

Univerzitet u Novom Pazaru

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Godina 2023, Broj 22

Novi Pazar, decembar 2023. godine

UNIVERZITETSKA MISAO

Časopis za nauku, kulturu i umjetnost

Univerzitet u Novom Pazaru

- Izdavač: **Univerzitet u Novom Pazaru**
Za izdavača: **Suad Bećirović**, rektor
- Redakcija: Samir Ljajić, glavni i odgovorni urednik
Muzafer Saračević, zamjenik glavnog i odgovornog urednika
Nedim Pašović, sekretar redakcije
- Uređivački odbor: Suad Bećirović, Univerzitet u Novom Pazaru
Muzafer Saračević, Univerzitet u Novom Pazaru
Fehim Husković, Univerzitet u Novom Pazaru
Dženis Bajramović, Univerzitet u Novom Pazaru
Maida Bećirović Alić, Univerzitet u Novom Pazaru
Enver Međedović, Univerzitet u Novom Pazaru
Ergin Hakić, Univerzitet u Novom Pazaru
Samed Jukić, Univerzitet u Novom Pazaru
Kimeta Hamidović, Univerzitet u Novom Pazaru
Amela Muratović, Univerzitet u Novom Pazaru
Samra Dečković, Univerzitet u Novom Pazaru
- Izdavački savjet: Aleksandar B. Ivanović, Univerzitet u Novom Pazaru
Ljiljana Dapčević Marković, Univerzitet u Novom Pazaru
Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore
Mustafa Fetić, Univerzitet u Novom Pazaru
Armela Panajoti, University of Vlora "Ismail Qemali" Albania,
Marek Smoluk, University of Zielona Góra, Poland,
Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština -
Leposavić,
Tomaž Onažić, Univerzitet u Mariboru
Miodrag Milenović, Univerzitet u Nišu
Sanjin Kodrić, Univerzitet U Sarajevu,
Lars Petter Soltvedt, Buskerud University
Enes Osmančević, Univerzitet u Tuzli
Alen Kalajdžija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Jahja Fehratović, Univerzitet u Novom Pazaru
- Lektor: Ilma Lotinac, Univerzitet u Novom Pazaru

Korice: **Denis Kučević**, Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 200 primjeraka

Štampa: **GrafiColor**, Kraljevo

ISSN: 1451-3870
e- ISSN: 2560-4821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića bb
36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: um@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: <http://um.uninp.edu.rs/>

Bibliografska baza: Kategorizacija M51 prema rešenju Ministarstva prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja za 2023

Sadržaj / Contents

DNK IDENTIFIKACIJA SA POSEBNIM OSVRTOM NA METODU FENOTIPIZACIJE.....	10
Enver Međedović Ergin Hakić	
DNA IDENTIFICATION WITH SPECIAL REFERENCE TO THE PHENOTYPING METHOD.....	10
IMOVINSKI ODNOSI IZMEĐU SUPRUŽNIKA PREMA ŠERIJATSKOM PRAVU I UPOREDNA ANALIZA SA POZITIVNOPRAVNIM PROPISIMA R. SRBIJE.....	21
Jasmina Nikšić	
PROPERTY RELATIONS BETWEEN SPOUSES ACCORDING TO SHARIAH LAW AND COMPARATIVE ANALYSIS WITH POSITIVE LEGAL REGULATIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA	21
MORALNI ODGOJ I NJEGOV ZNAČAJ U RANOM ODGOJU	29
Jasmina Kurpejović Mustafa Fetić Ibro Skenderović Suada Kadrić	
MORAL EDUCATION AND ITS IMPORTANCE IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION	29
PRIHVATANJE KONCEPTA ODRŽIVOG RAZVOJA- IMPLIKACIJE ZA UNIVERZITETSKU NASTAVU.....	39
Biljana T. Prodović Milojković	
ACCEPTANCE OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT - IMPLICATIONS FOR UNIVERSITY TEACHING	39
ŠKOLSKA KULTURA KAO POLAZIŠTE ZA RAZVOJ ŠKOLE.....	53
Marija Marković Zorica Stanisavljević Petrović Nena Radovanović	
SCHOOL CULTURE AS A STARTING POINT FOR SCHOOL DEVELOPMENT.....	53
RELIGIOZNOST I ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA.....	64
Sumeja Smailagić	

RELIGION AND LIFE SATISFACTION AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS.....64

ISTRAŽIVANJE EFIKASNOSTI NASTAVNOG PROCESA PRIMENOM DRAMSKOG METODA.....78

Emina Z. Saračević

RESEARCH ON THE EFFECTIVENESS OF THE TEACHING PROCESS USING THE DRAMATIC METHOD.....78

KOCKA KAO DIDAKTIČKO SREDSTVO U PREDŠKOLSKOM MATEMATIČKOM OBRAZOVANJU90

Zlatka Pavličić

Marija Ranđelović

CUBE AS A DIDACTIC TOOL IN PRESCHOOL MATHEMATICAL EDUCATION90

MENTALNO ZDRAVLJE DECE I MLADIH U VREMENU INTERNETA100

Almedina Numanović

Šuajb Solaković

Željko Mladenović

MENTAL HEALTH OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN THE TIME OF INTERNET101

TRANSMEDIJALNI KONTEKST NOVIH MEDIJSKIH TEHNOLOGIJA I SAVREMENE UMETNOSTI.....111

Samir Ljajić

Milan Dojčinović

TRANSMEDIAL CONTEXT OF NEW MEDIA TECHNOLOGIES AND CONTEMPORARY ART111

MENADŽMENT TRŽIŠNOG DIFERENCIRANJA – MENADŽMENT BRENDA124

Elma Kujović

Bećir Kalač

MANAGEMENT OF MARKET DIFFERENTIATION - BRAND MANAGEMENT.....124

UPOTREBA ANGLICIZAMA U NEMAČKOJ ŠTAMPI.....137

Elma Redžović

Albina Plojović

Edin Nezirović

THE USE OF ANGLICISMS IN GERMAN PRESS137

**POSLIJE POSTKOLONIJALIZMA I FEMINIZMA – TRANSIDIGENI
PROJEKAT U POEZIJI DŽOJ HARDŽO147**

Ana Knežević

**AFTER POSTCOLONIALISM AND FEMINISM –
TRANSINDIGENOUS PROJECT IN THE POETRY OF JOY HARJO
.....147**

SPISAK RECENZENATA ČASOPISA *UNIVERZITETSKA MISAO* .161

**LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL *UNIVERSITY
THOUGHT*161**

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA.....164

ČLANCI

ARTICLES

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 10-20, 2023. god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pravo

Datum prijema rada: 04.09.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.12.2023.

UDK: 343.983:547.963.3

doi: 10.5937/univmis2322010M

Originalni naučni rad

DNK IDENTIFIKACIJA SA POSEBNIM OSVRTOM NA METODU FENOTIPIZACIJE

Enver Mededović

Depratman a pravne Nauke
Univerzitet u Novom Pazaru, Srbija
e.medjedovic@uninp.edu.rs

Ergin Hakić

Depatrman za pravne nauke
Univerzitet u Novom Pazaru, Srbija
e.hakic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Dezoksiribonukleinska kiselina (engl. DEOXYRIBONUCLEIC ACID – DNA) danas nesporno ima jedinstvenu ulogu u forenzičkim naukama. Još od 1985. godine, kada su Alec Jeffreys i njegovi saradnici prvi put primenili DNK analizu u forenzičkoj istrazi, brojni su slučajevi bili uspešno rešeni upravo zahvaljujući ovoj metodi. Nesporno je i to da je analiza DNK postala novi oblik naučnog dokaza koji struka i šira javnost stalno tumače i ocenjuju.

Sve više sudova širom sveta prihvata rezultate DNK analize, što kao posledicu ima gotovo univerzalno prihvatanje ove tehnike u većini pravnih sistema. Analiza DNK u sudskoj medicini primenjuje se u istragama različitih krivičnih dela, utvrđivanju identiteta te utvrđivanju očinstva. Prema nekim izvorima u SAD-u se napravi više od 300 000 DNK analiza svake godine. Takođe više stotina prethodno osuđenih osoba oslobođeno je upravo primenom DNK analize, uključujući i nekoliko osoba osuđenih na smrt, u skladu tzv. “ DNA INNOCENCE “ projekta koji se već godinama provodi u SAD-u.

Identifikacija lica (izvršioca krivičnih dela) na osnovu tzv. genetske šifre dobijene iz biološkog materijala – DNK u svetskim okvirima se primenjuje oko 20-ak godina.

Ključne reči: DNK, identifikacija, fenotipizacija, forenzički testovi.

DNA IDENTIFICATION WITH SPECIAL REFERENCE TO THE PHENOTYPING METHOD

Abstract

Deoxyribonucleic acid (DNA) undeniably plays a unique role in forensic sciences today. Since 1985, when Alec Jeffreys and his colleagues first applied DNA analysis in forensic investigations, numerous cases have been successfully resolved, primarily thanks to this

method. It is indisputable that DNA analysis has become a new form of scientific evidence continually interpreted and evaluated by both professionals and the wider public. Increasingly, courts worldwide are accepting the results of DNA analysis, leading to almost universal adoption of this technique in most legal systems. DNA analysis in forensic medicine is employed in investigations of various criminal offenses, determination of identity, and establishing paternity. According to some sources, in the United States alone, over 300,000 DNA analyses are conducted each year. Moreover, several hundred previously convicted individuals, including some on death row, have been exonerated through the application of DNA analysis, as part of the "DNA Innocence" project that has been conducted in the United States for years. The identification of individuals (perpetrators of criminal acts) based on the so-called genetic code obtained from biological material—DNA—has been practiced globally for around two decades.

Keywords: DNA, identification, phenotyping, forensic testing.

UVOD

Tema ovog rada je DNK identifikacija sa posebnim osvrtom na metodu fenotipizacije. DNK identifikacija je jedna od metoda identifikacije lica koja se koristi u forenzičke svrhe. Sama reč forenzika odnosno fornzičan dolazi od latinske reči forensis-na trgu koja je izvedenica od latinske reči forum-trg. Naime, u doba starog Rima, u slučajevima kada nije bilo jasno kako je došlo do smrti, na trgu Forum Romanum izlagala su se mrtva tela, a osobe koje su imale stručna znanja pomagale su pri utvrđivanju uzroka smrti. Kako se na trgu istovremeno obavljao i sudski proces, navedena reč i u prenesenom je smislu značila sud odnosno sudski ili sudska.(Klajić,1972:419). U tom smislu uočava se određeni kontinuitet jer i današnje moderno pravosuđe ima potrebu za specifičnim stručnim znanjima koje stručnjaci iznose sudu kako bi pojasnili način i mehanizam počinjenja krivičnog dela. Forenzičkim naukama nazivamo naučne discipline koje svojim posebnim metodama pomažu pravosuđu pri rešavanju stručnih pitanja . Kriminalistika se ponekad koristi kao sinonim za forenzičku nauku iako ona obuhvata teoriju i primenu nauke isključivo o kaznenim delima. Kriminalistika ima vrlo razrađenu posebnu metodologiju , vlastite teorije i danas nema nikakve dvojbe o njenoj samostalnosti kao naučnoj disciplini. Ona kao znanost sjedinjuje znanja iz raznih prirodnih, društvenih i tehničkih naučnih disciplina , a sa ciljem stvaranja naučnog temelja za konkretno izvođenje mera i radnji u postupcima sprečavanja kriminaliteta (Modly, 2008:351). Počeci moderne forenzičke nauke vežu se uz 18. i 19. stoleće. Matheau Orfilia, koga često zovu ocem moderne toksikologije, sredinom 19. stoleća dokazao je da je osoba ubijena trovanjem. Krajem 19. stoleća Cesare Lombroso pokušao je antropološki odrediti biološki profil kriminalca na temelju oblika glave, čela, ušiju, tzv. rođeni kriminalac. To je iskoristio Alphonse Bertillon, koji je kroz naučni projekat uspostavio bazu fotografija osuđenika. Deo sistema koji je i danas aktivan jeste individualizacija osoba na osnovu otisaka prstiju i to zahvaljujući Ivanu Vučetiću. Ivan Vučetić predložio je sistem primene dermatoglifa-otisaka prstiju u sudskoj medicini i pravosuđu (Topić, 2004:367). Za prošlo stoleće veže se i ispitivanje tragova krvi. Sva ta ispitivanja dovela su do moderne DNK identifikacije.

Identifikacija lica (izvršioca krivičnih dela) na osnovu utvrđivanja DNK profila (tj. na osnovu takozvane genetske šifre dobijene iz biološkog materijala) predstavlja najnoviju metodu kriminalističke identifikacije. Svoju ekspanziju doživela je u poslednjoj dekadi XX veka i od tada se smatra jednom od najefikasnijih tehnika identifikacije lica odnosno osumnjičenih na osnovu pronađenih bioloških materijala nađenih na licu mesta krivičnog dela.

FORENZIČKA IDENTIFIKACIJA

Forenzičkom identifikacijom upoređuje se određeni trag (krv, telesna tekućina ili tkivo) sa žrtvom ili osumnjičenom osobom. Svaka osoba unutar određene populacije ima jedinstveni genetički zapis, osim u slučajevima jednojajčnih blizanaca (koji prema današnjim spoznajama imaju u velikom delu genoma potpuno istu DNK), DNK uvek povezuje pronađeni trag i osumnjičenog. Kako bi se dobila potrebna težina dokaznog materijala u slučajevima u kojima se dokazni materijal i mogući davalac podudaraju, računa se verovatnost konkretnog podudaranja.

Dva su osnovna pristupa saopštavanja rezultata forenzičke identifikacije; prvi podrazumeva saopštavanje rezultata u formi prikazivanja učestalosti utvrđenog DNK profila u konkretnoj populaciji, međutim na sudovima se češće koristi pojam verovatnosti koji se označava brojem koji podrazumeva koliko je puta veća mogućnost da trag potiče od ispitivane osobe nego da potiče od bilo koga drugog.

Jedan od primera vrednosti forenzičke identifikacije je postupak identifikacije skeletnih ostataka iz masovnih grobnica iz vremena Drugog svetskog rata. U proleće 2007, godine ekshumirane su dve masovne grobnice na lokalitetu Lovrenske Grape, Republika Slovenija. Grobnice su nađene na temelju izjava svedoka prema kojima su u većoj grobnici (u kojoj je bilo 20 kostura) počivali ostaci lokalnih stanovnika koji su pogubljeni po nalogu pripadnika OZNE. U drugoj grobnici (u kojoj se nalazilo 7 kostura) počivali su ostaci nemačkih vojnika koji su pogubili zarobljenike iz veće grobnice, a koji su posle bili pogubljeni od strane OZNE. Naime, prema izjavama svedoka, pripadnici OZNE naredili su nemačkim vojnicima da iskopaju obe grobnice, streljaju zatvorenike i pokopaju ih u većoj grobnici, a zatim su sami streljali nemačke vojnike i pokopali ih u manjoj grobnici. DNK analizom identificirano je šest osoba iz veće grobnice, ali nijedna osoba iz manje grobnice, jer su referentni uzorci sakupljeni samo od potencijalnih srodnika Slovenaca (Marjanović, 2009:37).

Koristeći se DNK analizom nedavno su neke države sveta, poput Španije, pokrenule međunarodni program s ciljem pronalaženja nestale dece. SAD su pokrenule tzv. "DNA innocence project", sa ciljem oslobađanja osoba pogrešno optuženih za počinjenje krivičnih dela, koji je u zadnjih desetak godina oslobodio stotinak osoba a neke od njih su bile čak osuđene i na smrtnu kaznu.

METODA FENOTIPIZACIJE

Ova metoda je relativno mlada metoda kojom se pokušava, u kriminalističkoj obradi krivičnog dela gde je učinilac nepoznat, doći do što boljih rezultata istrage. Najčešće se primenjuje kod serijskih ubistava i ubistava, kao i kod slučajeva nestalih osoba i identifikacije nepoznatih leševa.

Više od dve decenije DNK se upotrebljavala u forenzici za identifikaciju. Uglavnom je služila kao osnova za dobijanje DNK profila, koji su onda uspoređivani sa DNK profilima iz baza podataka. Poklapanje profila vodi do identifikacije osobe ili povezivanje osobe s lokacijom – ključ je dakle bila usporedba profila. S druge strane, noviji naučni pronalasci omogućavaju razvoj novih DNK testova koji se koriste osnovnim informacijama koje nosi DNK materijal uključujući sekvence na određenim mestima. Varijacije na određenim lokusima unutar genoma mogu se koristiti za predviđanje vidljivih obeležja. Ovaj bi pristup mogao biti od velike koristi u forenzičkoj praksi, pogotovo kada se ispitivani profil ne poklopi ni sa jednim profilom iz baze podataka. Primena bi bila značajna pomoć u identifikaciji ljudskih ostataka ili nestalih osoba.

Bilo bi poželjno tačno i precizno opisati mnoga vidljiva obeležja koristeći se DNK analizom. Međutim, mnoga obeležja, kao što su boja očiju, kose i kože i visina smatraju se složenima jer ovise o nekoliko gena, ali i o uticaju okoline. Brojni su napredci učinjeni u molekularnoj genetici koji su doveli do razvoja DNK analize za predviđanje telesnih obeležja. Jedna od najbolje ispitanih analiza je ona koja je vezana za boju očiju. Proces pigmentacije rasvetljen je i zna se da uključuje sintezu melanina, njegovu regulaciju i pakovanje.

Varijacije u genima uključenim u taj proces najverovatnije su odgovorne za različite nijanse boje očiju, kose i kože. Pronalaženje varijacija koje su usko povezane s određenim obeležjima prvi je korak u razvoju DNK testova za predviđanje. Test za predviđanje takođe uključuje i način prevođenja genotipa u fizički opis. Naknadno vrednovanje testa za predviđanje čini to predviđanje još pouzdanijim.

FENOTIPSKI TESTOVI

Ovi testovi koriste se informacijama ugrađenim u DNK, odnosno njezinom sekvencijom, za određivanje nekih osobina osoba od kojih je DNK uzorak uzet. Fenotipski DNK testovi oslanjaju se na genski nasleđena obeležja, kao što su svojstva lica, visina i boja očiju, kose i kože.

Takvi su testovi značajni za forenzičare jer mogu voditi do identifikacije osoba. Forenzički antropolozi rutinski određuju neka telesna obeležja, kao što su dob, spol, visina i etnička pripadnost (Evropljanin, Azijat, Afrikanac) na osnovu dostupnih skeletnih ostataka. Određivanje ovih obeležja je umnogome korisno ali nije moguće ako su dostupni samo delimični ostaci. Takođe, nemoguće je odrediti boju očiju, kose i kože iz skeletnih ostataka.

SLOŽENA OBELEŽJA

Mnoga vidljiva obeležja, kao što su pigmentacija, visina i građa uslovljena su kombinacijom dva ili više gena, kao i drugim faktorima, uključujući uticaj okoline, godina i prehrane. Zbog toga se ona smatraju složenim svojstvima. Jedina obeležja koja su ozbiljno istražena jesu pigmentacija šarenice, kose i kože. Međutim, 100% tačna predviđanja ipak još uvek nisu moguća. Procenjuje se da je više od sto gena uključeno u sintezu melanina. Pigmenti melanina se nalaze u šarenici, kosi i koži, ali sinteza može biti i neovisno regulisana tako da ovisi o tome u kojem se tkivu događa i može uključivati različite gene. Bolesti, lekovi, životna dob i UV svetlo takođe mogu uticati na sintezu melanina, bilo pozitivno ili negativno.

Visina je drugo vidljivo obeležje i 80-90% varijacija visine ovise o naslednim činiocima. Visina, kao složeno obeležje, može biti pod uticajem ishrane, bolesti, infekcija i sl. Tako je nedavno dokazano kako je visina pokazatelj bolesti i neimaštine u detinjstvu (Subramanian, Ozaltin and Finlay 2011). Međutim, fiziološki i uticaj okoline u nekim su populacijama pozitivno uticali na visinu u poslednjih 150 godina, pa su odrasla deca viša od roditelja istog spola. Ipak, visoki roditelji, po pravilu, imaju visoku decu.

PIGMENTACIJA

Pigmenti melanina nalaze se u melanosomima. Razlike u pigmentaciji nastaju kao posledica razlika u broju, veličini i rasporedu melanosoma. U toku melanogeneze, proizvode se dve vrste čestica melanina: smeđe-crni eumelanin i crveno-žuti feomelanin. Oba se mogu naći u šarenici, koži i kosi. Odnos između eumelanina i feomelanina razlikuje se od osobe do osobe, što se očituje u različitim nijansama boje očiju, kose i kože kod ljudi.

U evropskim populacijama koje imaju plave i smeđe oči mogu imati bilo koju boje kose, ali u drugim geografskim područjima populacije s tamnijom kožom uglavnom imaju tamniju boju očiju i kose.

Svetlije boje očiju (plava, siva, boja jantara), kao i svetlije boje kose (plava i crvena) češće su u evropskim populacijama, posebno u severoistočnom delu kontinenta i na istočnom Baltiku. Pokazano je da su svetla boja očiju i kose, kao i smeđe oči i tamna kosa usko povezani jedni s drugima u Škotskoj i Danskoj populaciji.

Boja kože je obeležje po kome se ljudi jasno razlikuju. Povezano je s različitim populacijama prema geografskim predelima, uključujući među ostalim one iz Afrike, Evrope i istočne Azije.

RAZVOJ FORENZIČKIH TESTOVA ZA PREDVIĐANJE BOJE OČIJU NA OSNOVI DNK ANALIZE

Forenzički testovi za predviđanje vidljivih svojstava isključivo na osnovi informacije zapisane u DNK materijalu od velike su važnosti u identifikaciji ljudskih

ostataka jer omogućuju prikupljanje informacija koje se mogu iskoristiti kao legitimne smernice u istrazi.

Među SNP-ovima (engl. Single nucleotide polymorphosis – SNP) koji se nalaze među genima odgovornim za pigmentaciju, neki mogu biti blisko povezani s bojom očiju, kose i kože. Jedan SNP nije dovoljan da u detalje opiše boju očiju, pa su uvedeni dodatni SNP-ovi kako bi se unapredila pouzdanost predviđanja. Jedno je istraživanje otkrilo da je verovatnost varijacije boje očiju ovisila do 76 % o tri SNP iz tri gena. Četiri SNP iz dvaju gena iskorištena su u drugom istraživanju i pokazala su jaku povezanost sa svetlim i tamnim očima. Treće je istraživanje pokazalo da se četiri SNP iz četiri gena mogu iskoristiti za određivanje ovih varijacija : plave, zelene, boje lešnika i smeđe, dok je četvrto istraživanje rezultiralo modelom koji koristi šest SNP-ova iz šest gena za određivanje sledećih boja : plava, smeđa i srednja (ni plava ni smeđa). Ovo četvrto istraživanje je dodalo i uputstvo kako interpretirati genotip radi predviđanja boje očiju, što ovo predviđanje čini neovisnim o osobi koja provodi analizu ili o laboratoriji. Do sada su napravljena dva neovisna testa za predviđanje boje očiju i oba grupišu sve nijanse boje očiju u tri skupine : plava, zelena i smeđa i to prema sadržaju melanina.

Prvi test Eye-color-predictor-1 se koristi za izračunavanje verovatnosti da osoba ima plave, smeće i srednje (ni plave ni smeđe) oči. Drugi test Eye-color-predictor-2 se koristi za predviđanje boje očiju sa ovim mogućnostima : smeđa, zelena, ne smeđa (zelena ili plava) i ne plava (zelena ili smeđa).

Od svih vidljivih svojstava do sada proučavanih boja očiju ima najbolja predviđanja. Osim boje očiju, boja kose značajno varira među Evropljanima. U ovim je populacijama opaženo i potvrđeno da su svetle oči uglavnom praćene svetlom ili plavom kosom, dok ljudi smeđih očiju uglavnom imaju tamnu kosu, što sugerise da ova dva svojstva nisu neovisna.

Za boju kose se smatra da je rezultat najmanje dva parametra i to ukupnog melanina i odnosa eumelanina i feomelanina. Test za predviđanje boje kose HirisPleks upotrebljava 24 SNP-a iz 11 gena. Boja kože je još složenije obeležje zbog sve većeg broja dokaza da je svetla boja kože stanovnika Evrope i istočne Azije nastala neovisno jedna o drugoj. Iz tog razloga bi test za predviđanje boje kože trebao uključivati SNP-ove koji su povezani sa svetlom kožom u Evropi i one koji su povezani sa svetlom bojom u istočnoj Aziji. Pristup uzorcima iz različitih populacija otežava razvijanje testa za predviđanje boje kože, ali unatoč tome razvijen je jedan test za razlikovanje na ne svetle i ne tamne boje kože pod nazivom Skin-color-predictor. Po njemu su nijanse boje kože razvrstane u tri skupine : svetla, srednja i tamna. Ako je predviđena boja kože “ne svetla” tu se ubrajaju srednja i tamna koža. Po istom principu u “ne tamnu” kožu ubrajaju se svetla i srednja nijansa. Visina je još jedno obeležje koje je tema mnogih istraživanja. Pretpostavka je da 80-90% varijacija koje su povezane sa tim obeležjem ovisi o naslednim faktorima. Prosečna visina varira u ovisnosti o geografskom području, pa su tako najviši stanovnici severne Evrope, a iza njih stanovnici južne Evrope i Severne Amerike.

LEGALIZACIJA FORENZIČKIH DNK TESTOVA

Testovi koji se primenjuju u istraživanjima za identifikaciju SNP-ova povezanih s vidljivim svojstvima razlikuju se od testova koji se rutinski provode u području forenzičkih nauka. Forenzičari se u ove svrhe uglavnom koriste multipleksnim pristupom, kako bi se dostupna DNK što bolje iskoristila. Jedan od često korišćenih multipleksnih testova jeste SnaPshot test. SnaPshot je softver nastao u laboratoriji za genetski inženjering u SAD –u “ Parabon NanoLabs ” uz podršku Ministarstva Odbrane SAD. Ovaj softver omogućava veliku tačnost u predviđanju fizičkog izgleda i porekla nepoznate osobe iz DNK materijala. Takođe može da odredi krvno srodstvo između DNK uzoraka i do šestog stepena srodnika. Idealan je za generisanje istražnih tragova, sužavanja liste osumnjičenih i identifikaciju nepoznatih ostataka. Forenzička umetnost ovog softvera i tim forenzičkih umetnika SnaPshotsoftvera reprezentuju šta je sve moguće proizvesti iz samog DNK uzorka i time ovaj proces predstavlja revoluciju u tome kako se DNK može upotrbiti u istrazi.

PRAVNI I ETIČKI PROBLEMI PRIMENE METODE FENOTIPIZACIJE

Iako je fenotipizacija kao metoda pružila više nego dobre rezultate u svojoj primeni i učinila dostupnim informacije koje su do sada u fazi istrage bile u sferi nagađanja, ona nailazi na probleme u daljoj primeni prvenstveno zbog postojećih zakonskih normi čije korigovanje i dopune, koje su potrebne da bi omogućile primenu ove metode, obično dugo traju i najčešće zahtevaju kompletne izmene počevši od najvišeg akta države koja je primenjuje.

Ovo je problem izražen u svim državama sveta u kojima je metoda fenotipizacije počela da se primenjuje na eksperimentalnom nivou. Na primer, Zakon o zdravstvu i zdravstvenoj nezi SAD –a kaže da osoba ima pravo da ne zna od čega boluje, dok je u našoj zemlji situacija drugačija jer Zakon o zdravstvenoj zaštiti RS, član 28. propisuje da je obaveza lekara saopštiti pacijentu sve rezultate do kojih se došlo analizama i predočiti sve što je vezano za zdravstveno stanje pacijenta. Ove stavke dalje dovode do problema iznošenja relevantnih činjenica na sudu a do kojih se došlo fenotipizacijom i čiji su rezultati u obliku kako fizičkih tako i psihičkih karakteristika. Nadalje to može da se pretpostavi kao prediktivan element vezan za predispoziciju osumnjičenog za neku bolest, čime se opet direktno krši njegovo pravo. Neke države kao što su Australija, Belgija, Velika Britanija i pojedine države SAD-a parcijalno su implementirale primenu ove metode. U Španiji npr. nije uspeo pokušaj uvrštavanja ove metode u pravni sistem.

Neke države su, pokušavajući naći način za primenu, dale predlog da se rezultati dobijeni u istrazi metodom fenotipizacije uništavaju nakon izdržane kazne za počinjeni zločin. Na ovaj način sprečava se eventualna zloupotreba rezultata dobijenih ovom metodom koji su vrlo detaljni i mogu napraviti probleme osobi čiji DNK materijal je podvrgnut analizi, kao što je stigmatizacija. Međutim, pravni sistemi

većine država nisu dozvolili pravljenje DNK baze podataka na osnovu rezultata dobivenih metodom fenotipizacije. Naime, jedan od osnovnih uslova za postojanje DNK baze podataka jeste da je u analizi korišćena isključivo nekodirajuća DNK.

PRIMERI FENOTIPIZACIJE U PRAKSI SLUČAJ LEJK ČARLS, LUIZIJANA, SAD

Ujutro, 23. novembra 2009. godine jedan biciklista je pored lokalnog puta u blizini grada Lejk Čarls u Luizijani uočio leš mlade žene. Lice joj je bilo izudarano do neprepoznatljivosti, ali neuobičajena tetovaža policiju je navela da žrtvu identifikuje kao 19-ogodišnju Sijeru Buzigard. Istražitelji šerifske službe okruga Kalkašu na čelu sa šerifom Toni Mankuzom počeli su da rekonstruišu poslednje sate života žrtve. Saznali su da je od ljudi koji su je poslednji videli živu pozajmila telefon da pozove nekoga. Upravo pozivani broj bio je trag za policiju.

Nepoznati napadač takođe je ostavio jasan trag. Žrtva se borila za život i iz tkiva nađenog ispod njenih noktiju uzet je uzorak nečijeg DNK. Da bi se pronašao ubica, bilo je potrebno naći DNK koji se poklapa sa uzorkom. Broj koji je žrtva pozvala odveo je policiju do grupe nelegalnih meksičkih radnika. Dobijen je sudski nalog za uzimanje brisa u svrhu DNK analize pomenute grupe međutim rezultati nisu pokazali nijedno poklapanje sa DNK materijalom nađenim na žrtvi. Ni u arhivi FBI-ja, u kojoj se nalaze podaci o DNK registrovanih prestupnika, nestalih osoba i uhapšenih (poznatoj kao KODIS sistem) nije bilo nijednog poklapanja. Istražitelji su apelovali na građane da se jave ukoliko imaju bilo kakve informacije, a porodica Buzigard je ponudila i novčanu nagradu od 10.000 dolara. Ništa od ovog nije dalo rezultate.

Onda je u junu 2015. godine, Monika Kval, glavna analitičarka za DNK u laboratoriji koja saraduje sa šerifskom službom, saznala za novi način da se iskoriste podaci iz uzorka DNK, koji nije pretpostavljao potrebno poklapanje nađenog uzorka sa DNK osumnjičenog ili neke osobe iz baze podataka. Tehnika se zove DNK fenotipizacija. Kvalova se odmah setila slučaja Buzigardove u kome je uzorak DNK bio jedini trag. Kontaktirala je Mankuzu i poslali su sačuvani uzorak kod Elen Grejtek, direktorke bioinformatičkog sektora kompanije specijalizovane za DNK fenotipizaciju.

Tu je istraga dobila neočekivani obrt. Na osnovu raspoloživih dokaza inspektori su i dalje smatrali da je ubica verovatno hispoameričkog porekla. Međutim, osoba čiji je portret napravila kompanija “Parabon NanoLabs” imala je svetlu kožu i pege, smeđu kosu a oči verovatno zelene ili plave. Analizom je utvrđeno i da je genetsko poreklo iz severne Evrope. “Morali smo da se vratimo jedan korak i priznamo da sve vreme nismo ni okvirno išli u dobrom smeru. Mislim da ćemo u nekom trenutku rešiti ovaj slučaj jer imamo dobar uzorak DNK i profil osobe”, rekao je Mankuzo. Šerifska služba u Lejk Čarlsu je septembra 2015. godine medijima dostavila kompjuterski prikaz belca, muškarca osumnjičenog za ubistvo Sijere Buzigard. Istraga je, kada je ovaj tekst završen, trajala i još je uvek u toku.

SLUČAJ DVOTRUSTOKOG UBISTVA DAGLASA TROJA I LADONE MOSLI FRENČ

Slučaj dvostrukog ubistva Dagleasa Troja i Ladone Mosli Frenč, iz Severne Karoline SAD, uspešno je rešen zahvaljujući primeni metode fenotipizacije. 2. februara 2012. godine, Dagleas Troj i Ladona Mosli Frenč ubijeni su u svojoj kući. Njihova ćerka Vitlej (19) je došla kući, prvi put posle početka fakulteta. Njen mlađi brat Hanter je bio na plivanju. Tokom noći, Vitlej se probudila u svojoj sobi i zatekla nepoznatog muškarca kako stoji iznad njenog kreveta. Policiji je ispričala da je počela da vrišti i doziva u pomoć. Njeni roditelji su dotrčali do sobe i tada su ubijeni. Muškarac je ispalio nekoliko hitaca u njih pre nego što je pobegao. Vitlej se u to vreme zabavljala sa izvesnim Džonom Alvarezom, kasnije su se i venčali. Policija je pronašla tragove krvi u kući Frenčovih, međutim krv nije pripadala nijednom članu porodice a ni Džonu Alvarezu.

DNK se nije poklapao ni sa jednim DNK profilom u bazi podataka, uključujući i KODIS sistem. Standardna DNK analizi policiji je dala jedini trag da je napadač muškog pola. Posle godina istrage i straha da bi slučaj mogao da zastari, šerif Rokingamskog okruga, Sem Džejd, rešio je da proba alternativni pristup DNK testiranja, koji je omogućen od strane Ministarstva pravde.

Prvi pomak u istrazi nastao je kada je familijarno DNK testiranje, na Univerzitetu Severni Teksas, otkrilo mogućnost da je osumnjičeni povezan sa Džonom Alvarezom, Vitlejinim dečkom. Analiza fenotipizacijom, izvršena u laboratoriji "Parabon", pokazala je da osumnjičeni ima mešavinu 50-50 kombinacije evropskog i latinskog porekla. Takva mešavina moguća je kada osoba ima jednog roditelja evropskog a jednog latino porekla. Džon Alvarez je imao mešavinu koja ga je isključila kao mogućeg osumnjičenog. Međutim, "Y-STR" analiza, pokazala je da osumnjičeni ne deli očinsku liniju sa Džonom. Ipak analiza je pokazala povezanost sa Hoseom Alvarezom Juniorom, Jonovim bratom.

Na osnovu toga policija ja zatražila da se uzme DNK uzorak i od Hosea Alvareza Juniora i od njegovog oca Hosea Alvareza Seniora. Klasična DNK analiza je bez sumnje pokazala da krv nađena u kući Frenčovih potiče od Hosea Alvareza Juniora. Analiza je takođe pokazala da Hose Alvarez Senior nije njegov biološki otac. Hose Alvarez Junior uhapšen je 15. avgusta 2015. godine i osuđen za dvostruko ubistvo na dve doživotne kazne zatvora, bez mogućnosti puštanja na uslovnu slobodu.

ZAKLJUČCI IZVEDENI IZ PRIMERA VEZANIH ZA METODU FENOTIPIZACIJE

Nasleđene informacije u obliku molekula DNK mogu se upotrebiti za opisivanje vidljivih obeležja. Napredak u području molekularne biologije skrenuo je pažnju na genske varijacije, posebno SNP-ove, koji pridonose fenotipskim razlikama, a one su forenzici bitne posebno za identifikaciju ljudskih ostataka iz kojih je nemoguće dobiti poklapanje DNK profila s onima iz baza podataka ili s poznatim uzorcima. DNK tehnike za opisivanje boje očiju, kose i kože trenutno se razvijaju. Ovi DNK testovi temelje se na statistički značajnoj povezanosti genotipova s

fenotipovima. U ovisnosti o složenosti ovih obeležja, nekoliko se SNP-ova kombinuje. Za standardizovan test primenjuju se odabrani SNP-ovi prema uputstvima za interpretaciju genotipova. Vrednovanje testova povećava pouzdanost predviđanja jer definiše učestalost pogreške i uspešnost u predviđanju fenotipova. Takođe, vrednovanje testa ocenjuje njegovu primenu u različitim populacijama, što je od posebne važnosti u forenzici. Daljna će istraživanja unaprediti preciznost testova, kojima se mogu dodati novi belezi za opisivanje drugih obeležja

ZAKLJUČAK

DNK analiza nov je oblik naučnog dokaza čije rezultate prihvaćaju sudovi širom sveta, a njezina je tehnologija gotovo opšteprihvaćena u većini pravnih sistema. Analiza DNK u sudskoj medicini naročito je značajna pri istraživanju kriminalnih radnji, utvrđivanju identiteta osoba i dokazivanju srodstva.

Reč je o metodi koja se, zasigurno, ubraja među najsofisticiranija znanstvena dostignuća. U krivičnompravnom sistemu uprvo je analiza DNK unapredila tehnologiju u vezi veštačenja, što je bilo preko potrebno radi otkrivanja počinitelja krivičnih dela odnosno radi pravilnog i potpuno utvrđenog činjeničnog stanja u konkretnom krivičnom postupku. Upravo takav razvoj znanosti dovodi do očuvanja najvažnijih vrednosti svake pravne države odnosno osigurava da niko nedužan ne bude osuđen te da počinitelj krivičnog dela bude kažnjen u skladu sa zakonom, na temelju zakonito provedenog postupka.

DNK analiza je ujedno i odgovor na sve profesionalniji pristup učinioca u planiranju krivičnog dela, te prikrivanju tragova krivičnog dela. U toku poslednje decenije primenom DNK analize policije širom sveta otkrile su na stotine učinioca raznih krivičnih dela i time im onemogućili da izbegnu pravdu i da odgovaraju za učinjeno. Samim tim povećana je sigurnost građana kao i sigurnost i samouverenost učinioca krivičnih dela, posebno njihova namera za počinjenjem novog krivičnog dela.

Ipak, ne treba izgubiti iz vida domete, granice i ograničenja ovih metoda. Opasnosti kontaminacije bioloških materijala, kao i dokazivanje relevantnosti između traga i krivičnog dela su ozbiljni izazovi koje policija, tužilaštvo, sud i naučna javnost moraju da imaju na umu.

Zakonom o krivičnom postupku treba regulisati uzimanje i čuvanje biološkog materijala za DNK veštačenje. I na kraju, ne treba zaboraviti da DNK dokaz nikako ne isključuje potrebu traganja za drugim dokazima i vršenje detaljne kriminalističke analize. Ono što je problem u našoj zemlji je činjenica da čitav postupak DNK analize još uvek nije detaljno regulisan, mada je baš u vreme pisanja ovog rada u Skupštini Srbije donesen Zakon o nacionalnom DNK registru.

Kako je poznata činjenica o važnosti ove metode, na našoj je državi da ne žali truda i sredstava kako bi pokušala da bude u toku sa dostignućima iz te oblasti i da to radi na jedan objektivan, profesionalan i nediskriminatorski način.

LITERATURA

1. Aronson, Jay D., (2007) Genetic Witness, Science, Law and Controversy in the Making of DNA Profiling. New Brunswick , New Jersey and London.
2. Čimburowić, Lj., Aleksandar B., I., , Aleksandar R. I.,(2011) Kriminalistička tehnika, Beograd.
3. Klajić,B., (1972), Veliki rječnik stranih riječi,Zagreb.
4. Modly, D., Šuperina,M., Korajlić,N., (2008) Rječnik kriminalistike, Zagreb.
5. Primorac D., Schanfield M., (2016) Forenzična analiza DNA – Interdisciplinarni pristup, Školska knjiga, Zagreb.
6. Primorac, D., S.-S. Butorac, M. Adamović: (2009) Analiza DNA u sudskoj medicini, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu (Zagreb), vol. 16 , broj 1/2009,
7. Anđelinović,Š., Sutlović, D., Drmić, I., Primorac, D., (2001) Bone DNA old as Diocletian's palace,Proceedings of the 10th International Meeting on Forensic Medicine Alpe-Adria-Pannonia., 2001 May 23-26., Opatija. Department of Forensic Medicine and Criminology , School of Medicine , University of Zagreb.
8. Milovanović-Draškić., (1996) DNK otisak – novi metod utvrđivanja biološke individualnosti osobe, Pravni život, broj 9/1996.
9. Marjanović, V.;Primorac,D., (2009) Molekularna forenzična genetika, Sarajevo.
10. Topić , E., Primorac, D., Janković, S., (2004) Medicinskobiokemijska dijagnostika u kliničkoj praksi, Zagreb. Atvud, M. (2006) *Sluškinjina priča*. (G. Kapetanović, prev.) Beograd: Laguna

RESUME

DNA analysis is a new form of scientific evidence whose results are accepted by courts worldwide, and its technology is almost universally acknowledged in most legal systems. DNA analysis in forensic medicine is particularly significant in investigating criminal actions, determining individuals' identities, and proving kinship.

This is about a method that undoubtedly belongs among the most sophisticated scientific achievements. Within the criminal justice system, DNA analysis has advanced forensic technology, which is crucial for uncovering perpetrators of criminal acts and ensuring a correct and comprehensive determination of factual circumstances in specific criminal proceedings. Such progress in knowledge contributes to upholding the core values of any legal state, guaranteeing that no innocent person is convicted and that the perpetrator of a criminal act is punished in accordance with the law, based on a lawfully conducted procedure.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 21-28, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pravo

Datum prijema rada: 06.06.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.08.2023.

UDK: 28-747:347.626

doi: 10.5937/univmis2322021N

347.626(497.11)

Originalni naučni rad

IMOVINSKI ODNOSI IZMEĐU SUPRUŽNIKA PREMA ŠERIJATSKOM PRAVU I UPOREDNA ANALIZA SA POZITIVNOPRAVNIM PROPISIMA R. SRBIJE

Jasmina Nikšić

Departman za pravne nauke

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija

j.pljakić@uninp.edu.rs

Apstrakt

Imovinski odnosi između supružnika spadaju u specifične obligacionopravne odnose upravo zbog velikog uticaja ličnih i emotivnih odnosa između strana tj. supružnika. Šerijatsko pravo kao zaseban pravni sistem se umnogome razlikuje od svih pravnih sistema po mnogim pitanjima. Upravo iz ovih razloga ineresantno je bilo istraživati na koji način su regulisani imovinski odnosi između supružnika u Šerijatskom pravu koje počiva na različitim

principima.

Istraživanju ove teme poseban značaj daje njegova uporedna analiza sa pozitivnopravnim propisima R. Srbije u odnosu na institute koji važe u Šerijatskom pravu, njihov pregled i poređenje. U radu su obrađeni prava i dužnosti supružnika u islamskom braku u pogledu imovine, načini sticanja imovine u braku, posebna imovina žene u braku, imovinski režimi u islamskom i građanskom braku, izdržavanje, venčani dar (mehr), miraz (dobra koja žena dobija prilikom udaje od strane svoje porodice) i poklon kao načini sticanja posebne imovine u islamskom braku.

Ključne reči: šerijatsko pravo, imovinski odnosi u braku, islamski brak, imovinski režimi, izdržavanje.

PROPERTY RELATIONS BETWEEN SPOUSES ACCORDING TO SHARIAH LAW AND COMPARATIVE ANALYSIS WITH POSITIVE LEGAL REGULATIONS OF THE THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract:

Property relations between spouses belong to specific legal relations precisely because of the great influence of personal and emotional relations between the parties. Sharia law as a diferent legal system differs greatly from all legal systems in many respects. Precisely for these reasons, it was interesting to investigate how property relations between spouses are regulated in Sharia law, which is based on different principles.

The research on this topic is especially important for its comparative analysis with the positive

legal regulations of the Republic of Serbia in relation to the institutes valid in Sharia law and their review and comparison. The paper deals with the rights and duties of spouses in Islamic marriage in terms of property, ways of acquiring property in marriage, special property of married women, property regimes in Islamic and civil marriage, alimony, wedding gift (mehr), dowry (goods that a woman receives when marriages by his family) and gifts as ways of acquiring special property in an Islamic marriage.

Key words: Sharia law, property relations in marriage, Islamic marriage, property regimes, subsistence.

1. UVOD

Šerijatsko pravo se zasniva i izvori su mu Kur'an (sveta knjiga islama) i sunet (praksa) posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda alejhi selam (arap. Neka je mir na njega; dalje. a.s.). U pogledu imovinskih odnosa između supružnika Šerijatsko pravo se umnogome razlikuje od svih poznatih pravnih sistema jer stoji na drugim principima i kao takvo poznaje institute koji u pozitivnopravnim propisima ne postoje. Međutim, određeni instituti koji su okosnica imovinskih odnosa između supružnika su poznati i u Šerijatskom pravu iako je pravna regulativa različita.

Moramo poći od šerijatskog pojma braka, uopšte, gde Šerijatsko pravo brak reguliše kao ugovor. Kod mnogih islamskih autora nailazimo na termin „bračni ugovor” pod kojim se podrazumeva upravo brak i sklapanje braka kao svojevrsan ugovor između supružnika kojim se reguliše sveukupnost odnosa, kako ličnih, tako i imovinskih. „Brak u islamu je građanski ugovor u kojem nema nikakvih pukih ceremonija i formalnosti osim radnji i postupaka koje zahtijeva svaki ugovor radi svoje legalizacije i verifikacije”. (Topoljak, Islamsko bračno pravo, 2015.) Svakako i islam brak smatra ugovorom sa posebnim dejstvima s obzirom na naređenost i značaj braka u islamu. Prema pozitivnopravnim propisima R. Srbije brak je regulisan Porodičnim zakonom ("Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015) i definisan je članom 3. Drugi deo nosi naziv "Brak" u kojem su definisani i imovinski odnosi između supružnika. Porodični zakon brak definiše kao "Zakonom uređenu zajednicu života žene i muškarca".

U pogledu prava i dužnosti supružnika istaknuta je njihova jednakost u Šerijatskom pravu i ravnopravnost u Porodičnom zakonu. „Prava supružnika se temelje na njihovoj jednakosti pred zakonom, osim u pravu na vođstvo porodice. (Topoljak, Islamsko bračno pravo, 2015.) Kur'an je po tome jasan i nedvosmislen: "One imaju isto toliko prava koliko i dužnosti, prema zakonu- samo, muževi imaju prednost pred njima za jedan stepen". (Kur'an, sura El- Bekare, 228 ajet)".

2. IMOVINSKI ODNOSI IZMEĐU SUPRUŽNIKA PREMA ŠERIJATSKO PRAVU

Šerijatski propisi po pitanju imovinskih odnosa između supružnika daju odgovore na pitanja šta se ima smatrati posebnom imovinom supružnika i koje su njihove posebne obaveze a tiču se imovine stečene u braku, tj. bračne tekovine. U analizi posebno smo se osvrnuli na imovinu supruge jer prema Šerijatskom pravu ona

ima poseban status. Nama poznati imovinski režimi kao takvi u Šerijatskom pravu ne postoje, pa ne možemo govoriti o zakonskom i ugovornom režimu imovine u islamskom braku. Obaveze koje supružnici imaju u porodici prema Šerijatskom pravu su podeljeni i određeni. Te je tako, na primer, obaveza izdržavanja porodice isključivo na mužu. Te razlike ćemo predstaviti u daljem radu.

Jednakost supružnika prema Šerijatskom pravu se ogleda i u njihovoj imovini na taj način što supruga ima pravo na posedovanje svoje posebne imovine. Naime, mnogo pre nego u mnogim zemljama pa i evropskim, islam je ženi dao prava koja se tiču imovine, bile one u braku ili ne. „Islam je anulirao običaj po kojem žena nije imala pravo posedovati imovinu, niti slobodno raspolagati njome, a koji je vladao kako kod Arapa tako i kod nearapa. Muževima je ukinuo pravo po kojem su bespravno prisvajali imovinu svojih supruga.” (Topoljak, Muslimanka i porodica- aktuelna pitanja, 2014.)

Na taj način, islam je priznao ženama pravo na posedovanje sopstvene imovine, upravljanje i raspolaganje njome kao i načine sticanja. „Žena i u savremenom svetu treba da pređe još dosta trnovit put do svoje konačne suštine, a ne privredne i formalne jednakosti i ravnopravnosti. Ona ni danas nije jednako plaćena za isti posao kao muškarac”. (Haverić & Haverić, Izeta, 1995.) Islam u tom smislu jednako vrednuje ostvareni i učinjeni isti posao putem toga da sve što stekne ima na to pravo vlasništva i samostalnog raspolaganja. Neki od načina sticanja posebne imovine jesu sklapanje kupoporodajnih ugovora, bavljenje trgovinom, sklapanje ostalih vrsta ugovora i u tome je u potpunosti izjednačena sa suprugom. „Muslimanka na sve to ima pravo bez ikakvog tutorstva, tuđe dozvole ili ograničenja od strane njezina muža ili staratelja, pod uslovom da su ti postupci u granicama dozvoljenog”. (Topoljak, Muslimanka i porodica- aktuelna pitanja, 2014.)

Treba imati u vidu da „Allah nije obavezao i zadužio ženu muslimanku da radi nego je njenu egzistencijalnu brigu prepustio njenim starateljima, ocu ili mužu, i obavezao ih da je izdržavaju, bez obzira bila bogata ili siromašna”. (Topoljak, Muslimanka i porodica- aktuelna pitanja, 2014.) Međutim, rad od strane žene nije zabranjen ukoliko se on kao i prethodno navedeni poslovi odvija u skladu sa islamskim propisima. „Treba istaći da Uzvišeni Allah nije zabranio ženi da radi, ako za to postoji potreba i nužda”. (Topoljak, Muslimanka i porodica- aktuelna pitanja, 2014.) O tome govori, između ostalih, hadis da je Poslanik Muhamed a.s. usled potrebe dozvolio Džabirovoj tetki da radi dok je bila u postbračnom čekanju iddetu. Džabir o tome veli: „Moja tetka se razvela, pa je htela da sječe palme, ali joj muž nije dozvolio da izađe iz kuće. Došla je Poslaniku, a.s., i obavestila ga o tome. Rekao joj je: „Normalno da ćeš ih saseći, jer ćeš možda na taj način podeliti sadaku ili uraditi neko drugo dobro djelo”. (Hadis beleži Muslim, 2/1121.)

Nasuprot navedenim propisima pozitivnopravni sistem propisuje da supružnici imaju pravo na rad ali da je sve što steknu svojim radom u toku trajanja braka spada u bračnu tekovinu ukoliko nije ugovoren neki drugi režim koji isključuje postojanje zajedničke imovine.

Jedno od obligacionih prava supružnika jedno prema drugom je izdržavanje i prema propisima R. Srbije supružnici imaju pravo i obavezu međusobnog izdržavanja. Čak je u određenim slučajevima i u zakonom propisanim situacijama određeno da se

i bivši supružnici mogu izdržavati. Prema Šerijatskom pravu obaveza izdržavanja supruge i porodice je isključivo na mužu. „Žena može učestvovati u izdržavanju sa mužem ali od toga može odustati kada joj se prohte i to se od računa kao dobrovoljni prilog.” (Tuhmaz, 2003.) Dakle, sav prihod koji žena stekne na dozvoljene načine predstavlja njenu posebnu imovinu. Na taj način možemo zaključiti da se kod islamskog braka ne uspostavlja režim zajedničke imovine koji mi kroz pozitivnopravne propise poznajemo. U tom pogledu se uloga žene i muškarca u islamu razlikuje. Naime, sve što na taj način žena stekne predstavlja njenu posebnu imovinu kojom ona može, kao što je već rečeno i izraženo u stavovima, slobodno upravljati i raspolagati.

Sa druge strane, prihod koji muškarac stekne radom tokom trajanja zajedničkog života u braku mora se koristiti, prema šerijatskom pravu za obavezu izdržavanje supruge i dece. Osnovno pravo žene u braku jeste izdržavanje od strane muža, bez rasipanja i škrtarenja. (Et-Tahtavi, 2010.) Uzvišeni Allah kaže: „Neka imućan prema bogatstvu svome troši, a onaj koji je u oskudici prema tome koliko mu je Allah dao, jer Allah nikoga ne zadužuje više nego što mu je dao” (Kur’an, Et-Talak 7). „Pod materijalnom brigom misli se na to da je muž obavezan ženi osigurati sve što joj je potrebno od hrane, stana, ispomoći, lijekova pa makar ona bila imućna i mogne to sama sebi priuštiti”. (Sabik, 2008.)

Šerijatsko pravo rešava, čak, i pitanje određivanja visine i načina isplate izdržavanja. „Mišljenje koje su zastupali učenjaci šafijskog mezheba i neki učenjaci hanefijskog mezheba, tj. da treba uzimati u obzir imovinsko stanje muža, danas se praktično sprovodi u sudnicama i zabeleženo je pod članom br. šesnaest zakonskog akta pod brojem 25, godine 1929., a glasi: „Visina izdržavanja supruge određuje se shodno muževom imovinskom stanju, bez obzira kakvo je imovinsko stanje njegove supruge”. (Sabik, 2008.) Islam daje odgovor i na pitanje šta ako muž ne osigurava ženi propisano izdržavanje. „Ako je muž škrt i ne obezbedi ženi sve što joj je potrebno ili je potpuno ostavi bez materijalne brige o njoj, i to učini bez nekog opravdanog razloga, žena će imati pravo tražiti da joj se odredi tačan iznos imetka koji će uzimati od muža kako bi mogla osigurati sebi hranu, odjeću i stan. Također, ona ima pravo da iz muževog imetka uzme onoliko koliko joj je potrebno i bez njegovog znanja, jer je on taj koji joj je uskratio njeno pravo, a onaj ko ima neko pravo može ga uzeti čim bude u stanju to učiniti”. (Sabik, 2008.)

U literaturi se kao dokaz tome navodi hadis, od Aiše r.a.(supruga Muhameda a.s. arap. RadiAllahu anhu, što znači : Neka je Allah s njom zadovoljan, dalje.r.a.), prenosi se da je Hinda rekla: „Allahov Poslaniče, Ebu Sufijan je škrt čovjek i ne daje mi onoliko koliko je potrebno meni i mom djetetu osim ako ne uzmem nešto bez njegovog znanja”. Allahov Poslanik, a.s., joj reče: „Uzmi onoliko koliko je po običaju potrebno tebi i tvom detetu”.(Hadis beleže: Ahmed, El-Buhari, Muslim, Ebu Davud i En-Nesai) „U ovom je hadis dokaz da je muž obavezan svojoj porodici davati onoliko koliko joj je potrebno za normalan život, a shodno običajima koji vladaju a koji su različiti shodno vremenu, mjestu, situaciji i ljudima”. (Sabik, 2008.) „ Žena, čak, i ako ima sredstava, nije ih dužna trošiti na osiguravanje porodičnih potreština. Muž je dužan, izdržavati ženu i naći načina da opskrbi porodicu.”. (Kurdić, 2009.) U hadisu Ebu Mes’uda el-Bedrija, r.a., Muhamed a.s., kaže: „Kada čovek potroši novac na izdržavanje porodice, težeći time Allahovom zadovoljstvu, piše mu se kao da je

podelio sadaku!”(Zbirka hadisa El-Buhari)

Smatra se da u imovinskom smislu „žena ne treba optrećivati muža sa onim što on ne može podnijeti. Naprotiv, treba mu pomoći svojim imetkom, ukoliko bude u krizi i ukoliko je imućna, od svoje volje”. (Et-Tahtavi, 2010.) U Kur’anu se o tome kaže:”...a ako vam one od svoje volje od toga šta poklone, to s prijatnošću i ugodnošću uživajte” (Kur’an, En-Nisa, 4). Dakle, žena, može, ukoliko želi, svojom voljom, od sopstvenog imetka učestvovati u izdržavanju porodice i na taj način težeći Allahovom zadovoljstvu, kao i muškarcu, piše joj se kao da je podelila sadaku (dobrovoljni prilog). Posmatrajući sve navedene propise koji se tiču imovine i prava i dužnosti supružnika, možemo slobodno zaključiti da je žena u islamu u znatno povoljnijem položaju nego li prema važećim propisima u svijetu.

Još jedna obaveza muža ogleda se u obezbeđivanju stana za svoju suprugu i porodicu čime, ponovno, možemo zaključiti da žena nije ta koja je obavezna brinuti o tome gde će stanovati niti je obavezna svoju imovinu trošiti na stan. To je prema šerijatskim propisima isključiva obaveza muža. Uzvišeni Allah u Kur’anu kaže: „Njih ostavite da stanuju tamo gdje i vi stanujete, prema svojim mogućnostima, i ne činite im teškoće zato da biste ih stijesnili” (Kur’an, sura Et-Talak, 6). Obaveza muža se odnosi i na odevanje i izdržavanje supruge i dece. O tome Uzvišeni Allah kaže: „Otac djeteta je dužan da ih prema svojoj mogućnosti hrani i odijeva” (Kur’an, sura El-Bekara, 233).

3. POSEBNI INSTITUTI ŠERIJATSKOG PRAVA U POGLEDU IMOVINSKIH ODNOSA SUPRUŽNIKA MEHR-VENČANI DAR

Kada govorimo o imovini supružnika svakako da trebamo spomenuti i institute mehra (venčanog dara) i miraza (dobara koja žena dobija prilikom udaje od strane svoje porodice) koji su veoma značajni i regulisani šerijatskim propisima, a predstavljaju načine sticanja ženine posebne imovine.

„Mehr je venčani dar koji je suprug dužan dati bezuslovno i nepovratno”. (Et-Tahtavi, 2010.) Šerijat propisuje da se mehr daje ženi, a ne njenom ocu i niko nema pravo uzeti bilo koji dio mehra osim uz njen svojevolumni pristanak. Davanje mehra je propisano Kur’anom i Uzvišeni Allah kaže: „i draga srca ženama vjenčane darove njihove podajte” (Kur’an, sura En-Nisa, 4). „Šerijat nije propisao donju ili gornju granicu mehra, zato što ljudi nisu jednakog imovinskog stanja”. (Et-Tahtavi, 2010.) „Svi tekstovi koji su preneseni ukazuju na to da je jedini uslov da mehr bude nešto što ima neku vrednost, bez obzira kolika ta vrednost bila. Dozvoljeno je, ukoliko time budu zadovoljni oni koji sklapaju brak, da to bude obični prsten od gvožđa, pregršt hurmi, podučavanje Allahovoj knjizi i sl.”. (Sabik, 2008.)

U tom smislu Amin bin Rebia prenosi da se neka žena iz plemena Benu Fezara udala uz mehr koji se sastojao od dvije papuče, pa je Allahov Poslanik, a.s., rekao: „Jesi li zadovoljna da ti mehr budu papuče?”. Ona je odgovorila: „Da”, pa je Allahov Poslanik, a.s., to odobrio. (Hadis bilježe Ahmed, Ibn Madža, Et-Tirmizi) „Iz citiranih hadisa jasno se vidi da je Poslanik, a.s., konstantno tražio od muškaraca da daju

ženama bilo šta na ime mehra, iz čega se ima zaključiti da je mehr obaveza koja se ne sme zanemariti. Islamski učenjaci su takođe saglasni da je mehr propisan i obavezan u islamu". Treba razgraničiti, u skladu sa prethodno rečenim, da mehr nije uslov za sklapanje braka već je mehr jedna od posledica braka. „Treba istaći da je mehr poklon koji je muž dobrovoljno, svesno i draga srca daje" (Topoljak, Islamsko bračno pravo, 2015.)

„Mehr je, shodno običajima koji vladaju u narodu, dozvoljeno dati odmah nakon sklapanja braka ili kasnije, ili jedan deo dati odmah, ili to odgoditi. Preporučljivo je da se deo mehra odmah da". (Sabik, 2008.) „Opše je prihvaćeno od strane islamskih pravnika da je mehr isključivo pravo žene i da, s obzirom na to ona ima tražiti i zahtevati način na koji će on biti realizovan. U slučaju da žena ne definiše način njegove isplate tad se pribegava i računa po običaju koji vlada u sredini u kojoj žive supružnici". (Topoljak, Islamsko bračno pravo, 2015.)

Prema Porodičnom zakonu R. Srbije postoji institut koji možemo porediti sa institutom mehra a to je veridba. Sa razlikom što veridba nije obavezan, tj. konstitutivni deo braka već prethodi braku i što Porodični zakon ne propisuje darivanje poklona prilikom veridbe već je to ostalo u sferi običajnog prava koji se razlikuje u različitim sredinama.

3.1. MIRAZ

Miraz (sprema) jeste pokućanstvo koje mlada i njena porodica pripreme kako bi to ponela u njen budući dom. „Tradicija je da se žena i njena porodica pobrinu za sprema i opremanje kuće". (Et-Tahtavi, 2010.) Nesai bilježi Alijevo predanje: „Božiji Poslanik, a.s., kao miraz Fatimi dao je odeću sa resicama, posudu za vodu i miomirisno bilje kojim se mirišu jastuci". „Muž je taj koji je, prema šerijatu, obavezan opremiti svoj dom sa svim pokućstvom, prostirkom, posuđem i sl. a žena, bez obzira koliko je iznos njenog mehra, nema nikakvih obaveza prema tome". (Sabik, 2008.) Miraz predstavlja posebnu imovinu žene i pripada isključivo njoj.

U ženinu posebnu imovinu spadaju i pokloni učinjeni njoj i od strane muža, kao i deo koji ona dobije nasljeđivanjem. Status ove imovine je isti kao i kod imovine stečene mehrom, mirazom ili radom žene, dakle spada u njenu posebnu imovinu kojom ona samostalno upravlja i raspolaze i nad kojom niko drugi ne polaže nikakva prava.

Prema pozitivnopravni propisima R. Srbije miraz kao institut nije regulisan već se nalazi u sferi običajnog prava. Miraz se prema tome ima smatrati poklonom koji nije obavezan uslov za sklapanje braka već predstavlja poklon i kao takav spada u posebnu imovinu supružnika.

4. ZAKLJUČAK

Posmatrajući sveukupnost imovinskih odnosa između supružnika neki od zaključaka ovog rada jesu da se bračni status supružnika u pogledu imovine umnogome razlikuje u pozitivnopravnim propisima i Šerijatskom pravu, te da je shodno tome njihov pravni položaj u pogledu imovine različit. Pojedini instituti postoje i u jednom i u drugom pravu ali se njihova obaveznost razlikuje. Institut

posebne imovine se različito tretira, prema Šerijatskom pravu u odnosu na to da li se radi o posebnoj imovini supruge ili supruga. Uopšteno, prema Šerijatskim propisima u pogledu imovinskih odnosa postoje jedinstvena pravila koja se mogu menjati uz dogovor bračnih drugova i njihovu međusobnu saglasnost. Ovo dalje, navodi na zaključak da su imovinski odnosi između supružnika detaljnije regulisani izvorima Šerijatskog prava nego današnjim propisima kojima se uopšteno regulišu. Zajednička karakteristika jeste da supružnici saglasnošću volja mogu uređivati svoje imovinske odnose sa napred navedenim razlikama između dva pravna sistema.

LITERATURA

1. Buhari, I. (2016) Zbirka hadisa, El- Kelimeh, Novi Pazar, Srbija.
2. Et-Tahtavi, A. A. (2010.). Sretan brak i prava supružnika. Novi Pazar: El-Kelimeh.
3. Haverić, I., & Haverić, Izeta. (1995.). Islamski brak i porodica. Novi Pazar: Mešihat Islamske zajednice u Sandžaku.
4. Korkut, B. (1989). Prijevod Kur'ana, El-Kalem, Sarajevo.
5. Kurdić, Š. (2009.). Bračni i porodični odnosi u islamu. Novi Pazar: El-Kelimeh, Novi Pazar.
6. Porodični zakon (Sl. glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015)
7. Sabik, S. (2008.). Fikhus-Sunne. Sarajevo: Bookline d.o.o.
8. Topoljak, S. (2014.). Muslimanka i porodica- aktuelna pitanja. Novi Pazar: El-Kelimeh, Novi Pazar.
9. Topoljak, S. (2015.). Islamsko bračno pravo. Novi Pazar: El-Kelimeh, Novi Pazar.
10. Tuhmaz, A. M. (2003.). Hanefijski fikh, knjiga 2. Sarajevo: Haris Grabus.

RESUME

Property relations between spouses belong to specific legal relations precisely because of the great influence of personal and emotional relations between the parties. Sharia law as a different legal system differs greatly from all legal systems in many respects. Precisely for these reasons, it was interesting to investigate how property relations between spouses are regulated in Sharia law, which is based on different principles.

The research on this topic is especially important for its comparative analysis with the positive legal regulations of the Republic of Serbia in relation to the institutes valid in Sharia law and their review and comparison. Certain institutes exist both in one law and in the other, but their obligations differ.

The equality of spouses according to Sharia law is also reflected in their property in that the wife has the right to own her own property. In the analysis, we specifically focused on the wife's property because according to Sharia law, she has a special status.

The paper deals with the rights and duties of spouses in Islamic marriage in terms of property, ways of acquiring property in marriage, special property of married women, property regimes in Islamic and civil marriage, alimony, amount and method of payment of alimony, wedding gift (mehr), dowry (goods that a woman receives when marriages by his family) and gifts as ways of acquiring special property in an Islamic marriage.

Special attention in the work is devoted to the wedding gift (mehr) and dowry (goods that a woman receives at the time of marriage from her family) as ways of acquiring the wife's personal property. The institution of separate property is treated differently, according to Sharia law, in relation to whether it is the separate property of the wife or the husband. In general, according to the Sharia regulations, there are unique rules regarding property relations that can be changed with the agreement of the spouses and their mutual consent. This further leads to the conclusion that property relations between spouses are regulated in more detail by the sources of Sharia Law than by today's regulations that regulate them in general. The common feature is that the spouses can arrange their property relations by agreement of will with the aforementioned differences between the two legal systems.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 28, str. 29 - 38, 2023 god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 25.01.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.06.2023.

UDK: 37.015.31:17.022.1

doi: 10.5937/univmis2322029K

316.64-055.52:37.015.31

Originalni naučni rad

MORALNI ODGOJ I NJEGOV ZNAČAJ U RANOM ODGOJU

Jasmina Kurpejović

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
jasmina.kurpejovic@os-mpecanin.edu.me

Mustafa Fetić

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
mustafafetic@gmail.com

Ibro Skenderović

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
ibro.skenderovic@hotmail.com

Suada Kadrić

Univerzitet u Novom Pazaru, Republika Srbija
suada.a.kadric@hotmail.com

Apstrakt

Poteškoće u izučavanju porodične složenosti kao jedinstvene društvene zajednice i to traži komunikaciju između što više nauka, kako društvenih tako i prirodnih. Po klasifikaciji razlikujemo naredne oblike porodice: jedan oblik jeste totemski klan koga opisuje jedno ime koje je zajedničko za sve pripadnike roda, i to je znakom simbolizovano i vjerovanjem o istom porijeklu. Grupni brak u kome se ne zna baš ko je otac temelji se po liniji majke i toj osnovi ali pošto je rađanje pod zaštitom klana pa su na neki način sva djeca njegova tj. zajednička u ovoj porodici djeca se određuju. Jedan od najvažnijih faktora svakog humanog i demokratskog društva jeste moralni odgoj. On predstavlja jako komplikovan proces. Veliki broj faktora utiče na njega. Da sprječava loše uticaje i formira kod odgajnika pozitivne moralne odlike predstavlja dužnost odgajatelja. Postupak stvaranja moralnih kvaliteta čovjeka, formiranja njegove svijesti, pogleda i stavova, osjećanja, volje i karaktera predstavlja proces moralnog odgoja.

Ključne riječi: Moralni odgoj, rani odgoj, moral.

MORAL EDUCATION AND ITS IMPORTANCE IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION

Abstract

Family complexity as a unique social group, there are difficulties in its study and this requires the cooperation of as many sciences as possible, both social and natural. According to the criterion, there are the following forms of family: one form is a totem clan when it is

characterized by one name that is common to all members of the genus, and it is symbolized by a sign and the belief in the same origin. In this family, children are determined by their mother's line, and in that basis lies a group marriage in which it is not known exactly who the father is, but since the birth is under the protection of the clan, in a way all the children are his. common. Moral education is one of the important factors of any humane and democratic society. It is a very complex process. It is influenced by a number of factors. It is the duty of the educator to prevent bad influences and to form positive moral qualities in the educator. The process of moral education is "the process of forming the moral qualities of man, the formation of his consciousness, views and attitudes, feelings, will and character.

Keywords: Moral education, early education, morality.

UVOD

Ovo je period ako gledamo kroz istoriju doba matrijarhata. Posebna društvena grupa koja se istorijski formirala i mijenjala i u kojoj se prepliću psihički, biološki i ekonomsko – društveni činioci predstavlja porodica. Osobina biološke porodice jedan je od njenih najvažnijih obilježja. Dvije vrste između sebe isprepletanih ali i suprotnih odnosa gdje se prožimaju psihološki, biološki i društveni elementi, kao što su emotivne potrebe drugih, rađanje djece, zadovoljavanje polnog nagona i podizanje djece ima porodica. Ove kategorije se najviše razdvajaju u porodici, bez obzira što se mogu i van nje odvojiti.

Određeni moralni lik koji se ogleda u njihovom cjelokupnom životu i djelovanju svako društvo zahtjeva od ljudi da posjeduju. Napredak ljudskog društva, osposobljavanje i humanizacija odnosa između njih traže od pojedinca prilagođavanje uslovima zajedničkog života, prihvatanje ključnih pravila, principa i discipline društvenog ponašanja, u suprotnom nemoguć bi bio. Čovjek predstavlja jedan od najvažnijih, temeljnih društvenih zadataka. Realizovanje toga prava je zadatak moralnog odgoja. Dobrota predstavlja temeljnu vrijednost tog odgojnog područja [2].

Oblik društvene svijesti, najvažnije životne potrebe, oblik ljudske prakse, konstantna i važna kategorija društva podrazumijeva moral. Grupu pojmova o dobru i zlu, pravila, principe, stvorene u toku povijesnog razvoja čovječanstva kojima se kontrolišu međuljudski odnosi, određuje odnos pojedinca prema drugima, društvu i samom sebi, njegov način ponašanja i djelovanja podrazumijeva moral, takođe. Etika predstavlja znanost o moralu.

Cilj etike je da razjasni prirodu i osobine morala, odakle potiče, smisao i važnost za društveni život, da analizira, opiše i interpretira raznovrsna moralna shvatanja, osnovne komponente morala, ali da prema njima zauzme kritički stav, da ih vrednuje i pokaže kakvi bi trebali da budu [4].

Moralni odgoj predstavlja postupak stvaranja moralnih kvaliteta čovjeka, normine svijesti, volje i osobine, mogućnosti i navike moralnog ponašanja i dešavanja u skladu sa prihvaćenim moralno - etičkim koncepcijama u određenom društvu. Teorija moralnog odgoja izučava zakonitosti moralnog odgoja, cilj, zadatke, proces, sadržaj, faktore, principe, metode i sredstva.

SMISAO I ETAPE MORALNOG FORMIRANJA

U zajednici sa ostalim ljudima (u porodici, obrazovnim ustanovama, različitim organizacijama, susjedstvu) boravi čovjek kao društveno biće. Čovjek mora poznavati norme i pravila ponašanja među ljudima i usvojiti ih da bi mogao normalno da komunicira i živi sa članovima iz pomenutih grupa. Sa članovima porodice dijete dolazi u interakciju nakon rođenja, a tokom odrastanja dijete raste krug komunikacije, proširuje se na društvo vršnjaka, nastavnike, rodbinu i druge članove društva.

Ključni zadatak moralnog odgoja jeste u usavršavanju odgajnika da se navikne na društvenu zajednicu, da bude u interakciji s ostalim učesnicima bez problema, da ga njegova okolina prihvati, kao i da on lično bude od pomoći uspješnijem razvitku i moralnom poboljšanju zajednice [5].

U tome da se stvaraju moralna shvatanja, uvjerenja i navike, da čovjek misli, osjeća i postupa u skladu s ljudskim dužnostima ogleda se smisao moralnog odgoja.

Odgajatelj je dužan poznavati etičke norme, društvena shvatanja i moralne stavove, osobine učenika određene dobi, nivo njegovog moralnog sazrijevanja, pa shodno tome elementima prilagoditi svoje odgojne postupke da bi se ova svrha realizovala [10].

Uolikoj mjeri će se u ličnost preobraziti svaki pojedinac u društveno-moralnom smislu ovisi od takvog postupka. Moralni odgoj omogućuje da svaki pojedinac postane puno vrijedna i cjelovita ličnost.

Postupak moralnog stvaranja prolazi kroz određene faze koje se u svrhu moralnog vaspitanja uvijek jasno ne prikazuju, dopunjuju se između sebe i često paralelno i realizuju. Te faze su:

- a) stvaranje moralne spoznaje,
- b) stvaranje moralnih uvjerenja,
- c) stvaranje moralnog ponašanja i djelovanja [10].

STVARANJE MORALNE SPOZNAJE

Prva faza stvaranja moralne ličnosti je moralna spoznaja. Moralno obrazovanje koje podrazumijeva prihvatanje moralnih termina i vrsta, učenja o normama morala i mišljenjima, odnosno prihvatanje moralnih važnosti smatramo pod terminom moralna spoznaja [4].

Stvaranju moralne spoznaje treba prići polako, korak po korak, brinući se o razvitku intelektualnih snaga i mogućnosti kod pojedinca, shodno usvajanju moralnih iskustava. U predškolskoj dobi nastaju prve predodžbe o dobru i zlu, kasnije u osnovnoj školi se usvajaju moralni pojmovi i sudovi, dok u školama drugog stupnja učenici shvataju najviše etičke kategorije i norme [7].

Prva, najniža, faza nije uvijek garancija moralnog djelovanja, ali predstavlja početak moralnog stvaranja. Zbog toga treba ići dalje u moralnom stvaranju i ka stvaranju moralnih uvjerenja.

ZADACI MORALNOG ODGOJA

Zadatak koji je na ovaj način postavljen za moralni odgoj podrazumijeva da su učenici odnosno odgajanci poprimili shvatanja u cjelini, običaje ljudskog morala, da su ih shvatili emocionalno i u praksi stvaraju u svom životu, u vezi sa njima.

Iz faza postupaka moralnog stvaranja logički slijede i zadaci moralnog odgoja i to:

- prepoznavanje morala i teorije koje on podrazumijeva,
- formiranje moralnih ubjeđenja i mišljenja,
- stvaranje osobina moralnog ponašanja i djelovanja,
- odgoj prijatnih osobina volje i karaktera,
- stvaranje i njegovanje smisla za etičke važnosti [1].

UPOZNAVANJE MORALA I NJEGOVE TEORIJE

U procesu moralnog formiranja jako je važno upoznavanje morala i njegove teorije. Da realno sagledava svoje ponašanje, ponašanje ostalih ljudi i da zauzima kritičan stav prema toj vrsti ponašanja i djelovanju odgajanic se osposobljava tokom sticanja znanja o moralu. Da se kod mladih ličnosti stvaraju mogućnosti za ocjenjivanje moralnih vrijednosti koje se manifestiraju u odnosima između ljudi u raznovrsnim situacijama zahtjeva ostvarivanje ovog zadatka.

Upoznavanjem odgajanika s moralnim vrijednostima u društvu i prikazivanjem određene moralne grupe u odabranom događaju omogućiti ćemo mu da konstantnim učešćem u društvenoj djelatnosti postigne mogućnost da ispravno ocjenjuje svoje postupanje.

O ličnoj kontroli, što podrazumijeva odgovornost pred sobom i okolinom treba da ovisi čovjekovo ponašanje. Ljuska samosvijest se razvija zajedno sa ljudskom svijješću. Veća samosvijest ljudi, koja mu postaje mjerilo za njegovu ličnu aktivnost i razmišljanje jeste što se ličnost više oslobađa, što više shvaća svoje lične aktivnosti i njene efikasnosti. Tu samosvijest u moralnom životu nazivamo savješću. Savjest u stvari predstavlja, svijest o ličnoj krivici zbog pogrešnog djelovanja.

RAZVIJANJE MORALNIH UVJERENJA I STAVOVA

Prihvatanje moralnih saznanja nije dovoljno. Za ispravno moralno postupanje odgajanika nije dovoljno usvajanje moralnih saznanja. Poslije moralnih spoznaja naredni korak u moralnom oblikovanju odgajanika je stvaranje moralnih ubjeđenja i stavova. Prihvatiti moralne termine u svakom slučaju izgleda neprihvatljivo, kao što su drugarstvo, prijateljstvo- da djeca znaju koje je njihovo značenje, nego moramo stvoriti kod djece unutrašnje konstantno ophođenje i mišljenje ka moralnim terminima i grupama, da bi ih djeca shvatila kao njihove stavove i da se ponašaju i rade u onako kako je propisano da bi odgajanic stvorio kod njih neophodne stavove i mišljenja [5].

U odgajaniku se mora izgraditi uvjerenje. Primjeri iz života i iz literature pružaju veliku podršku pri formiranju uvjerenja odgajateljima.

FORMIRANJE NAVIKA MORALNOG PONAŠANJA I DJELOVANJA

Iz treće faze moralnog stvaranja - faze stvaranja moralnog ponašanja i djelovanja proizilazi treći zadatak moralnog odgoja. Cijela ova faza i samo stvaranje moralnih navika nije obuhvaćena ovim zadatkom. U moralnim postupcima treba mlade vježbati i tako stvarati moralne navike.

Navike pomažu odgajaniku da se u određenim situacijama vlada onako kako treba. Navika dozvoljava realne i očekivane postupke u suprotnim životnim situacijama: u porodici, obrazovnim ustanovama, na poslu, za vrijeme jela, u razgovoru s drugim osobama itd. ukoliko su ostvarene na pravi način [5].

Od navika zavisi odnos pojedinca prema drugim ljudima, pa one podrazumijevaju korijen ponašanja. I ponašanje pojedinca prema radu, zadacima, prema pravilima života u zajednici zavise od moralne navike. Zadatak škole jeste da kod djece stvara i podstiče navike koje su dobre a da iskorijeni loše navike.

ODGOJ POZITIVNIH OSOBINA VOLJE I KARAKTERA

U raznovrsnim životnim situacijama važno je postupiti u skladu sa moralnim stavovima. Takvo ponašanje traži snagu volje i čvrstinu karaktera. Jedan od važnijih zadataka moralnog odgoja jeste odgoj pozitivnih osobina volje i karaktera kod odgajanika. One osobine koje se podrazumijevaju pod pozitivnim osobinama treba razvijati kod odgajanika, a suzbijati negativne osobine u koje podrazumijevamo: kolebljivost, lijenost, površnost, nesamostalnost, neodgovornost i dr.

Sa karakterom je usko povezana volja. Određeni moralni lik čovjeku daje odgoj moralne svijesti, emocija i volje. Kada kažemo karakter onda mislimo na najbitnije osobine lika čovjeka kao moralnog bića. Od ranog djetinjstva do smrti stvara se karakter kod čovjeka. Formiranje pozitivnog karaktera predstavlja krajnji cilj moralnog odgoja. Kod odgajanika treba formirati pozitivne osobine a one su sljedeće:

- plemenitost,
- moralnost,
- čovjekoljublje,
- društvenost,
- marljivost,
- predanost,
- ispravnost,
- pristojnost,
- kritičnost,
- nezavisnost i dr.

Osvijetlit ćemo detaljnije neke od tih osobina i to: samostalnost, dosljednost i kritičnost.

Najvažniji uslov da moralno formirana i cjelovito razvijena ličnost postane slobodna jeste samostalnost. Ličnost se mora osposobiti da samostalno odlučuje, da svoje nagone i potrebe preraste, da svoje interese i ciljeve stvori. Ako kod čovjeka nema samostalnosti djelatnost čovjeka je želja ostalih, ličnost je u njemu zastarila. U takvom slučaju, kod čovjeka površna postaju osjećanja, a njegova volja je pasivna. Razvitak samostalnosti je radi toga jako važan činilac odgoja. Stvaranje samostalnosti kod djece postaje povezano sa svim ostalim naporima tokom procesa odgajanja

Osobina ličnosti koja je posebno bitna za harmonijski razvoj ličnosti jeste dosljednost. Ova osobina podrazumijeva vjernost prema samom sebi, ali se prikazuje prema društvu. Da djeluje samostalno i odgovorno ćemo ga naučiti na takav način.

Crtu ličnosti koja se može vidjeti u sposobnosti čovjeka da ocjenjuje važnosti ličnog postupanja prema sebi i prema okruženju i da ocjenjuje pojave vanjskog svijeta predstavlja kritičnost. Usko je povezana sa dosljednošću i pomaže čovjeku da se oslobodi tvrdoglavosti i dogmatičnosti [1].

Kritički stav prema spoljašnjim odnosima i pojavama lakše je imati nego imati kritičko mišljenje o samom sebi. U stvaranju kritičnosti treba se sjetiti Kantove poruke: „Onako kako želiš da se drugi ophode prema tebi, tako se i ti ophodi prema njima: ono što ne želiš da doživiš od drugih nemoj njima da radiš". Kritičnost osposobljava za razlikovanje dobra od lošeg i to je intelektualno-moralna osobina. Kod stvaranja slobodnog i samostalnog čovjeka pomaže takvo razlikovanje.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Ispitanici ovog istraživanja su roditelji.

Naučno istraživanje počinje zapažanjem, postavljanjem i definisanjem problema.

Termin problem potiče iz grčkog jezika i označava sporno pitanje koje treba riješiti; zagonetka.

Problem ovog istraživačkog rada je: Da li je moralni odgoj značajan u razvoju djece?

PREDMET ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja: Percepcija roditelja prema dječijoj zavisnosti od interneta

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja ovoga istraživačkoga rada je ispitati percepciju roditelja na temu značaj moralnog odgoja za zdravu ličnost djeteta.

ZADACI ISTRAŽIVANJA

1. Ispitati i analizirati da li moralna spoznaja je početna etapa moralnog formiranja prema percepciji roditelja.
2. Ispitati i analizirati da li se prvi moralni odgoj formira u porodici
3. Ispitati i analizirati da li se u najranijem djetinjstvu počinje stvarati kod djeteta emocionalni odnos prema najbližima.

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Glavna hipoteza: Roditelji smatraju da moralni odgoj u ranom uzrastu ima značajnu ulogu u formiranju zdrave ličnosti.

PODHIPOTEZE

- Pretpostavlja se da moralna spoznaja je početna etapa moralnog formiranja
- Pretpostavlja se da se prvi moralni odgoj formira u porodici
- Pretpostavlja se da u najranijem djetinjstvu počinje se stvarati kod djeteta emocionalni odnos prema najbližima.

METODE ISTRAŽIVANJA

Metode koje su korištene u ovom radu su sljedeće:

- Metoda teorijske analize
- Deskriptivno – analitička metoda
- Servey metod.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela1.

R. br.	Varijable	N	M	SD	1 %	2 %	3 %	4 %	5 %
1.	Od ranih navika zavisi odnos pojedinca prema drugim ljudima	150	3,63	,781	0,00	6,00	37,30	44,00	12,70
2.	Od moralnih navika zavisi i odnos pojedinca prema radu	150	3,37	,855	2,10	13,30	36,00	43,30	5,30
3.	Škola ima zadatak podsticati i njegovati kod djece dobre moralne navike, a uklanjati loše i negativne	150	3,43	1,054	5,40	12,80	29,50	38,30	14,00
4.	Porodica je dužna formirati onakva životna dešavanja u kojima se djeca mogu vježbati	150	2,86	1,204	17,30	22,00	24,00	30,70	6,00

	moralu i kod sebe stvaraju moralne navike.								
5.	U najranijem djetinjstvu počinje se stvarati kod djeteta emocionalni odnos prema najbližima .	150	3,51	,925	1,30	12,00	34,70	38,00	14,00
6.	Poznavanje morala i njegovih učenja jako je bitno u procesu moralnog stvaranja.	150	3,27	1,079	6,70	16,70	31,30	34,00	11,30
7.	Konstantan stav odgajnika podrazumijeva stvaranje moralnih ubjeđenja.	150	3,17	1,178	12,10	16,10	23,50	38,90	9,40
8.	Tokom stvaranja moralne svijesti posebno je bitno stvaranje odgovornosti prema sebi i društvu.	150	2,99	1,135	10,00	26,00	28,00	27,30	8,70
9.	Najvažniji zadatak moralnog vaspitanja vidi se u usavršavanju odgajnika da se navikne na društvenu zajednicu	150	3,09	1,070	8,00	21,30	31,30	32,00	7,30
10	Moralna spoznaja je početna etapa moralnog formiranja. Zasniva se na razumu, usvajanju znanja o moralu i etici	150	3,44	1,065	4,70	14,00	30,00	35,00	16,00

Napomena: 1- nikada; 2- ponekada; 3- često; 4- vrlo često; 5- uvijek

- Analizom Tabele 1 vidimo da ispitanici smatraju da od ranih navika zavisi odnos pojedinca prema drugim ljudima. Takođe, vidimo da od moralnih navika zavisi i odnos pojedinca prema radu. Rezultati pokazuju da škola ima zadatak podsticati i njegovati kod djece dobre moralne navike, a uklanjati loše i negativne. Malo više od polovine ispitanika smatra da je porodica dužna formirati onakva životna dešavanja u kojima se djeca mogu vježbati moralu i kod sebe stvaraju moralne navike. Vidimo i da u najranijem djetinjstvu počinje se stvarati kod djeteta emocionalni odnos prema najbližima.
- Analizom rezultata istraživanja uočavamo da poznavanje morala i njegovih učenja jako je bitno u procesu moralnog stvaranja. Vidimo da konstantan stav odgajnika podrazumijeva stvaranje moralnih ubjeđenja. Ispitanici smatraju da tokom stvaranja moralne svijesti posebno je bitno stvaranje odgovornosti prema sebi i društvu. Najvažniji zadatak moralnog vaspitanja vidi se u usavršavanju odgajnika da se navikne na društvenu zajednicu. Ispitanici smatraju da moralna spoznaja je početna etapa moralnog formiranja. Zasniva se na razumu, usvajanju znanja o moralu i etici.
- Analizom dobijenih rezultata zaključujemo da je **potvrđena hipoteza:**
Pretpostavlja se da moralni odgoj u ranom uzrastu ima značajnu ulogu u formiranju zdrave ličnosti.

DISKUSIJA

Moralni odgoj kod djece je jedna od ključnih determinanti odgoja. U saradnji sa porodicom predškolska ustanova podstiče razvoj moralnosti kod djece od najranijeg uzrasta. Prvi uzor kod djece na koga se ugledaju je majka. Djeca oponašaju moralne osobine majke koje se kasnije produbljuju u vrtićima.

Ovim istraživanjem se otvara diskusija na temu razuma, usvajanja znanja o moralu i etici. Rezultatima koje smo dobili ovim istraživanjem zaključujemo da škola ima zadatak podsticati i njegovati kod djece dobre moralne navike, a uklanjati loše i negativne. Većina ispitanika smatra da je porodica dužna formirati onakva životna dešavanja u kojima se djeca mogu vježbati moralu i kod sebe stvaraju moralne navike. Vidimo i da u najranijem djetinjstvu počinje se stvarati kod djeteta emocionalni odnos prema najbližima. Vidimo da konstantan stav odgajnika podrazumijeva stvaranje moralnih ubjeđenja. Ispitanici smatraju da tokom stvaranja moralne svijesti posebno je bitno stvaranje odgovornosti prema sebi i društvu. Najvažniji zadatak moralnog vaspitanja vidi se u usavršavanju odgajnika da se navikne na društvenu zajednicu. Ispitanici smatraju da moralna spoznaja je početna etapa moralnog formiranja. Zasniva se na razumu, usvajanju znanja o moralu i etici.

ZAKLJUČAK

Uslov opstanka ljudske zajednice je moral, kao regulativ odnosa među ljudima i postizanja opšteg dobra. Koliko je jedno društvo civilizovano, pravedno i vitalno on je takođe pokazatelj. Od trenutka kada se počnu osjećati kao pripadnici određene zajednice, što znači, od ranih uzrasta na djecu se prenosi moral. Ako se vaspitanje shvati kao „namjerna socijalizacija“ sa pozitivnim predznakom, ovaj proces je najuže povezan sa procesima socijalizacije, a time i vaspitanja. Inteliktualnom (poznavanje moralnih principa prema kojima treba postupati, na osnovu kojih se vrednuju postupci, i sposobnost njihove primjene na pojedinačne slučajeve), emocionalnom (osjećanja zadovoljstva ili nezadovoljstva, koja se odnose na slučajeve ocijenjene kao moralne ili nemoralne) i konativnom ili voljnom (spremnost da se donose odluke u skladu sa moralnim normama i da se one dosljedno sprovode), odgajnik prolazi kroz razne faze i u predškolskom uzrastu mu se postavljaju temelji na kojima će se graditi moralna svijest sa svojim komponentama.

LITERATURA

1. Ekerman, N. (1987) Psihodinamika porodičnog života. Podgorica:Pobjeda.
2. Grandić, R. (2006) Prilozi porodičnoj pedagogiji. Novi Sad:Savez pedagoških.
3. Petković, V. (2008), Sociologija, Čačak: Visoka Poslovna škola.
4. Prodanović, Lj. (1990) Sadržaji, oblici i metode saradnje vaspitno-obrazovnih organizacija i porodice. Novi Sad: Pedagoška stvarnost, 1-2.
5. Pjurkowska-Petrović,K. (1990) Dete u nepotpunoj porodici. Beograd: Kultura.
6. Rosić, V., Zloković, J. (2002) Prilozi obiteljskoj pedagogiji. Rijeka: Grafrade.Obitelj - škola - društvo (zbornik radova) (1999) Zagreb: HPK.
7. Stojaković,M.,(2005) Čovjek i društvo. Beograd: Naučna knjiga[7].

8. Stanojlović, B. (1994) Porodica i vaspitanje djece. Beograd: Naučna knjiga.
9. Vilotijević, N. (2002) Porodična pedagogija. Beograd: Učiteljski fakultet. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
10. Vukov, M. i sar. (1994) Putevi i stranputice porodice. Beograd: Kultura.

RESUME

Developing a sense of ethical values is one of the tasks of moral education. The creation of moral cognition, moral beliefs, moral behavior, and action contributes to nurturing such meaning. An established system of importance is important for creating and nurturing a sense of ethical importance. An important task of all social factors (which include: schools, families, societies) is to create such educational situations in which, as with children and young people, a sense of ethical importance will be created.

A certain system of moral principles and corresponding moral norms, categories and rules that students must adopt in the process of moral education includes the content of moral education. Therefore, we will harmonize the content of moral education with moral principles. The basis of moral relations are moral principles. They help to more fully understand the goal and tasks of moral education and form a key part of its content.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 53 -63, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 30.08.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.10.2023.

UDK: 378.147:502.131.1(497.11+497.6)

doi: 10.5937/univmis2322039P

316.64-057.875:502.131.1(497.11+497.6)

Originalni naučni rad

PRIHVATANJE KONCEPTA ODRŽIVOG RAZVOJA- Implikacije za univerzitetsku nastavu

Biljana T. Prodović Milojković

Fakultet za primenjenu ekologiju- Futura, Beograd, Srbija

Univerzitet Metropolitan

biljanaprodovic@gmail.com

Apstrakt

Pozivajući se na Nacionalnu strategiju za održivi razvoj (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008) obaveza svih današnjih generacija sastoji se u tome da ostavi dovoljno šansi potomstvu za razvoj. Zato je zadatak savremenom svetu da svoj razvoj uskladi sa potrebama ljudi i prirode, a sve u cilju očuvanja Zemlje, kako za sadašnju generaciju tako i za buduće generacije ljudi koje dolaze.

Istraživanje ima empirijski karakter, koji je usmeren ka utvrđivanju stavova budućih pedagoških kadrova (budućih prosvetnih radnika) o održivom razvoju. Sam cilj rada je ispitati povezanost odnosa prema ciljevima održivog razvoja sa socio-demografskim obeležjima ispitanika, a posebno sa polom i različitim regionalnom i nacionalnom pripadnošću. U istraživanju je primenjena deskriptivna metoda. Upotrebljena tehnika prikupljanja podataka u istraživanju je tehnika anketiranja, a kao instrument korišćen je upitnik za procenu stavova o održivom razvoju.

I pored evidentnog zamora i posustajanja kod stručnjaka koji se profesionalno bave obrazovanjem u ovoj oblasti, a pogotovo ponešeni činjenicom da je malo istraživanja koja se bave stavovima studenata iz oblasti obrazovanja i održivog razvoja, namera autorke je da ovu temu razradi, a u budućnosti još kompleksnije i dublje istraži.

Ključne reči: Koncept održivog razvoja, obrazovanje za održivi razvoj, , obrazovanje, stav(ovi), vrednost(i), student(i).

ACCEPTANCE OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT - Implications for university teaching

Abstract

Referring to the National Strategy for Sustainable Development (National Strategy for Sustainable Development, 2008) the obligation of all today's generations is to leave enough chances for development to posterity. That is why the task of the modern world is to harmonize its development with the needs of people and nature, all with the aim of preserving the Earth, both for the current generation and for future generations of people to come.

The research has an empirical character, which is aimed at determining the attitudes of future pedagogical staff (future educators) on sustainable development. The aim of the author's work is to examine the connection of attitudes towards the goals of sustainable development with the socio-demographic characteristics of the respondents, and especially with gender and different regional and national affiliations. A descriptive method was used in the research. The technique of data collection used in the research is the survey technique, and a questionnaire was used as an instrument to assess attitudes about sustainable development.

Citizens' awareness of sustainable development, which includes an understanding of the concept of sustainable development, is below the level of awareness of the contents and goals of sustainable development. The obtained findings indicate insufficient recognizability not only of the content of this concept, but also of the construction of the concept of sustainable development. One of the reasons for such a thing lies primarily in the absence of a holistic view of sustainable development. The authors of the research did not confirm the hypothesis that the more pronounced women's values are in culture, the more certain the acceptance of the concept of sustainable development; although they found a partial explanation in the characteristics of the sample itself and the values of the index. By proving that there are regional differences in the value attitudes of the respondents, the authors confirmed the hypothesis that the more pronounced the regional differences, the more pronounced the differences in the value attitudes of the respondents.

Despite the essential ignorance of the concept, with the possible connection to some peripheral elements of sustainable development, the authors emphasize its popularization and promotion. Despite the obvious fatigue and failure of experts who are professionally engaged in education in this field, and especially carried by the fact that there is little research that deals with students' attitudes in the field of education and sustainable development, the author intends to elaborate on this topic. and explore deeper. on them which leads them in the area of utopic literature.

Key words: Concept of sustainable development, education for sustainable development, education, attitude(s), value(s), student(s).

UVOD

U zemljama u razvoju značajno je sprovoditi empirijska istraživanja na osnovu kojih će se razvijati nastavni planovi i programi koji će biti u skladu s individualnim razlikama, potrebama i sposobnostima ispitanih (učenika/ studenata... šire populacije) (Prodović, Milojković, 2020). Tako, na primer, rezultati istraživanja Srbinovskog koji se tiču samog znanja o životnoj sredini, i te kako koriste u procesu kreiranja politike zaštite životne sredine (Srbinovski, 2019: 381-392). Kalmar i saradnici upozoravaju da programi ekološkog obrazovanja treba da obuhvataju sve komponente životne sredine: prirodne sisteme, materijalne i ljudske resurse (Kalmar, Krekić, Major, 2021). Na postignuća učenika (dodajemo: studenata), prema njihovim rečima veliki značaj ima ako se u obzir uzme njihovo sveobuhvatno socio-ekonomsko okruženje i uslovi u kojima se sprovodi obrazovni proces (opširnije u: Kalmar, Krekić, Major, 2021: 147-164). Otuda je sve primetan povećani broj aktuelnih istraživanja u visokom obrazovanju u Republici Srbiji, i sve veći broj radova koji govori o važnosti održivog razvoja (u nastavku OR) (videti: Marković, 2005: 399-401; Đukić, 2011: 3-25; Đukanović, 1996: 171-172; Nadić, Šuvaković, 2011: 161-167; Prodović, 2014).

Majora sa saradnicima svojim istraživanjima ukazuje da je Srbija potpisnica brojnih međunarodnih dokumenata koji promovišu obrazovanje za OR (Major et al., 2017: 255-268). U četvorogodišnjem longitudinalnom istraživanju u oblasti OR na uzorku studenata učiteljskog i vaspitačkog smera koji je ovaj autor uradio sa svojim saradnicima (Major et al., 2017), učinjen je pokušaj empirijskog proučavanja uticaja na životnu sredinu i na stepen ekološke svesti studenata. Tu su i istraživanja koja su ustanovljavala u kojoj meri obrazovni program ustanove doprinosi razvoju stavova o životnoj sredini, ekološkom svesnom ponašanju i načinu razmišljanja potrebnim za postizanje održivosti (Heyl, Moyano Díaz, Cifuentes, 2013: 489-502; Hofman, 2015: 213-228; Thiengkamol, 2011: 506-514). U mnogim slučajevima, integracija obrazovanja o održivosti u obrazovni sistem predstavlja problem upravo zato što zahteva ne samo jednostavan prenos znanja, nego i mnogo složeniji razvoj, promene stavova i emocionalnih stavova (Shepard, Furnari, 2013: 1577–1590). Cilj istraživanja je ispitivanje i utvrđivanje vlastite uloge i mesta koje studenti percipiraju prema konceptu OR, ujedno analizirajući da li ga percipiraju i u sadržajima i kurikulumima visokoškolskog obrazovanja, te i kako generalno percipiraju sebe i svoje okruženje u odnosu na ekološka pitanja i dileme (Maletaški, 2018). Ovo su samo neka od istraživačkih poduhvata koja su imala nameru da ukažu na značaj povezanosti odnosa prema ciljevima OR sa raznim socio-demografskim obeležjima ispitanika.

Metodologija istraživanja

Korišćeni podaci prikupljeni su metodom anketnog istraživanja na reprezentativnom uzorku (videti: Prodović, 2022). Kako bi rezultati bili uporedivi uzorak je obuhvatao ispitanike koji su slični po svim kriterijumima, osim nacionalnosti. Reč je o studentskoj populaciji koja je obuhvatala region Srbije, posebno Kosova i BiH, i to studenata: a) iste godine (3. godine studija); b) iste vrste - studenti državnih društvenih fakulteta - Filozofskog fakulteta; v) istog smera - sa Departmana za sociologiju, psihologiju, pedagogiju, komunikologiju, politikologiju i istoriju.

Veličina uzorka je 100 studenta po Fakultetima. Predložena objašnjenja, u cilju operacionalizacije istraživanja, čine sledeće hipoteze, koje možemo izdvojiti s obzirom na predmet istraživanja:

H1 – Od prihvaćenosti koncepta OR zavisi njegovo prisustvo u nastavnim planovima i programima.

H2 – što su u kulturi izraženije ženske vrednosti, to je prihvatanje koncepta OR izvesnije (postoji korelacija između vrednosti dimenzija nacionalne kulture „muško – ženske vrednosti“ (MAS – FEM) i prihvatanja koncepta OR);

H3 – što su izraženije nacionalne i regionalne razlike u vrednosnim stavovima ispitanika, to su izraženije i razlike u obrazovanju za OR.

Rezultati istraživanja

Na osnovu demografskih obeležja ispitanika više od 70% ispitanika čini ženski pol. Struktura ispitanika prema starosti pokazuje dominantno učešće mlađih (20-24 godina). U proseku ispitanici imaju po 15 godina formalnog obrazovanja (45,1%); srpskog su porekla (88,2%) i srpske nacionalnosti po rođanju (86,8%), a svega se 10% ne izjašnjava. Manji broj studenata upoznat je sa pojavom ideje o OR (čak više od polovine ne zna tačnu godinu njenog pojavljivanja), po čemu prednjače studentkinje niškog univerziteta.

Na otvoreno formulisano pitanje koliko ispitanici razumeju koncept OR i kako bi ga definisali - petina daje punu definiciju termina. Kod ostalih se jasno prepoznaje nepotpuno razumevanje koncepta OR, odnosno povezivanje značenja pojma „održivosti“ uglavnom sa nekom od dimenzija (ekonomskom, društvenom ili ekološkom). Sinonimi koji su se često koristili prilikom definisanja bili su vezani za pojmove kao što su: ekološka svest, zaštita životne sredine, razvoj društva, ljudske potrebe, vaspitanja i obrazovanja, pa sve dotle da je OR sve. Primećujemo upotrebu pogrešnih, jednostranih ili previše uopštenih formulacija koje ukazuju na suštinsko nepoznavanje pojma ili njegovo vezivanje za periferne elemente OR. Tačni odgovori ukazuju na dominaciju fragmentarnog uvida u celinu OR, od čeka petina svih ispitanika holistički i tačno percipira sam pojam. Procenat onih koji su rekli šta im prvo padne na pamet dosta je manji od polovine. Međutim kombinacija ova dva pojma - održivost i razvoj - kod većine izaziva nepoznanicu, pri čemu se nepoznavanje ne odvija samo na nivou značenja i sadržine ovog pojma, već i na nivou same konstrukcije ove kovanice - „održivi razvoj“.

Mladi su čuli za pojam OR, ali zabrinjava procenat onih koji ne znaju njegove osnovne ciljeve; što govori u prilog nedovoljnoj obaveštenosti mladih o ovoj razvojnoj agendi. Takvi podaci samo potvrđuju činjenicu da ciljevi OR nisu dovoljno popularizovani i prihvaćeni među mladima. Nedovoljna informisanost ispitanika o OR potvrđena je i u istraživanju javnog mnjenja građana EU, krajem 2016. godine (EB, 455), u kome je dve petine ispitanika čulo ili pročitao nešto o ciljevima OR, što je za 5% više nego 2015. godine. Slične podatke pronalazimo i u istraživanju građani Srbije, pod nazivom: Percepcija i svest građana o ciljevima OR (Mihailović, Đukić, Mojsilović, 2019: 6-8).

U poređenju sa prosekom, ovakav nalaz upućuje da u zaleđu relativno niske obaveštenosti i malog znanja o konceptu i ciljevima OR, stoji i relativno solidna obaveštenost i barem osrednje poznavanje mnogih dimenzija ili oblasti OR, a pre svega uočavanje značaja i važosti za aktualni život i život budućih generacija.

Daljim istraživanjem otkrilo se da se znanje o OR temelji na površnom prepoznavanju toga šta OR jeste, bez detaljnog znanja o tome koji su njegovi ciljevi. To dodatno upozorava o potrebi buđenja svesti mladih. Gotovo ista zapažanja dodatno doprinose i zaključci na grupu pitanja postavljenih u obliku Likertove skale (u rasponu od 1 - uopšte se ne slažu do 5 - u potpunosti se slažu), čiji rezultati jasno upućuju na površno prepoznavanje pojma OR - bez jasne razgraničenosti njegovog značenja i poimanja. Sve ovo nam ukazuje na to da studenti ne percipiraju holistički OR; ne vide ga kao celinu onako kako se on opisuje i definiše u najvažnijim dokumentima u kojima se zasniva normativni pristup; već OR sagledavaju preko pojedinih elemenata njegove

celine. Studenti to potvrđuju i svojom neinformisanošću o organizacijama koje su zadužene za ostvarivanje njegovih ciljeva, s obzirom da više od polovine ispitanika (51.6%) ne zna/ili nije siguran o kojoj je međunarodnoj organizaciji reč (UN, UNHCR ili UNPROFOR), po čemu se izdvajaju studenti niškog univerziteta.

Set pitanja koji ispituje stavove mladih o dostupnosti informacija o OR i ulozi pojedinih sektora u obrazovanju ukazuje da se ostvarivanje ciljeva OR najpre izveštava na stručnim skupovima; potom posebno definisanim pokazateljima, a tek onda izveštajima u javnim glasilima. Studenti se jasno slažu sa činjenicom da se o problematici OR govori uvek - jer je to nužno; dok trećina ispitanika smatra da se o njoj govori u trenucima dokolice - onda kada izostane motivacije za neke druge i bolje (da ne kažemo značajnije) teme. Malo njih (nepunih 8%) uzrok vidi u autoritarnom nastupu - kada se ovoj temi pristupa iz razloga da zaplaši, upozori i otrezni. Prema procenama, mladi ljudi dobijaju najviše informacija o OR u medijima, manje u školi/fakultetu i najmanje od ukućana (svega 3%). Takav stav dele studenti sva tri univerzitetska centra.

Skoro polovina ispitanika uopšte nema mišljenje o pitanju implementacije OR u vaspitno obrazovnom sistemu o čemu svedoče postavljena pitanja na koje su ispitanici radije odgovarali da nisu sigurni/ili da odgovor ne znaju, nego što su se složili sa ponuđenim opcijama. Brigu stvara upravo ovakav nezainteresovan i pasivan stav. Čak iako su se jedino složili da bi "Predavači (učitelji, nastavnici, profesori) trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje" i da je "U nastavne programe potrebno uvoditi što više tema iz područja vaspitanja i obrazovanja za OR, jer učenike/studente treba podstaći na održivo ponašanje unutar zajednice", brine činjenica da uprkos slaganju, više od polovine ispitanika ne deli takvo mišljenje. Manja grupa deli mišljenje da je implementacija OR na Fakultetu prisutna samo u osnovnim/obaveznim; nešto manje u izbornim, a najmanje u većini nastavnih predmeta.

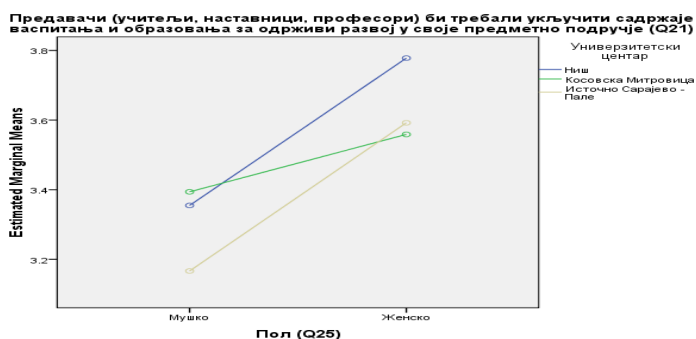
U nastavku istraživanja autorka, pomoću T- testa i ANOVA analizom pokazuje statistički značaj odgovora ispitanika na nivou signifikantnosti $p < 0,05$. Najpre se prikazuje pokušaj dokazivanja hipoteze koja se odnosi na uticaj muško-ženskih vrednosti i prihvatanja koncepta OR (tabela 1). Napomena je da je autorka bila prinuđena da ekstremno redukuje ispitivanje stavova prema OR, te je nastojala da problematizuje samo one aspekte OR koji govore o ključnim dimenzijama svesti studenata.

Tabela 1: Odnos uticaja muško-ženskih vrednosti i prihvatanja koncepta OR

Br. Pitanja		F	Sig.
Predavači (učitelji, nastavnici, profesori) bi trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje	Fakultet	.717	.489
	Pol	7.281	.007
	Fakultet*	.496	.609
	Pol		

Izvor: Lična tabela

Iz navedene tabele jasno se vidi da faktor Fakultet nije statistički značajan ($F=0.717$, $Sig.>0.05$). Prosečan broj studenata iz Niša koji smatraju da bi predavači (učitelji, nastavnici, profesori) trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje ($M=3.566$) je veći od prosečnog broja studenata iz KiM ($M=3.476$) i Istočnog Sarajeva - Pale ($M=3.379$). Drugi faktor Pol statistički je značajan ($F=7.281$, $Sig.=0.05$). Prosečan broj studenata koji deli takvo mišljenje ($M=3.305$) manji je od prosečnog broja studentkinja ($M=3.643$). Pol ima značajan uticaj na uključivanje sadržaja vaspitanja i obrazovanja za OR. Dobijeni parametri ($F=0.496$, $Sig.>0.05$) ukazuju da ne postoji značajna korelacija između ova dva faktora (videti grafikon koji sledi).

Izvor: Lični grafikon(i)

Studentkinje su iz sva tri posmatrana uzorka saglasnije da bi predavači (učitelji, nastavnici, profesori) trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje.

Tabela 2: Korelaciona analiza pitanja koja se odnosi na uticaj muško-ženskih vrednosti i prihvatanja koncepta OR

		Predavači (učitelji, nastavnici, profesori) bi trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje	Smatrate li pojmove "održivi razvoj" i "zaštita okoline" istovetnim?
Pol	Pearson Correlation	.149**	.145*
	Sig. (2-tailed)	.009	.011
	N	304	304
Univerzitetski centar	Pearson Correlation	-.067	-.027
	Sig. (2-tailed)	.247	.633
	N	304	304

Izvor: Lična tabela

Korelaciona matrica (tabela 2) jasno ukazuje da je pol signifikantan ($Sig.=0.05$) za oba postavljena pitanja, za razliku od varijable univerzitetski centar, koja statistički nije značajna. Rezultatima se ne potvrđuje postavljena hipoteza da što su u kulturi izraženije ženske vrednosti (kao što su: međuljudski odnosi, kvalitet života, balans i harmonija, odnosno ravnoteža i sklad - Hofstede, 2010: 135-185), to je prihvatanje koncepta OR izvesnije. Opširnije o dimenziji koja se odnosi na

raspodelu emotivnih uloga između polova, predstavljajući društva u kojem su društvene rodne uloge jasno različite videti u: Janićijević, 1997; Hofstede, 2001; Mirosavljević, Milovanović, 2012: 78. Ovako percipiranu hipotezu statističkim proračunima autorka nije mogla da dokaže.

Sledi primena T-test nezavisnih uzoraka koja je upoređivala aritmetičke sredine dve grupe ispitanika - muškaraca i žena. Ponuđeni odgovori u upitniku rangirani su brojevima (od 1 do 5), u zavisnosti od grupe postavljenih pitanja (tabela 3).

Tabela 3: Analiza T-testa - stavovi studenata različitog pola prema navedenim izjavama

Br. Pitanja	Pitanje	Pol	Broj ispitanika	Aritmetička sredina (Mean)	Stand. devijacija (Std. Deviation)	Stand. greška (Std. Error Mean)	T-test	
							T	Uticaj
1	Smatrate li pojmove "održivi razvoj" i "zaštita okoline" istovetnim	Muško	88	1.92	.731	.078	T	Uticaj
		Žensko	216	2.14	.677	.046	-2.55	0.02
2	Ima li Republika Srbija strategiju održivog razvoja?	Muško	88	1.97	.903	.096	T	Uticaj
		Žensko	216	2.16	.928	.063	-1.68	0.01
3	Održivi razvoj je sposobnost odgovornog korišćenja prirodnih resursa s ciljem zadovoljenja potreba svih u sadašnjosti bez ugrožavanja šansi budućih generacija	Muško	88	3.42	1.003	.107	T	Uticaj
		Žensko	216	3.56	.928	.063	-1.124	0.01
4	Predavači (učitelji, nastavnici, profesori) bi trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za održivi razvoj u svoje predmetno područje.	Muško	88	3.32	1.130	.120	T	Uticaj
		Žensko	216	3.64	.914	.062	-2.62	0.02
5	Smatrate li da bi trebao, u većoj meri, vaspitanje i obrazovanje za održivi razvoj ući u sastav visokog školstva?	Muško	88	1.70	.899	.096	T	Uticaj
		Žensko	216	1.70	.914	.062	0.05	9.93

Izvor: Lična tabela

Rezultati T test za nezavisne grupe za prvu grupu pitanja ukazuju na statistički značajnu razliku u prosečnom broju poistovećivanja pojmova "OR" i "zaštita okoline" kod studenata ($M=1.92$, $SD=0.731$) i studentkinja ($M=2.14$, $SD=0.677$) $t(302)=-2.55$, $p=0.011$, $\alpha=0.05$. Razlika između srednjih vrednosti obeležja po grupama je vrlo niska (η^2 kvadrat = 0.021) (prosečna razlika = - 0.223, 95% CI: - 0.396 do - 0.051).

Prosek ukupnog broja ispitanika koji imaju informaciju o tome da li Republika Srbija ima strategiju OR u uzorku muškaraca iznosi 1.97 ($M=1.97$, $SD=0.903$); a u uzorku žena iznosi 2.16 ($M=2.16$, $SD=0.928$). Statistika F testa iznosi $F=2.447$. Nivo značajnosti Leveneovog testa jednakosti varijansi je veliki (Sig. = 0.119 > 0.05), što ukazuje o potvrđenoj homogenosti varijanse i činjenici da se rezultati T testa mogu koristiti za testiranje hipoteze o jednakosti prosečnih vrednosti ova dva skupa. Rezultati T-testa ukazuju da je nije prisutna statistički značajna razlika između muškog i ženskog uzorka u pogledu znanja o prisutnosti strategije OR u

Republici Srbiji $t(302) = -1.68$; Sig. = $0.093 > 0.05$. Autorka ističe da u ovom primeru nema statistički značajne razlike aritmetičkih sredina između grupa.

Prosek ukupnog broja ispitanika koji dele mišljenje da je OR sposobnost odgovornog korišćenja prirodnih resursa s ciljem zadovoljenja potreba svih u sadašnjosti bez ugrožavanja šansi budućih generacija u uzorku muškarca iznosi 3.42 ($M=3.42$, $SD=1.003$); dok je u uzorku žena 3.56 ($M=3.56$, $SD=0.928$). Prema nalazu F testa ($F=0.203$) i Leveneovog testa jednakosti varijansi (Sig. = $0.653 > 0.05$), potvrđena je pretpostavka o homogenosti varijansi. Rezultati t-testa ukazuju da nije prisutna statistički značajna razlika između muškog i ženskog uzorka u pogledu mišljenja da je OR sposobnost odgovornog korišćenja prirodnih resursa s ciljem zadovoljenja potreba svih u sadašnjosti bez ugrožavanja šansi budućih generacija $t(302) = -1.124$; Sig. = $0.262 > 0.05$; što ukazuje da nema statistički značajne razlike među grupama.

Rezultati T test za nezavisne grupe za četvrtu grupu pitanja govore da kako je nivo značajnosti manji od 0,05 (Sig. = $0.002 < 0.05$), to znači da varijanse ove dve grupe nisu iste. Kako je vrednost u Sig. (2 tailed) manja od 0,05 postoji statistički značajna razlika između grupa koji smatraju da bi predavači (učitelji, nastavnici, profesori) trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje, i to kod studenata ($M=3.32$, $SD=1.130$) i studentkinja ($M=3.64$, $SD=0.914$) $t(302) = -2.62$, $p=0.009$, $\alpha < 0.05$. Razlika između srednjih vrednosti obeležja po grupama (prosečna razlika = -0.325 , 95% CI: -0.559 do -0.081) je niska (eta kvadrat = 0.02). To ukazuje da su studentkinje ($M = 3.64$) u proseku malo saglasnije sa činjenicom uključivanja sadržaja OR u predmetno područje u odnosu na studente ($M = 3.32$).

Rezultati T test za nezavisne grupe za petu grupu pitanja ukazuju na statistički značajnu razliku u prosečnom broju ispitanika koji smatraju da bi trebao, u većoj meri, vaspitanje i obrazovanje za OR uvrstiti u sastav visokog školstva, i to kod studenata ($M=1.70$, $SD=0.899$) i studentkinja ($M=1.70$, $SD=0.914$) $t(302) = 0.05$, $p=0.369$, $\alpha > 0.05$. S obzirom da je vrednost Sig. (2 tailed) veća od 0,05 (Sig. = $0.962 > 0.05$) otkriva se da nema statistički značajne razlike aritmetičkih sredina između grupa.

Ovakvi rezultati potvrđuju hipotezu: da što je koncept OR prihvaćeniji, OR će biti više prisutan u nastavnim planovima i programima.

U istraživanju autorka testira odnos između varijanse međugrupnog varijabiliteta i varijanse unutargrupnog varijabiliteta. Pomoću analize varijanse utvrđuje se razlika između nekoliko aritmetičkih sredina, kao i to da li su te razlike statističke značajne ili slučajne (opširnije u: Bešić, 2019; Branković, 2014; Đorić, Popović, 2000). Tabela koja sledi (tabela 4) prikazuje stavove studenata različitih regiona prema određenim navedenim izjavama.

Tabela 4: Analiza varijanse ANOVA – stavovi studenata različitih regiona prema navedenim izjavama

Br. Pitanja	Pitanje	Region	Broj ispitanika	Aritmetička sredina (Mean)	Stand. devijacija (Std. Deviation)	Stand. greška (Std. Error Mean)	ANOVA	
							F	Značaj
1	Smatrate li pojmove "održivi razvoj" i "zaštita okoline" istovetnim	Niš	103	2.09	.612	.060	0.254	0.01
		KM	101	2.11	.773	.077		
		Pale	100	2.04	.710	.071		

2	Ima li Republika Srbija strategiju održivog razvoja?	Niš	103	2.13	.893	.088	F	Значај
		KM	101	2.21	.931	.093		
		Pale	100	1.98	.943	.094		
3	Održivi razvoj je sposobnost odgovornog korišćenja prirodnih resursa s ciljem zadovoljenja potreba svih u sadašnjosti bez ugrožavanja šansi budućih generacija	Niš	103	3.70	.938	.092	F	Значај
		KM	101	3.47	.819	.082		
		Pale	100	3.38	1.062	.106		
4	Predavači (učitelji, nastavnici, profesori) bi trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za održivi razvoj u svoje predmetno područje.	Niš	103	3.65	.997	.098	F	Значај
		KM	101	3.50	.934	.093		
		Pale	100	3.49	1.040	.104		
5	Smatrate li da bi trebao, u većoj meri, vaspitanje i obrazovanje za održivi razvoj uči u sastav visokog školstva?	Niš	103	1.63	.886	.087	F	Значај
		KM	101	1.85	.953	.095		
		Pale	100	1.62	.874	.087		

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj različitog regiona na stavove studenata o poistovećivanju pojmova "OR" i "zaštita okoline". Regionu su bili klasifikovani kao Niš, Kosovska Mitrovica i Istočno Sarajevo - Pale. Izračunate aritmetičke sredine ukazuju da se i ovaj stav menja u zavisnosti od regiona (najmanje poistovećivanje - Istočno Sarajevo - Pale 2.04; srednje poistovećivanje Niš 2.09; i najveće poistovećivanje KiM 2.11). Utvrđena razlika statistički je značajna $F = 2.54$, $p < 0.0005$. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi 0.01. Podsećamo da Koen klasifikuje 0.01 kao mali, 0.06 kao srednji i 0.14 kao veliki uticaj. Naknadna poređenja pomoću Scheffe testa ukazuju da srednje vrednosti grupe ova tri regiona nisu statistički značajne.

Izračunate aritmetičke sredine regiona ukazuju da se stav studenata o tome da li Republika Srbija ima strategiju OR menja u zavisnosti od regiona (najmanje su upoznati ispitanici sa Pala 1.98; nešto više iz Niša 2.13; a najviše iz KiM 2.21). Utvrđena razlika je statistički značajna $F = 1.58$, $p < 0.0005$, dok veličina te razlike iznosi 0.01. Naknadna poređenja pomoću Scheffe testa ukazuju da srednje vrednosti grupe ova tri regiona nisu statistički značajne; ali se svakako može region KiM izdvojiti kao region koji jače utiče na stavove studenata u odnosu na ostala dva regiona.

Ovakvi rezultati potvrđuju hipotezu: što su izraženije regionalne razlike, to su izraženije i razlike u obrazovanju za OR. Donekle se ovako postavljena hipoteza potvrdila i postojanjem regionalnih razlika u obrazovanju za OR.

Aritmetičke sredine regiona ukazuju da se stav o tome da je OR sposobnost odgovornog korišćenja prirodnih resursa s ciljem zadovoljenja potreba svih u sadašnjosti bez ugrožavanja šansi budućih generacija menja u zavisnosti od regiona

(najmanje se slažu ispitanici sa Pala 3.38; srednje slaganje pokazuju ispitanici iz KiM 3.47, a najviše slaganja ispitanici iz Niša čak 3.70). Utvrđena razlika je statistički značajna $F = 3.12$, $p < 0.0005$. Eta kvadrat, iznosi 0.02, dok Scheffe test ukazuje da srednje vrednosti grupe KiM i Pale, i Niša i Pale nisu statistički značajne (Sig. > 0.05); osim za odnos Niša i KiM koje se statistički značajno razlikuju od srednjih vrednosti ostalih grupa.

Izračunate aritmetičke sredine regiona ukazuju da se stavovi studenata koji smatraju da bi predavači (učitelji, nastavnici, profesori) trebali uključiti sadržaje vaspitanja i obrazovanja za OR u svoje predmetno područje menjaju u zavisnosti od regiona (najmanje slaganja pokazuju ispitanici sa Pala 3.49; zatim iz KiM 3.50, a najviše studenti iz Niša 3.65). Utvrđena razlika je statistički značajna $F = 0.82$, $p < 0.0005$, eta kvadrat iznosi 0.01, a Scheffe testa ukazuje da srednje vrednosti grupe ova tri regiona nisu statistički značajne.

Izračunate aritmetičke sredine regiona ukazuju da se stavovi studenata koji smatraju da bi trebalo, u većoj meri, vaspitanje i obrazovanje za održivi razvoj uvrstiti u sastav visokog školstva menja u zavisnosti od regiona (najmanje se slažu ispitanici sa Pala 1.62 i Niša 1.63; a nešto veće iz KiM 1.85). Utvrđena razlika je statistički značajna $F = 2.11$, $p < 0.0005$, eta kvadrat iznosi 0.02, i Scheffe test ukazuje da srednje vrednosti grupe ova tri regiona nisu statistički značajne.

Ovakvi rezultati potvrđuju hipotezu: što su izraženije regionalne razlike, to su izraženije i razlike u vrednosnim stavovima ispitanika; koja je, između ostalog, potvrđena pokazivanjem postojanja regionalnih razlika u vrednosnim stavovima ispitanika.

Tabela 5: Analiza varijanse ANOVA – stavovi studenata različite nacionalnosti prema navedenoj izjavi

Pitanje	Nacionalnost	Broj ispitanika	Aritmetička sredina (Mean)	Stand. devijacija (Std. Deviation)	Stand. greška (Std. Error Mean)	ANOVA	
						F	Značaj
Ima li Republika Srbija strategiju održivog razvoja?	Srpska	268	2.15	0.917	0.056	3.908	0.04
	Bošnjačka	3	2	1	0.577		
	Romska	7	2.43	0.787	0.297		
	Ne izjašnjava se	26	1.54	0.859	0.169		

Aritmetičke sredine regiona (tabela 5) ukazuju da se stavovi studenata o tome da li Republika Srbija ima strategiju OR menja u zavisnosti od nacionalne pripadnosti (najmanje slaganja ističu ispitanici koji svoju nacionalnu pripadnost žele da sačuvaju za sebe 1.54; zatim slede Bošnjaci 2.00 i Srbi 2.15, a najviše slaganja pokazuju ispitanici koji su se izjasnili kao Romi 2.43). Utvrđena razlika je statistički značajna $F = 3.91$, $p < 0.0005$, eta kvadrat iznosi 0.04, dok Scheffe test ukazuje da srednje vrednosti grupe pripadnika koji su se izjasnili kao Srbi i onih koji nisu želeli da svoju pripadnost iskažu se statistički značajno razlikuje od srednjih vrednosti ostalih grupa (Bošnjaka i Roma) koje nisu statistički značajne (Sig. > 0.05).

Ovakvi rezultati potvrđuju hipotezu: da što su vrednosni stavovi ispitanika prema principima OR pozitivniji, to je prihvatanje koncepta OR izvesnije. To svakako treba povezati sa analizom u predhodnim poglavljima u kojima je pokazano da prihvatanje koncepta OR zavisi od vrednosnih stavova ispitanika koji su u korelaciji sa nacionalnom kulturom. U njoj smo, između ostalog pokazali i da su osnovne pretpostavke i vrednosti koje određuju karakter nacionalne kulture u većoj korelaciji sa osnovnim principima OR, te da je samim tim i veća mogućnost da se principi OR inkorporiraju u obrazovanje (odnosno da nacionalna kultura utiče na obrazovanje za OR).

ZAKLJUČAK

Da je vreme u kome živimo - vreme promena - autorka posebno naglašava pozivajući se na Paula Masona po kome je: „Najmoćniji saveznik u toj promeni ljudski mozak. Ako milioni ljudskih mozgova istovremeno prihvate potrebu za restrukturisanjem društva da bismo opstali – kao u slučaju mobilizacije u ratu – samo stanovništvo će postati pokretač promene.“ (Mason, 2019). Kako je dosta malo istraživanja koja se bave stavovima studenata iz oblasti obrazovanja i OR, namera autorke je da ovim skromnim doprinosom i sama postane "pokretač promena", te da u budućnosti ovu temu kompleksnije i dublje istraži

LITERATURA

1. Attitudes of European citizens towards the environment. Special Eurobarometer 468. Fieldwork: September-October 2017; Publication: November 2017.
2. https://mehi.hu/sites/default/files/ebs_468_en_1.pdf.
3. Bešić, M. (2019): Metodologija društvenih nauka, Akademska knjiga, Novi Sad.
4. Branković, S. (2014): Metodologija društvenog istraživanja, Zavod za udžbenike, Beograd, 1–407.
5. Đorić, G., Popović, N. (2000): Uvod u analizu podataka u kontekstu sociološke teorije, Filozofski fakultet, Univerziteta u Nišu, Niš.
6. Đukić, P. (2011): Održivi razvoj, utopija ili šansa za Srbiju. Beograd: Tehnološko-metaluški fakultet.
7. Đukanović, M. (1996): Životna sredina i održivi razvoj. Beograd: Elit.
8. Janićijević, N. (1997): Organizaciona kultura - kolektivni um preduzeća, Novi Sad: Ulixes.
9. Kalmar, L.; Krekić, V. P.; Major, L. (2021): "Stavovi budućih pedagoških kadrova o održivom razvoju", *Nastava i vaspitanje*, 70(2), 147-164.
10. Konvencija o dostupnosti informacija, učešću javnosti u odlučivanju i dostupnosti pravosuđa u pitanjima koja se tiču životne sredine (Aarhus, 1998).
11. Crotts, J. C., Erdmann, R. (2000): "Does national culture influence consumers' evaluation of travel services? A test of Hofstede's model of cross-cultural differences". *Journal of Travel Research*, 43 (1).
12. Major, L., Namestovski, Ž., Horák, R., Bagány, Á., & Pintér Krekić, V. (2017): "Teach it to sustain it! Environmental attitudes of Hungarian teacher training students in Serbia". *Journal of Cleaner Production*, 154(1), 255-268.
13. Mason, P. (2019): „Menjajte sistem, a ne klimu“, *New Statesman*, 26.6.2019, prema

- prevodu Đorđa Tomića na Peščanik.net, 13. 7. 2019.
14. Maletaški, T. (2018): Održivi razvoj kao sadržaj visokoškolskog obrazovanja, Univerzitet u Nišu, Fakultet zaštite na radu u Nišu (Magistarski rad).
 15. Marković, Ž. D. (2005): Socijalna ekologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
 16. Mihailović, S., Đukić, P., Mojsilović, M. (2019): "Percepcija i svest građana o ciljevima održivog razvoja - Obaveštenost i evaluacija ciljeva održivog razvoja", Agenda Ujedinjenih Nacija o održivom razvoju do 2030. godine, Demostas. Dostupno na: <https://www.mdpp.gov.rs/doc/Percepcija-i-svest-gradjana-o-COR.pdf>. Poslednja poseta: 28. 2. 2022.
 17. Miroslavljević, M., Milovanović, M. (2012): "Osnovne kulturološke dimenzije po Geert Hofstede-u, na primjeru Republike Srbije", Časopis za društvena pitanja.
 18. Nacionalna strategija održivog razvoja (2008). Vlada Republike Srbije, Beograd. Preuzeto sa <http://www.odrzivi-razvoj.gov.rs/assets/download/Nacionalnastrategija-odrzivog-razvoja-Republike-Srbije.pdf>.
 19. Nadić, D., Šuvaković, U. (2011): "Nacionalna strategija održivog razvoja Republike Srbije - politička vizija ili utopija". *Ecologica*, vol. 18, br. 62.
 20. Podrug N., Filipović, D., Stančić, I. (2014): "Analysis of Cultural Differences between Croatia, Brazil, Germany and Serbia", *Economic Research - Ekonomska istraživanja*, Vol. 21., Iss. 1.
 21. Prodović, B. (2014): Obrazovanje za održivi razvoj u visoko-školskim ustanovama u Srbiji, Fakultet za menadžment, Zaječar. Master rad.
 22. Prodović, B. (2022): Istraživanje uticaja nacionalne kulture na obrazovanje za održivi razvoj u Republici Srbiji, Megatrend Univerzitet Beograd, Doktorska disertacija.
 23. Prodović Milojković, B. (2020): Promena vrednosnih orijentacija u Srbiji - provera alternativnih hipoteza na podacima svetske i evropske studije vrednosti za Srbiju u periodu od 1995-2010. godine, Univerziteta u Nišu, Filozofski fakultet, Niš. Doktorska disertacija.
 24. Prodović, B., Prodović Milojković, B., (2018): „Dimenzije nacionalne kulture prema Gertu Hofstedu - sa posebnim osvrtom na vrednosne dimenzije srpske nacionalne kulture“, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Beograd; broj 1/2018; god. 25. vol. 59; 225-244. Special Eurobarometer 455 (2016): EU Citizens' views on development, cooperation and aid. Dostupno na: https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/sp455-development-aid-final_en.pdf.
 25. Srbnovski, M. (2019): "Ekološka znanja i informisanost makedonskih studenata". *Nastava i vaspitanje*, 68(3), 381-392.
 26. Studija (2015): Dimenzije nacionalne kulture kao odrednice poslovne klime u Hrvatskoj, Klub Ekonomskog instituta, Zagreb.
 27. Shephard, K., Furnari, M. (2013): "Exploring what university teachers think about education for sustainability". *Studies in Higher Education*, 38(10), 1577–1590. <https://doi.org/10.1080/03075079.2011.644784>.
 28. Tomljenović, Lj., Stilin, A. (2012): "Istraživanje Hofstedeovih kulturalnih dimenzija na uzorku studenata poduzetništva". 3rd International Conference Vallis Aurea focus on: Regional Development - Proceedings/Katalinic, Branko (ur.). Požega: Polytechnic of Požega; Croatia&DAAAM International Vienna.
 29. Treven, S., Mulej, M., Lynn, M. (2008): "The impact of culture on organizational behavior". *Management*, 13.
 30. Thiengkamol, N. (2011): "Development of Model of Environmental Education and Inspiration of Public Consciousness Influencing to Global Warming Alleviation".

- European Journal of Social Sciences, 25(4), 506-514.
31. Hernik, J., Minguez Vera, A. (2020): "Gender equality in parliaments - where do we stand in Europe? Considerations from the economic development and society's masculinity index point of view", *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues*, Vol. 33 No. 1.
 32. Heyl, M., Moyano Díaz, Y. E., Cifuentes, L. (2013): "Environmental attitudes and behaviors of college students: a case study conducted at a Chilean university". *Revista Latinoamericana de Psicología*, 45(3), 489-502.
 33. Hofman, M. (2015): "What is an Education for Sustainable Development Supposed to Achieve – A Question of What, How and Why". *Journal of Education for Sustainable Development*, 9(2), 213-228.
 34. Hofstede, G. (1980): *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
 35. Hofstede, G. (2001): *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations, Second Edition*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
 36. Hofstede, G.; Hofstede, G. J. (2005): *Cultures and Organizations: Software of the Mind, Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival, Second Edition*, McGraw - Hill Companies (UK).
 37. Woodside, A. G., Hsu, S. Y., Marshall, R. (2011): "General theory of cultures' consequences on international tourism behavior". *Journal of Business Research*, 64 (8).

RESUME

Referring to the National Strategy for Sustainable Development (National Strategy for Sustainable Development, 2008) the obligation of all today's generations is to leave enough chances for development to posterity. That is why the task of the modern world is to harmonize its development with the needs of people and nature, all with the aim of preserving the Earth, both for the current generation and for future generations of people to come.

The research has an empirical character, which is aimed at determining the attitudes of future pedagogical staff (future educators) on sustainable development. The aim of the author's work is to examine the connection of attitudes towards the goals of sustainable development with the socio-demographic characteristics of the respondents, and especially with gender and different regional and national affiliations. A descriptive method was used in the research. The technique of data collection used in the research is the survey technique, and a questionnaire was used as an instrument to assess attitudes about sustainable development.

Citizens' awareness of sustainable development, which includes an understanding of the concept of sustainable development, is below the level of awareness of the contents and goals of sustainable development. The obtained findings indicate insufficient recognizability not only of the content of this concept, but also of the construction of the concept of sustainable development. One of the reasons for such a thing lies primarily in the absence of a holistic view of sustainable development. The authors of the research did not confirm the hypothesis that the more pronounced women's values are in culture, the more certain the acceptance of the concept of sustainable development; although they found a partial explanation in the characteristics of the sample itself and the values of the index. By proving that there are regional differences in the value attitudes of the respondents, the authors confirmed the hypothesis that the more pronounced the regional differences, the more pronounced the differences in the value attitudes of the respondents.

Despite the essential ignorance of the concept, with the possible connection to some peripheral elements of sustainable development, the authors emphasize its popularization and promotion. Despite the obvious fatigue and failure of experts who are professionally engaged in education in this field, and especially carried by the fact that there is little research that deals with students' attitudes in the field of education and sustainable development, the author intends to elaborate on this topic. and explore deeper.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 53 -63, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 30.08.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.10.2023.

UDK: 37.091:37.06

doi: 10.5937/univmis2322053M

37.014

Pregledni naučni rad

ŠKOLSKA KULTURA KAO POLAZIŠTE ZA RAZVOJ ŠKOLE

Marija Marković

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Departman za pedagogiju
marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

Zorica Stanisavljević Petrović

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Departman za pedagogiju
zorica.stanisavljevic.petrovic@filfak.ni.ac.rs

Nena Radovanović

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Školska uprava, Niš
nena.radovanovic@mpn.gov.rs

Apstrakt

Školska kultura kao determinanta za funkcionisanje i razvoj škole ima ključnu ulogu u kreiranju identiteta, vrednosti i normi unutar školskog konteksta. Osnovni cilj ovog rada je ukazivanje na značaj pozitivne školske kulture za razvoj savremene škole. Shodno tome, u radu je dat prikaz i analiza recentnih promišljanja o različitim aspektima školske kulture i ulogama ključnih aktera, prvenstveno nastavnika i školskih lidera, u njenom oblikovanju i razvoju. U radu se ukazuje na povezanost školske kulture i reformskih procesa, koji su usmereni ka aktuelnim promenama u obrazovnom okruženju. U skladu sa tim, razmatraju se i analiziraju poželjne strategije za promociju osnovnih vrednosti u školskom kontekstu i daju preporuke za stvaranje obrazovnih institucija koje podržavaju učenje, rast i razvoj svih učesnika u obrazovnom procesu. U zaključnom delu rada ističe se da razumevanje i unapređenje školske kulture ima dubok i trajan uticaj na celokupan vaspitno-obrazovni proces u školama. Saglasno tome, pedagoške implikacije ovog rada mogu biti od značaja kako za kreatore obrazovnih politika, tako i za praktičare zaposlene u školama.

Ključne riječi: školska kultura, nastavnici, školski lideri, školske reforme, razvoj škole.

SCHOOL CULTURE AS A STARTING POINT FOR SCHOOL DEVELOPMENT

Abstract

School culture as a determinant for the functioning and development of a school plays a crucial role in shaping the identity, values, and norms within the school context. The primary objective of this paper is to emphasize the significance of a positive school culture for the development of modern schools. Accordingly, the paper provides an overview and analysis of recent discussions regarding various aspects of school culture and the roles of key stakeholders, primarily teachers and school leaders, in shaping and developing it. The paper highlights the

connection between school culture and reform processes directed towards current changes in the educational environment. In line with this, desirable strategies for promoting fundamental values in the school context are discussed and recommendations are given for creating educational institutions that support the learning, growth, and development of all participants in the educational process. The concluding section of the paper emphasizes that understanding and enhancing school culture has a profound and lasting impact on the entire educational process in schools. Therefore, the pedagogical implications of this paper can be of significance for both educational policy makers and practitioners working in schools.

Keywords: school culture, teachers, school leaders, school reforms, school development.

UVOD

Škola, kao ključna obrazovno-vaspitna ustanova, predstavlja značajnu instituciju u formiranju i oblikovanju budućnosti svakog društva. Dok se obrazovni programi i metodologije često analiziraju radi poboljšanja kvaliteta nastave, neretko se zanemaruje jedan duboko ukorenjen aspekt obrazovanja koji ima snažan uticaj na ishode učenja: školska kultura. Školska kultura ima ključnu ulogu u oblikovanju iskustava učenika i nastavnika. Ovaj naučni rad istražuje pojamovnu i praktičnu dimenziju školske kulture, analizirajući njen uticaj na učenje, ponašanje i opšti uspeh učenika. Kroz analizu različitih aspekata školske kulture, cilj ovog rada je pružiti dublje razumevanje kako školska kultura utiče na obrazovno-vaspitni proces u školama, odnosno na funkcionisanje i razvoj škole.

„Školska kultura se odnosi na prirodu i karakter školskog rada, odnosno prirodu i karakter funkcionisanja škole kao institucije“ (Hebib i Žunić Pavlović, 2018: 123). Ona obuhvata zajednički sistem normi, običaja, vrednosti i tradicija koje dele članovi školske zajednice (Brady, 2005; Peterson and Deal, 2009; Schonmann, 2006). Kultura škole se manifestuje kroz: neizrečene norme i pretpostavke, kombinaciju rituala i tradicija, raznovrsne simbole i artefakte, specifičan jezik i fraze koje članovi osoblja i učenici koriste, kao i očekivanja u vezi sa učenjem i promenama koja definišu atmosferu školskog života (Peterson & Deal, 2009). Školska kultura obuhvata: vrednosti, norme i ponašanja; specifičnosti školskog fizičkog okruženja (lepotu, sigurnost, udobnost, mir i čistoću); funkcionisanje škole zasnovano na kvalitetu, direktorovom liderstvu, disciplini i redu, nagradama i podsticajima, očekivanjima u pogledu postignuća učenika, pristupu informacijama, evaluaciji, intenzivnoj i otvorenoj komunikaciji (Abdullah, 2019). U skladu sa tim, školska kultura obuhvata sledeća tri nivoa: nivo ideologije (vrednost, način razmišljanja, verovanja, itd.), nivo (pretpostavljenog) ponašanja (kodeks ponašanja, etika, običaji, javno mnjenje, itd.), i materijalni nivo (odeća, arhitektura, fizičko okruženje, itd.) (Zhu et al., 2011).

Navedeni elementi kulture se međusobno podstiču i podržavaju (Schonmann, 2006). Stoga je školsku kulturu potrebno posmatrati kao proces. Ona nije statična, već se razvija kako se organizacija suočava sa novim izazovima i novim osobama koje ulaze u njenu dinamiku. Međutim, kultura se sporo menja, jer je previše ugrađena u organizaciju da bi se radikalno ili brzo promenila (Hinde, 2004; McKinney 2005, prema Bower and Parsons, 2016: 744). Elementi školske kulture imaju dubok uticaj

na gotovo sve aspekte školskog života. Ona oblikuje načine na koje nastavnici, učenici i ostali zaposleni u školi razmišljaju, doživljavaju i postupaju (Peterson and Deal, 2009). Odnos između postojeće školske kulture i škole kao organizacije je recipročan proces koji se stalno razvija. Dati odnos podrazumeva da školska kultura kreira način funkcionisanja škole, kao što škola kao organizacija stvara i razvija školsku kulturu (Bower and Parsons, 2016).

KARAKTERISTIKE POZITIVNE ŠKOLSKE KULTURE

Škola predstavlja ključnu instituciju obrazovnog sistema u kojoj se kao osobe formiraju buduće generacije. Da bi škola bila efikasna jedan od ključnih faktora je školska kultura koja čini važnu determinatnu uspešnog ostvarivanja obrazovno-vaspitnih ciljeva i pružanja pozitivnih iskustava učenicima. Karakteristike školske kulture čine temelj koji oblikuje identitet škole, vrednosti, norme i običaje koji usmeravaju interakcije i ponašanje učenika, nastavnika i čitavog školskog osoblja.

Pozitivna školska kultura doprinosi posvećenosti i identifikaciji sa osnovnim vrednostima, pojačava motivaciju, povećava efikasnost i produktivnost škole. Pritom se kao odlike snažne, pozitivne školske kulture mogu izdvojiti sledeće karakteristike: osoblje ima zajednički smisao za svrhu, koja podrazumeva ostvarivanje kvaliteta u nastavnom procesu; osnovne norme su kolegijalnost, poboljšanje i naporan rad; učenički rituali i tradicije slave postignuća učenika, inovativnost nastavnika i posvećenost roditelja; neformalna mreža pripovedača, heroja i heroína pruža društvenu mrežu informacija, podrške i istorije; u značajnoj meri su prisutni uspeh, radost i humor (Peterson and Deal, 1998). Školske predstave mogu biti jedan od načina negovanja pozitivne školske kulture (Schonmann, 2006).

Kao ključne elemente snažne školske kulture moguće je izdvojiti: akademski zahtevi, podrška učenicima, poverenje i poštovanje, niska negativnost (ili optimizam kao suprotnost negativnosti) i profesionalna zajednica učenja (koja se sastoji od zajedničke odgovornosti, reflektivnog dijaloga, deprivatizovane prakse i organizacionog učenja). Škole koje snažno odlikuju navedeni elementi kulture imaju viši nivo školskog postignuća učenika u poređenju sa drugačijim školama (Lee and Louis, 2019). Kultura škole se razvija umrežavanjem nastavnika, učenika, roditelja i direktora koji zajedno rade na uspostavljanju kulture saradnje fokusirane na postignuća učenika. Faktori koji utiču na školsku kulturu uključuju politike, procedure i očekivanja u pogledu nastave, učenja i postignuća učenika (Abdulah, 2019).

Školska kultura pomaže učenicima da se identifikuju sa školom (Caskova and Chudy, 2021). Pozitivna školska kultura povezana je sa pozitivnim razvojem dece i mladih, efikasnom prevencijom rizika i naporima za unapređenje zdravlja, kao i sa pozitivnim uticajem na mentalno zdravlje učenika (Jessiman et al., 2022). Takva školska kultura poboljšava akademsko postignuće učenika (Abdullah, 2019; Şahin, 2011) i doprinosi njihovom pozitivnom razvoju (Abdullah, 2019). Pored toga, doprinosi i većoj motivaciji nastavnika, a visoko motivisani nastavnici postižu bolje rezultate u radu s učenicima. Odatle proizlazi da pozitivna školska kultura podstiče postizanje visokih standarda učenja i uspeh učenika (Pavlidou and Efstathiades,

2021). Odeljenska kultura, kao deo školske kulture, značajna je za akademsko postignuće učenika u smislu sistema vrednosti i uverenja ključnih aktera o važnosti i načinima postizanja školskog uspeha (Cavanagh and Waugh, 2004).

Pozitivnoj školskoj kulturi doprinosi: manji broj učenika u školi, pozitivni socijalni odnosi, fokusiranost na učenje, doslednost u poštovanju školskih pravila, timski rad, grupna kohezija, saradnja, profesionalni razvoj, zajedništvo, podrška i partnerstvo između ključnih aktera, naglašavanje uspeha i transformaciono vođenje. Pozitivna školska kultura, s druge strane, utiče na obrazovna postignuća učenika, motivaciju učenika za rad, produktivnost i zadovoljstvo učesnika, smanjenje nasilja između učenika i smanjenje nivoa stresa kod nastavnika. Nasuprot tome, negativnoj školskoj kulturi doprinose negativni socijalni odnosi u školi, nezainteresiranost, neučestvovanje učenika u odlučivanju, isticanje neuspeha i nedostatak zajedništva, što onemogućava kvalitetan obrazovno-vaspitni rad u školi (Družinec, 2019).

Rezultati studije autora Brejdija (Brady, 2005) su pokazali da je školska kultura imala ograničen uticaj na akademsko postignuće učenika srednjih škola, ali značajan uticaj na percepciju učenika o angažovanju u školi (učesću, povezanosti, vezanosti i integraciji u školsko okruženje). Percepcije da se prema njima postupa s poštovanjem, da postoji jednaka primena kontrole ponašanja, verovanje da škola podstiče sve učenike da uče i osećaj prijatnosti u socijalnoj strukturi škole, su faktori za koje je utvrđeno da doprinose angažovanju učenika u školskoj zajednici. Nezadovoljstvo društvenim miljeom i percepcija da su škole prvenstveno dizajnirane da koriste nekolicini odabranih, sa druge strane, doprinosi smanjenom angažovanju učenika.

ŠKOLSKA KULTURA I REFORMSKI PROCESI – ULOGA NASTAVNIKA I LIDERA

U savremenom obrazovnom kontekstu, školska kultura predstavlja ključni elemenat koji ima dubok uticaj na razvoj škole i uspeh školskih reformi. Kao temeljna odrednica unutar školskog okruženja, školska kultura oblikuje identitet škole, norme, vrednosti i običaje koji utiču na sve učesnike u obrazovnom procesu. Ova celina istražuje značaj školske kulture za razvoj škole i uspešno sprovođenje reformi u obrazovnom sistemu. Kroz analizu različitih aspekata školske kulture, proučavanje njenih implikacija na profesionalni razvoj nastavnika i razvoj učenika, kao i ulogu liderstva u oblikovanju pozitivne školske kulture, ova celina pruža uvid kako unapređenje školske kulture može poslužiti kao katalizator pozitivnih promena u školi i doprineti uspešnom sprovođenju reformi u obrazovnom sistemu.

Školska kultura predstavlja pokretač pozitivnih promena unutar obrazovne institucije i ima značajan uticaj na sve učesnike vaspitno-obrazovnog procesa (Družinec, 2019). Svakako se može reći da je „izgradnja pozitivne i podsticajne školske klime i kulture veoma složen proces koji podrazumeva sadržajno-strukturalne promene u celini škole kao institucije.“ (Hebib i Žunić Pavlović, 2018: 113-114)

U današnjem obrazovnom okruženju, školska kultura ima ključnu ulogu u razvoju škole i ostvarivanju ciljeva školskih reformi. Kao osnovni element unutar školskog okvira, školska kultura oblikuje školski identitet, postavlja standarde, promoviše vrednosti i usmerava način na koji funkcionišu svi učesnici u obrazovnom procesu.

Kultura škole utiče na to šta će se u školi smatrati prioritarnim i šta treba razvijati – npr. rekonstrukcija školske zgrade, izgradnja nove biblioteke, zadovoljavanje akademskih potreba učenika i sl. (Peterson and Deal, 2009), da li je možda naglasak na saradnji između nastavnika, kontinuiranom usavršavanju i modernizaciji nastave (Şahin, 2011), ili nekom drugom aspektu školskog funkcionisanja koji se smatra važnim. Takođe, školska kultura utiče na tretman i efekte podučavanja u okviru određene oblasti obrazovanja (npr. prirodne nauke, seksualno obrazovanje i sl.) (Brotman and Mensah, 2013; Meier, 2012). Oblikovanje pozitivne i podržavajuće školske kulture predstavlja cilj ka kome se teži, ali i sredstvo za dalji razvoj škole (Zhu et al., 2011).

Specifičnosti školske kulture utiču na to kako će se škola suočavati sa određenim problemima. Primer za to je način na koji se donose školske politike e-bezbednosti. Škole sa otvorenom i participativnom kulturom biraju fleksibilniji, emancipatorniji i participativniji pristup razvoju politike e-bezbednosti, dok se škole sa racionalnom menadžerskom organizacionom kulturom oslanjaju na preskriptivne pristupe i rešenja zasnovana na tehnologiji u svojim politikama e-bezbednosti (Lorenz et al., 2013). Uočeno je, takođe, da postoji izvesna povezanost između školske rodne kulture i svakodnevnih školskih iskustava učenika (Reynolds and Bamford, 2016). Pored toga, školska kultura može predstavljati jedan od rizičnih faktora za nasilničko ponašanje učenika (Pavlidou and Efstathiades, 2021).

Školska kultura utiče na uspeh i domete reformi obrazovanja u određenoj školi (Gordon and Patterson, 2008; Hinde, 2004), pri čemu ona može predstavljati prepreku nastojanjima da se unapredi obrazovno vaspitna praksa u školama (Pavlidou and Efstathiades, 2021; Peterson and Deal, 2009). Stoga je, u nastojanju da se uvedu inovacije i sprovedu reforme školskog sistema, potrebno razmotriti specifičnosti školske kulture i promeniti je ukoliko ona predstavlja prepreku njihovom sprovođenju (Pavlidou and Efstathiades, 2021; Schonmann, 2006). Pritom, promena školske kulture bi trebalo da dovede do povećanja efikasnosti i poboljšanja u školi (Kaščák et al., 2012). Škole koje su vođene kulturom koja pokazuje pozitivne kvalitete imaju nastavnike i članove osoblja koji su spremni da preuzmu rizik i sprovedu reforme (Hinde, 2004).

Kao što je prethodno navedeno, osnovni elementi školske kulture su: zajednički osećaj svrhe i vizije; norme, vrednosti, verovanja i pretpostavke; rituali, tradicije i ceremonije; istorija (prošli događaji) i priče, kao i arhitektura, artefakti i simboli. Kako bi škola mogla da napreduje potrebno je pažljivo razmotriti karakteristike navedenih elemenata u postojećoj školskoj kulturi. Ukoliko u školi postoji negativan pogled na obrazovno-vaspiti rad koji se u njoj ostvaruje, na sopstvene kapacitete i sposobnosti učenika, koji se formira tokom vremena kako se zaposleni i direktor suočavaju sa izazovima, pokušavaju da reše probleme i izbore se sa negativnim događajima i teškoćama, možemo govoriti o toksičnoj, odnosno negativnoj školskoj kulturi koja predstavlja prepreku daljem razvoju škole. Pritom, trebalo bi imati u vidu da većina škola nije u celini toksična, već postoje određeni elementi njene kulture koji imaju karakter negativnosti (Peterson and Deal, 2009).

U nastojanju da se doprinese pozitivnim promenama postojeće školske kulture neophodno je adekvatno osmisliti, planirati i pažljivo implementirati u praksu dugoročne razvojne mere i aktivnosti. Za razvoj pozitivne i motivišuće školske kulture, ključno je sprovesti razvojne i reformske procese u području školskog obrazovanja. Ti procesi bi trebalo da budu usmereni prema sledećim aspektima: „obezbeđivanju materijalno-tehničkih uslova i razvoja ljudskih resursa neophodnih za uspešan školski rad; daljoj i izraženijoj demokratizaciji vaspitnoobrazovne delatnosti i prakse školskog rada (posebno ka obezbeđivanju uslova za punu participaciju svih ključnih aktera u radu i životu škole); pažljivo odabranim aspektima i dimenzijama decentralizacije u oblasti školskog vaspitanja i obrazovanja (sa naglaskom na otvaranju prostora i obezbeđivanju pretpostavki za ostvarivanje školske autonomije i profesionalne autonomije nastavnika, kao i razvoja i primene upravljanja na nivou škole kao modela efektivnog upravljanja); obezbeđivanju funkcionalnog sistema stručne pomoći i podrške učenicima i zaposlenima u školi u realizaciji svakodnevnih školskih aktivnosti; jačanju kapaciteta ključnih aktera rada i života škole za kritičko preispitivanje politike i prakse školskog rada; razradi sistema identifikacije i adekvatnog vrednovanja pozitivnih primera iz prakse“ (Hebib i Žunić Pavlović, 2018: 127-128).

Pri planiranju reforme školskog sistema ili nekog njegovog dela trebalo bi razmotriti specifičnosti kulture određene škole, pri čemu bi prednost trebalo dati reformama koje idu „odozdo na gore“ nasuprot onim osmišljenim i impementiranim sa vrha prosvetne vlasti (Bower and Parsons, 2016; Lee and Louis, 2019). Razumno je pretpostaviti da će se u školama sa snažnom pozitivnom kulturom u kojima nastavnici međusobno saraduju, kroz kolegijalnost, poverenje i zajedničku odgovornost, nastojanje za unapređivanje rada škole nastaviti kao rezultat jake školske kulture. Ovo sugeriše da bi poboljšanje škole podstaknuto profesionalnim interakcijama i mrežama nastavnika imalo dugotrajnije efekte od inovacija odozgo nadole i/ili spolja nametnutih inovacija koje često izazivaju frustriranost kod nastavnika (Bower and Parsons, 2016; Lee and Louis, 2019). Osim toga, ukoliko želimo poboljšati uspeh reforme obrazovanja kroz promenu školske kulture, važno je pažljivo razmotriti percepcije, vrednosti i uverenja nastavnika. Identitet nastavnika igra ključnu ulogu u tome šta će i šta neće biti implementirano u okviru reformi. Iako pristupi reformama koji stavljaju naglasak na kulturu škole mogu izgledati primamljivi i obećavajući u pogledu promena, oni neće biti efikasni ako se postavljeni ciljevi i filozofija ne poklapaju sa kolektivnim i individualnim identitetima nastavnika (Bower and Parsons, 2016).

Nastavnici rade u okviru kulturnog konteksta koji utiče na svaki aspekt njihove pedagogije. Kultura škole u kojoj nastavnici rade formira njihove perspektive i utiče na njihove odluke i postupanja (Hinde, 2004). Školska kultura može da obezbedi prostor za efikasnu razmenu znanja, ili, s druge strane, može da zatvori ovaj prostor. Školska kultura ima snažan uticaj na formiranje profesionalnog identiteta nastavnika (Caskova and Chudy, 2021). Prema navodima većeg broja autora, školska kultura ima značajan uticaj na stavove, dobrobit nastavnika, njihovu posvećenost organizaciji i podučavanju u školama (odražava osećaj pripadnosti, lojalnosti i privrženosti između pojedinca i organizacije i čini da se pojedinci okupljaju oko zajedničke vrednosti, cilja

i kulture organizacije) (Thien and Lee, 2022; Zhu et al., 2011). Percepcija školske kulture od strane nastavnika igra veliku ulogu u organizacionoj posvećenosti nastavnika (Zhu et al., 2011).

Školska kultura može predstavljati važan kontekst za neformalno učenje nastavnika kao metoda profesionalnog razvoja nastavnika ili može ometati takvo učenje, u zavisnosti od odlika takve organizacione kulture. Nastavnici će se verovatno produktivno uključiti u neformalno učenje u školama u kojima: fizičko i socijalno okruženje škole promovise profesionalne interakcije; saradnja se od strane nastavnika i direktora smatra važnim aspektom; nastavnici i direktor dele zajedničko tumačenje obrazovnih politika; mogućnosti za saradnju sa činiocima izvan škole su dostupne i podržane; nastavnici neformalno učenje smatraju važnim delom svog profesionalnog rada, i institucionalna istorija i nacionalne politike stvaraju stabilno i pozitivno okruženje (Jurasite-Harbisson and Rex, 2010).

Određeni aspekti školske kulture (poput kolegijalnih odnosa između nastavnika, politike mentorstva i odnosa između direktora i nastavnika) značajni su za zadržavanje nastavnika početnika na radnom mestu, kao i studenata budućih nastavnika tokom njihove praktične obuke (Caskova and Chudy, 2021; Zavelevsky et al., 2022).

Važan je razvoj kulture organizacionog učenja u školama, pod kojim se podrazumeva traganje za novim informacijama, njihovom obradom i implementiranjem, evaluacijom novih ideja, generisanjem ideja u školi kao i onih koje dolaze iz spoljašnjeg okruženja (Honig, 2008; Louis and Leithwood, 1998; Schechter, 2008; Schechter and Kadach, 2012). Organizaciono učenje je važno, jer se pokazalo da je povezano sa učenjem učenika, kao i sa efektivnošću u drugim sektorima (Marks et al., 2002, prema Lee and Louis, 2019: 86).

Škole su osnovane kako bi podsticale učenje kod svih svojih članova, uključujući nastavnike, direktore, profesore i roditelje, a njihova glavna uloga je da podstiču učenje kod drugih. Centralna svrha svake škole je stvaranje okruženja koje podržava kontinuirano učenje i stvaranje uslova koji olakšavaju učenicima i nastavnicima da ostanu posvećeni celoživotnom učenju (Pavlidou and Efstathiades, 2021). Organizacija koja uči je ona koja je sposobna da se menja „odozdo” i koja je sposobna za trajne promene (Kaščák et al., 2012).

Kako bi škola mogla da napreduje i da se razvija, potrebno je da ima snažnu školsku kulturu koju vremenom izgrađuju oni koji rade u njoj, a koju podstiču je formalni i neformalni lideri (direktori, nastavnici i roditelji) putem jačanja zajedničkih vrednosti, normi i tradicija (Hinde, 2004; Peterson and Deal, 2009; Uğurlu, 2009). Lideri su odgovorni za stvaranje i održavanje okruženja u kojem svaki nastavnik ima priliku da utiče na promene i svaki učenik ima priliku za učenje. Takođe, važno je da kod njih postoji strast i predanost u promovisanju najboljeg mogućeg stanja (Peterson and Deal, 2009). Školski lideri oblikuju i održavaju pozitivne vrednosti i zajedničku svrhu i time doprinose stvaranju pozitivne školske kulture. Na njima je da pomognu u identifikaciji, oblikovanju i održavanju jake, pozitivne kulture usmerene na učenike. Bez ove kulture podrške, sprovedene reforme neće postići željene rezultate, a učenje učenika će biti smanjeno (Peterson and Deal, 1998).

Školski lideri rade nekoliko važnih stvari kada oblikuju kulturu. Prvo, čitaju kulturu – njenu istoriju i trenutno stanje. Lideri bi trebalo da poznaju dublja značenja koja su ugrađena u školu pre nego što pokušaju da je preoblikuju. Drugo, lideri otkrivaju i artikulišu osnovne vrednosti, tražeći one koje podržavaju ono što je najbolje za učenike i koje podržavaju profesionalizam usredsređen na učenika. Važno je identifikovati koji aspekti kulture su destruktivni, a koji konstruktivni. Konačno, lideri rade na stvaranju pozitivnog konteksta, jačanju kulturnih elemenata koji su pozitivni i modifikovanju onih koji su negativni i nefunkcionalni. Pozitivne školske kulture nikada nisu monolitne ili preterano usklađene, ali osnovne vrednosti i zajednička svrha treba da budu sveprisutni i duboko ukorenjeni (Peterson and Deal, 1998).

Zaokret sa negativno konstruisane kulture u onu koja je pozitivno konstruisana zahteva učešće celog osoblja, posebno direktora. Ovaj napor ima smisla ako se njime svesno i sistematski rukuje (Şahin, 2011). Direktori kao lideri imaju važnu ulogu u izgradnji pozitivne školske klime i prihvatanju reformskih zahteva, ali je i njihov rad pod uticajem postojeće školske kulture (Abdulah, 2019; Brady, 2005; Hinde, 2004; Ngang, 2011; Klein and Bronnert-Härle, 2020; Pavlidou and Efstathiades, 2021; Peterson and Deal, 2009; Uğurlu, 2009; Zhu et al, 2011). Od direktora se očekuje da nastupaju kao agenti promene u svojoj školi, njihova priprema za ovu ulogu i njihova sposobnost da funkcionišu, dovode se u pitanje kada moraju da se pomire sa preovlađujućom kulturom koja postoji u školi (Medford and Brown, 2022). U cilju razvoja školske kulture, autori ukazuju na „tri glavne stvari koje bi direktori trebalo da urade: (1) čitanje kulturnih znakova i tragova; (2) procena šta funkcioniše, a šta ne, i (3) gde je potrebno, promeniti stvari na bolje” (Peterson and Deal, 2009: 139).

Važan aspekt uloge školskog rukovodstva je obučavanje i mentorstvo drugih članova osoblja u tehnikama izgradnje i održavanja školske kulture. Ovo uključuje modelovanje odgovarajućeg ponašanja, kao i stalno prihvatanje verovanja, vrednosti i stavova koji čine idealnu školsku kulturu i koji su ugrađeni u viziju škole (Cavanagh and Waugh, 2004).

ZAKLJUČAK

Naša analiza ukazuje na ključnu ulogu školske kulture kao značajne determinante funkcionisanja i razvoja škola. Kroz analizu različitih aspekata školske kulture, ističe se da ona ne predstavlja samo niz formalnih pravila i procedura, već duboko ukorenjen skup vrednosti, normi i običaja koji oblikuju svakodnevno iskustvo učenika i nastavnika. Jedno od ključnih saznanja je da pozitivna školska kultura podstiče motivaciju učenika, podržava njihov emocionalni razvoj i unapređuje njihovo akademsko postignuće. Kroz međusobno poštovanje, podršku i saradnju, školska kultura može stvoriti okruženje u kojem učenici sebe vide kao deo zajednice i osećaju se sigurno da izraze svoje ideje i potrebe. Ovo je od suštinskog značaja za razvoj samopouzdanja, kritičkog razmišljanja i socijalnih veština kod učenika. Osim toga, značajna je važnost uloge nastavnika kao ključnih aktera u oblikovanju školske kulture. Nastavnici su modeli ponašanja i vrednosti za učenike, odnosno imaju ključnu

ulogu u prenošenju i promovisanju pozitivnih vrednosti školske kulture. Njihova podrška, angažovanost i profesionalni razvoj su od suštinskog značaja za stvaranje podsticajnog školskog okruženja.

U savremenom školskom okruženju, razvoj školske kulture je ključni faktor za postizanje izuzetnih obrazovnih rezultata, ličnog razvoja učenika i ostvarivanja ciljeva škole. U tom procesu, lideri igraju ključnu ulogu u oblikovanju, promovisanju i očuvanju pozitivne školske kulture. Lideri u školstvu, bilo da su to direktori, rukovodioci školskih timova ili nastavnici mentori, roditelji i dr. imaju značajan uticaj na oblikovanje vrednosti i normi koje definišu školsku kulturu. Njihova sposobnost da postave primer, usmere viziju i definišu ciljeve ima vodeću ulogu u oblikovanju kolektivnih identiteta i vrednosti učenika, nastavnika i osoblja. Lideri koji su posvećeni razvoju pozitivne školske kulture često postaju katalizatori promena u školama. Jedna od ključnih uloga lidera u razvoju školske kulture je postavljanje jasnih vrednosti i očekivanja. Kroz svoje reči i postupke, lideri mogu usmeravati pažnju na ključne vrednosti kao što su međusobno poštovanje, integritet i saradnja. Postavljanjem jasnih očekivanja, lideri stvaraju okvire za ponašanje i komunikaciju koji podržavaju pozitivnu školsku kulturu. Njihova doslednost u primeni ovih vrednosti pomaže u izgradnji poverenja i integriteta u školi. Najvažnije je da lideri stvaraju okruženje u kojem se ceni i nagrađuje pozitivno ponašanje i doprinos. Kroz priznanja, promociju uspeha i otvoren dijalog, lideri mogu ohrabriti učenike, nastavnike i osoblje da se angažuju u konstruktivnom ponašanju i doprinose školskoj kulturi. Ova vrsta podrške podstiče osećaj pripadnosti i zajedništva, što je ključno za razvoj pozitivne kulture u školi.

Dakle, razumevanje školske kulture kao polazišta za razvoja škola otvara vrata za implementaciju strategija usmerenih na poboljšanje kulture u obrazovnom okruženju. Ovo uključuje obuku i podršku nastavnicima, promociju međusobnog poštovanja i raznolikosti, kao i aktivno uključivanje učenika u procese odlučivanja. Takođe, važno je kontinuirano istraživanje i praćenje školske kulture kako bi se identifikovale oblasti koje zahtevaju poboljšanje. U tom kontekstu ovaj rad može imati značajne implikacije, kao polazište za buduća istraživanja škole i uopšte obrazovnog okruženja u cilju menjanja i unapređivanja prakse obrazovno-vaspitnog rada. Osim toga, nalazi koji ukazuju na značaj školske kulture i njene povezanosti sa reformama, mogu biti od koristi kreatorima obrazovnih politika, kao i autorima koji se sa teorijskog aspekta bave pitanjima proučavanja i unapređivanja kvaliteta školskog obrazovanja. Školska kultura nije samo apstraktan koncept, već predstavlja ključnu komponentu obrazovnih sistema širom sveta i može biti pokretač promena koje će obogatiti živote nastavnika i učenika i drugih zainteresovanih aktera iz lokalne i šire društvene zajednice.

LITERATURA

1. Abdullah, M. (2019) School culture to serve performance of madrasah in Indonesia, QIJIS: Qudus International Journal of Islamic Studies, 7 (1), p. 71-100.
2. Bower, H. A., Parsons, E. R. C. (2016) Teacher identity and reform: Intersections within school culture, The Urban Review, 48 (5), p. 743-765.

3. Brady, P. (2005) Inclusionary and exclusionary secondary schools: The effect of school culture on student outcomes, *Interchange*, 36 (3), p. 295-311.
4. Brotman, J. S., Mensah, F. M. (2013) Urban high school students' perspectives about sexual health decision-making: the role of school culture and identity, *Cultural Studies of Science Education*, 8 (2), p. 403-431.
5. Caskova, K., Chudy, S. (2021) Influence of school culture on pedagogical knowledge sharing between an education student and a training teacher, *SN Social Sciences*, 1 (4), p. 1-18.
6. Cavanagh, R. F., Waugh, R. F. (2004) Secondary school renewal: The effect of classroom learning culture on educational outcomes, *Learning Environments Research*, 7 (3), p. 245-269.
7. Družinec, V. (2019) Pregled empirijskih istraživanja kulture škole, *Školski vjesnik: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 68 (2), str. 609-620.7
8. Gordon, J., Patterson, J. A. (2008) "It's what we've always been doing." Exploring tensions between school culture and change, *Journal of Educational Change*, 9 (1), p. 17-35.
9. Hebib, E., Žunić Pavlović, V. (2018) Školska klima i školska kultura: okvir za izgradnju škole kao bezbedne i podsticajne sredine za učenje i razvoj, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 50 (1), str. 113-134.
10. Hinde, E. R. (2004) School culture and change: An examination of the effects of school culture on the process of change, *Essays in Education*, 12 (3), p. 1-12.
11. Jessiman, P., Kidger, J., Spencer, L., Geijer-Simpson, E., Kaluzeviciute, G., Burn, A. M., Leonard, N., Limmer, M. (2022) School culture and student mental health: a qualitative study in UK secondary schools, *BMC public health*, 22 (1), p. 1-18.
12. Jurasaitė-Harbišon, E., Rex, L. A. (2010) School cultures as contexts for informal teacher learning, *Teaching and teacher education*, 26 (2), p. 267-277.
13. Kaščák, O., Pupala, B., Lukšik, I., Lemešová, M. (2012) School culture at risk of political and methodological expropriation, *Human Affairs*, 22 (4), p. 524-538.
14. Klein, E. D., Bronnert-Härle, H. (2020) Mature school cultures and new leadership practices – An examination of leadership for learning in German comprehensive schools, *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 23 (5), p. 955-977.
15. Lee, M., Louis, K. S. (2019) Mapping a strong school culture and linking it to sustainable school improvement, *Teaching and Teacher Education*, 81, p. 84-96.
16. Lorenz, B., Kikkas, K., Laanpere, M. (2013, July) Exploring the impact of school culture on school's internet safety policy development, In: M. Kurosu (Ed.) (2013) *Human-Computer Interaction: Human-Centred Design Approaches, Methods, Tools and Environments: 15th International Conference, International Conference on Human-Computer Interaction 2013, Las Vegas, NV, USA, July 21-26, 2013, Proceedings, Part I (Vol. 8004)*. (pp. 57-60). Berlin, Heidelberg: Springer.
17. Medford, J. A., Brown, T. (2022), Newly appointed principals' challenges in learning and adjusting to school culture, *Heliyon*, 8 (9), e10542.
18. Meier, L. T. (2012) The effect of school culture on science education at an ideologically innovative elementary magnet school: An ethnographic case study, *Journal of Science Teacher Education*, 23 (7), p. 805-822.
19. Ngang, T. K. (2011) The effect of transformational leadership on school culture in male' primary schools Maldives, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, p. 2575-2580.
20. Pavlidou, C. T., Efstathiades, A. (2021) The effects of internal marketing strategies on the organizational culture of secondary public schools, *Evaluation and Program Planning*, 84 (1), p. 1-12.
21. Peterson, K. D., Deal, T. E. (1998) How leaders influence the culture of schools,

- Educational leadership, 56 (1), 28-31.
22. Peterson, K. D., Deal, T. E. (2009) *The shaping school culture fieldbook*. San Francisco: John Wiley & Sons.
 23. Reynolds, J. R., Bamford, M. J. (2016) School gender culture and student subjective well-being, *Sex Roles*, 74 (1), p. 62-77.
 24. Şahin, S. (2011) An aspect on the school culture in Turkey and the United States, *Asia Pacific Education Review*, 12 (4), p. 593-607.
 25. Schonmann, S. (2006) *The Culture of Schools and the School Play: Social, Pedagogical and Artistic Dimensions*, In: S. Schonmann (Ed.) *Theatre as a medium for children and young people: Images and observations* (Vol. 4) (pp. 169-191). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
 26. Thien, L. M., Lee, H. C. (2022) Is ‘the more the better’? Investigating linear and nonlinear effects of school culture on teacher well-being and commitment to teaching across school size, *Studies in Educational Evaluation*, 74, p. 1-11.
 27. Uğurlu, C. T. (2009) The significance of school culture in elementary schools in terms of organizational development, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 1 (1), p. 1003-1007.
 28. Zavelevsky, E., Benoliel, P., Shapira-Lishchinsky, O. (2022) Retaining novice teachers: The meaning and measure of ecological school culture construct, *Teaching and Teacher Education*, 117, p. 1-15.
 29. Zhu, C., Devos, G., Li, Y. (2011) Teacher perceptions of school culture and their organizational commitment and well-being in a Chinese school, *Asia Pacific Education Review*, 12 (2), p. 319-328.

RESUME

School culture, as a key factor in shaping identity, values, and norms within the school environment, plays a crucial role in the functioning and development of a modern school. The focus of this research is directed towards exploring the significance of positive school culture in shaping the modern educational system. The paper provides a comprehensive overview and analysis of recent thoughts on various aspects of school culture, examining the key roles of actors such as teachers and school leaders in its shaping and development. Special emphasis is placed on the connection between school culture and reform processes, directed towards essential changes in the educational context. The paper analyzes desirable strategies for promoting fundamental values in the school environment and offers recommendations for creating educational institutions that foster learning, growth, and development for all participants in the educational process. The concluding part of the paper emphasizes that understanding and improving school culture have a profound and long-term impact on all aspects of the educational process in schools. This paper provides pedagogical implications of importance for educational policymakers as well as practitioners employed in the education sector. Through research and promotion of positive aspects of school culture, the paper aims to contribute to the enhancement of the educational system and the encouragement of effective learning and development for all participants in the school environment.

Originalni naučni rad

RELIGIOZNOST I ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM KOD UČENIKA SREDNJIH ŠKOLA

Sumeja Smailagić

Fakultet za islamske studije u Novom Pazaru, Srbija

sumeja.s@hotmail.rs

Apstrakt

Odnos religioznosti i zadovoljstva životom ispitan je dvema skalama - Skalom zrelosti religioznosti i Skalom zadovoljstva životom. Ispitivanje je sprovedeno na uzorku od 154 učenika srednjih škola (77 iz Gimnazije, 77 iz Ekonomsko – trgovinske škole), na nivou grada Novog Pazara. Dobijeni statistički rezultati potvrđuju da ne postoji kolizija varijabli između stepena religiozne zrelosti ispitanika u odnosu na pol, veroispovest i tip srednje škole koju pohađaju. Predmet ovog istraživanja je utvrđivanje odnosa religioznosti i zadovoljstva životom kod učenika, u zavisnosti od tipa srednje škole (Gimnazija i Ekonomsko – trgovinska škola), u odnosu na veroispovest i u odnosu na pol. Praktična implikacija ovog istraživanja se ogleda u primeni dobijenih rezultata za osmišljavanje i realizaciju radionica na ovu temu. Tako bi učenici imali priliku da izraze svoja gledišta prema religijskom aspektu, ali i da suzbiju predrasude prema različitim vrstama religija. Rezultati bi ovi pružili uvid u stepen zadovoljstva životom učenika u odnosu na stepen religioznosti. Tako bismo mogli preventivno da utičemo na njihovo subjektivno blagostanje i zadovoljstvo životom.

Ključne riječi: religija, zrelost, zadovoljstvo, učenici, srednje škole

RELIGION AND LIFE SATISFACTION AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

The relationship between religiosity and life satisfaction was examined using two scales - the Religious Maturity Scale and the Life Satisfaction Scale. The survey was conducted on a sample of 154 high school students (77 from the Gymnasium, 77 from the School of Economics and Trade), at the level of the city of Novi Pazar. The obtained statistical results confirm that there is no collision of variables between the degree of religious maturity of the respondents in relation to gender, religion and the type of secondary school they attend. The subject of this research is the determination of the relationship between religiosity and life satisfaction among students, depending on the type of secondary school (High School and Economic - Trade School), in relation to religion and in relation to gender. The practical implication of this research is reflected in the application of the obtained results for the design and implementation of workshops on this topic. Thus, students would have the opportunity to express their views on the religious aspect, but also to suppress prejudices against different

types of religions. These results would provide an insight into the degree of satisfaction with students' life in relation to the degree of religiosity. Thus, we could have a preventive effect on their subjective well-being and satisfaction with life.

Keywords: religion, maturity, satisfaction, students, secondary schools.

1. RELIGIOZNO ZADOVOLJSTVO

Na početku druge dekade XXI veka, u doba globalizacije i postmodernizma, religija je tema o kojoj se intenzivno raspravlja. Iako je sekularizam proglašen kao kraj religije u duhu modernosti, ona i dalje ostaje prisutna kao dinamičan fenomen. Sekularizam i religioznost predstavljaju dva različita načina kojima ljudi pristupaju svetu i životu, iako su tehnološki napredak i promene u svakodnevnom životu postali sveprisutni. Religija zauzima značajno mesto u privatnoj sferi i ostaje važan deo moralnih, etičkih, tradicionalnih i kulturnih normi, čak i u najrazvijenijim društvima.

U savremenom društvu, sa svim transformacijama i egzistencijalnim izazovima koje donosi, religija se potvrđuje kao vitalna komponenta pojedinca, društva, porodice, obrazovanja i kulture. Analizirajući religijske osnove i funkcije u društvu, posebno u životu mladih, možemo shvatiti kako religija pruža odgovore na osnovne životne probleme na svoj karakterističan način. Iako su društvena, ekonomska i kulturna modernizacija nekada bili predviđeni kao faktori koji će dovesti do izumiranja religije, čini se da su zapravo pokrenuli svojevrsno "uskrsnuće" religijskih verovanja. U tom kontekstu, u prvom naslovu detektujemo koje je to religiozno zadovoljstvo, da li postoji, šta ga inicira, koje su specifičnosti religije, kako reaktivirati vertikalnu Bog-čovjek i horizontalnu čovek-čovjek, da li postoji uzročna poslednična veza religije i opšteg stanja u društvu, preciznije da li religija "provocira" pozitivne ili negativne implikacije na ličnost srednjoškolaca? U drugom naslovu rada biće reči o zadovoljstvu životom kroz identičan način definisanja problema i pokušaja da se kroz pitanja odgovori na adekvatan način. U trećem naslovu na osnovu relevantnih teorijskih činjenica, pristupamo metodološkom delu gde nudimo precizan opus istraživanja. U zaključku konstatujemo koje su hipoteze istraživanja validne i koji su hipotetički nedostaci i prednosti istog. Konačno, na kraju spominjemo relevantne primarne i sekundarne izvore literature koje smo konsultovali.

Etimološki, pojam "religija" potiče od latinskog "religio", izvedenog iz glagola "religere" i prefiksa "re-" značenja "ponovno" i "ligare" što znači "vezati". Dakle, originalno značenje religije odnosilo se na vezu ili povezanost sa najvišim bićem, božanstvom ili transcendentnim bićem, kao i na veru, veroispovest i duhovna učenja. Figuratивно, ovaj pojam takođe označava svetost, etička načela kojima je neko duboko posvećen, savest ili moralna principi. Pored toga, postoje i fonetske izvedenice ovog pojma, kao što je "religiozan" (latinski "religiosus"), što se odnosi na osobu koja je posvećena religiji, pobožna, bogobojažljiva ili savestna, prožeta osećanjem dužnosti prema sebi i drugima. Takođe, postoji i pojam "religioznost" (latinski "religiositas"), koji označava verovanje u Boga, ljubav prema Bogu, poštovanje ili strah od Boga, kao i život u skladu sa religijskim propisima, pobožnost. (Vujaklija, 1980).

Na osnovu etimologije možemo konstatovati da religija inicira dualnu konekciju vertikalno na relaciji čovek-Bog i horizontalno čovek-sva treća lica sa

kojima dolazi u direktnoj ili indirektnoj konekciji. Način na koji se ponaša reguliše ugovor koji se zasniva između čoveka i Boga, a zove se vera. Očigledno je da postoji nedostatak opšteprihvaćene definicije religije, što ukazuje na kompleksnost i raznovrsnost ovog fenomena. Činjenica da ljudima kao Homo sapiensu trebaju novi izvori identiteta, stabilne zajednice i moralni propisi kako bi im pružili osećaj smisla i svrhe, ilustruje potrebu za reinterpretacijom religioznosti u savremenom svetu. Samuel Huntington je pokušao globalno objasniti opšti trend povratka religije na svetskom nivou. Revivalizam religije se manifestuje kao urban fenomen, pri čemu mladi pokazuju veću religioznost u poređenju sa svojim roditeljima. Veliki broj autora definira religiju kao korpus koji integriše dogmu, obrede i ceremonije, sa fokusom na buđenju svesti o transcendentnom biću. Drugi autori, pak, religiju definišu kao strah od Boga. Ova raznolikost pristupa ukazuje na složenost i dubinu religioznosti u različitim kulturama i kontekstima.

Definicija koju su spomenuli English & English (1976) izgleda veoma sistematična

i koncizna, religiju percipira kao koncept vjerovanja, uverenja, ubedenja i shvatanja na osnovu kojih individua ili kolektiv određuju svoju vertikalnu koja podrazumeva realaciju čovek-Bog ili čovek-natprirodni svet. Dakle, ujedinjujući fenomen za sve religije jeste odnos prema transcendentnom biću.

Treba spomenuti da su enormni značaj u razvoju i proučavanju religije kroz multidimenzionalnost pripada Glocku i Starku (1962) oni su na osnovu sprovedenih istraživanja i relevantnih podataka došli do zaključka da postoji pet glavnih elementa ili komponenti religije: spoznajna, praktična, racionalna, doktrinarna i poslednji peti element je doslednost u prakticanju četiri spomenuta.

Spomenute dimenzije možemo percipirati kao esencijalne dimenzije religioznosti. Obezbeđuju baznu osnovu za proučavanje i merenje religije i religioznosti. Istraživanja su pretežno utemeljena na uporednoj analizi koja je općenita, jer obuhvata i aktivne i pasivne vernike, da bi se utvrdilo, da li religija ima ili ne neki pozitivan ili negativan efekat na život srednjoškolaca. Što se tiče međupovezanosti pet komponenti koje čine sintezu religije, ne postoji jedinstven stav među istraživačima ove kompleksne teme. Međutim, saglasni su da se njihova povezanost može detektovati samo detaljnim istraživanjem svih religijskih segmenata, jer se religija kao termin može percipirati općenito i pojedinačno. To znači da je religioznost mnogo više podložna individualnim vrednostima, shvatanjima i percepciji. Ergo, čovekova religioznost ne mora se poklapati s pukom pripadnošću religiji. Kao što, religiozan čovek nije samo onaj koji praktikira ritualne obaveze (Herberg, 1974). Neki autori pak, kao što je Bahjarević (1974) smatrao da religioznost a priori integriše u sebi: spoznajni, emocionalni i motivirajući proces. Neminovno je da su spomenuti autori bili pod uticajem multidimenzionalnog proučavanja religije, odnosno pod uticajem Starka i Glocka. Dirkem percipira religiju na jedan doista fascinantna način, posmatrajući je kao najjaču silu univerzuma koja ima svojstvo da privlači i združuje, i koja sačinjava celinu koja je potpuna i celovita. Najbolji deskriptivni primer su krizni trenuci u vanrednim situacijama (npr., rat, poplave, zemljotresi, aktiviranje vulkana, požari, pandemije...) generišu nacionalnu i versku solidarnost i empatiju, suprotno, ne dobija pažnju.

U slučaju nedovoljno razvijene nacionalne, može jačati konfesionalna svest. Konfesionalna svest kao pojam preferira se u sociologiji, a psihologija pojam

religiozna orijentacija. Konceptualno, termin religiozna orijentacija seže nakon 1945. godine i spada među najznačajnija istraživanja u oblasti socijalne psihologije koja proučava ponašanje i interakcije ljudi u određenoj društvenoj grupi. Status samostalne naučne discipline ostvaruje u XX stoljeću čije je predmet proučavanja čovek i njegova socijalizacija ličnosti, što je imanentno njegovoj biološkoj prirodi.

Tako Allport 60-tih godina XX veka obogaćuje religijski vokabular sa dva nova termina, intrinzičnu i ekstrinzičnu religioznu orijentacija. Ekstrinzična religiozna orijentacija je utilitaristička. To znači, svaka individua apsorbuje religiozna uverenja i učestvuje u verskim obredima, jer mu to pomaže u dostizanju profanih ciljeva poput duševnog mira, utehe, zaštićenosti, ugleda, prihvatanja i odobravanja drugih i drugačijih. Intrinzična religiozna orijentacija je formalna-dogmatska. Usmerena je onostranim ciljevima koje definiše religija kroz svoja verovanja i uverenja. Da sublimiramo, prvi, živi svoju religiju, a drugi je koristi. Izuzetna slojevitost religije biva jer tretira najdublje i najintimnije konsekvence ljudskog tela, uma i duše.

ZADOVOLJSTVO ŽIVOTA

Istraživanja o dobrobiti ukazuju na značaj razlikovanja između zadovoljstva životom kao kognitivne komponente i afektivnih indeksa subjektivne dobrobiti. Prema rezultatima istraživanja subjektivne dobrobiti u EU iz 2011. godine, ispitanici često prave razliku između osećaja sreće, odnosno emocionalnog aspekta subjektivne dobrobiti, i opšteg zadovoljstva životom, što predstavlja kognitivni aspekt.

Različita objašnjenja za ovu distinkciju uključuju:

- a) Mogućnost da ljudi potiskuju negativne emocionalne reakcije, ali ipak imaju svest o nepoželjnim faktorima u svom životu.
- b) Kratkotrajne emocionalne reakcije u direktnim situacijama, nasuprot dugoročnoj proceni zadovoljstva životom.
- c) Afektivne reakcije mogu biti refleksija nesvesnih motiva više nego kognitivne procene zadovoljstva.

Ova istraživanja naglašavaju da je zadovoljstvo životom kao kognitivna komponenta nezavisna od afektivnih indeksa i predstavlja samostalan faktor unutar koncepta dobrobiti. (Vukadin, Novak i Križan, 2016).

U istraživanjima kvaliteta života koriste se različiti termini kao što su subjektivni kvalitet života, blagostanje, zadovoljstvo životom i drugi, ali važno je napomenuti da se ovi nazivi ne odnose uvek na isti koncept. Kvalitet života je multidimenzionalni konstrukt koji obuhvata objektivne i subjektivne pokazatelje. Objektivni pokazatelji kvaliteta života obuhvataju merljive faktore kao što su ekonomska situacija, stanje zdravlja, obrazovanje, stanovanje, pristup zdravstvenoj zaštiti, sigurnost i drugi kvantitativni aspekti života.

Sa druge strane, subjektivni pokazatelji kvaliteta života odnose se na percepciju i ocenu sopstvenog života od strane pojedinca. To uključuje zadovoljstvo

životom, sreću, emocionalno blagostanje, osećaj ispunjenosti i ostale psihološke aspekte dobrobiti. Važno je imati na umu da ovi pojmovi mogu imati preklapanja, ali takođe mogu označavati različite aspekte kvaliteta života. Stoga je za celovito razumevanje kvaliteta života potrebno istraživati i objektivne i subjektivne faktore. (Golubić, 2010).

Cummins i njegovi saradnici opisuju homeostatski model zadovoljstva životom, po kojem je naš subjektivni doživljaj kvaliteta života relativno stabilan i može se uporediti sa temperaturom tela, koju utiču kako individualne specifičnosti tako i spoljašnji faktori. Prema ovom modelu, subjektivna percepcija pojedinca kreće se na kontinuumu između zadovoljstva i nezadovoljstva, pri čemu većina ljudi procenjuje svoj životni zadovoljstvo oko 75. percentila. Ovaj model sugerise da, slično kao što telo teži održavanju određene temperature putem homeostaze, tako i naš um teži održavanju određenog nivoa zadovoljstva životom putem internalnih i eksternih mehanizama regulacije. Ovo sugerira da je naše subjektivno zadovoljstvo relativno stabilno i da se individualne razlike u nivou zadovoljstva mogu objasniti varijacijama u ovim regulatornim mehanizmima. (Matić, 2014).

3. ODNOS RELIGIOZNOSTI I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM

Empirijski se pokazalo i dokazalo da su religiozne osobe manje podložne depresiji I to one odoobe koje u sebi imaju taj unutrašnji odnosno fundamentalni osećaj i svest o religiji. Istraživanje koje se sprovela Katarina (Matić 2014), imalo je tendenciju da ispita suodnos religije i zadovoljstva životom koje argumentovano svedoči o njihovoj bliskosti i korelaciji. Potvrđeno je da je ženska populacija sklonija religiji od muške. Utvrđeno je da su osobe ženskog pola zadovoljnije postignućem i odnosima sa bližnjima, u odnosu na osobe muškog pola. Treba spomenuti da istraživanja iz 1960. godine koja su sproveli do kojih su došli Gurin, Verof i Feld sadrže negativne konotacije odnosno rezultate. Kada je reč o distinkcija polova, pozitivni rezultati istraživanja sun a ženskoj populaciji (Marinović-Jerolimov, 2000). Kada su u pitanju razlozi veće religioznosti osoba ženskog pola, ovde se mogu navesti sociokulturalni činioci koji su zaslužni za postojanje polnih razlika, a koje je potrebno detaljnije istražiti.

4. METODOLOŠKI DEO

Problem istraživanja: Problem istraživanja se može formulisati u obliku pitanja: Da li se učenici razlikuju u stepenu zrelosti religioznosti i stepenu zadovoljstva životom, i kakva je priroda tog odnosa, u zavisnosti od tipa srednje škole, u odnosu na veroispovest i u odnosu na pol?

Predmet istraživanja

Problem istraživanja može se razložiti na uže probleme koji predstavljaju predmet istraživanja:

-Da bismo odgovorili na ova pitanja, potrebno je sprovesti odgovarajuću statističku analizu podataka. Najčešće korišćene metode za ove vrste istraživanja su analiza varijanse (ANOVA) i korelaciona analiza. Evo kako biste mogli da pristupite svakom od pitanja:

-Da biste utvrdili da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zrelosti religioznosti učenika u zavisnosti od srednje škole, možete sprovesti ANOVA test sa srednjom školom kao nezavisnom varijablom i stepenom zrelosti religioznosti kao zavisnom varijablom.

-Da biste utvrdili da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zrelosti religioznosti učenika u zavisnosti od veroispovesti, takođe možete koristiti ANOVA test, ali ovoga puta sa veroispovesti kao nezavisnom varijablom.

-Da biste utvrdili da li postoji distinkcija u odnosu na pol i religioznu zrelost učenika, možete koristiti t-test za nezavisne uzorke kako biste uporedili prosečne vrednosti religiozne zrelosti između muških i ženskih učenika.

-Da biste utvrdili da li postoji bitna distinkcija u odnosu na zadovoljstvo životom učenika u zavisnosti od srednje škole, možete ponovo koristiti ANOVA test sa srednjom školom kao nezavisnom varijablom i stepenom zadovoljstva životom kao zavisnom varijablom.

-Da biste utvrdili da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zadovoljstva životom učenika u zavisnosti od veroispovesti, takođe možete koristiti ANOVA test sa veroispovesti kao nezavisnom varijablom.

-Da biste utvrdili distinkciju između polova i srednjoškolskog osećaja zadovoljstva životom, ponovo možete koristiti t-test za nezavisne uzorke.

Ispitivanje povezanosti između stepena zrelosti religioznosti i zadovoljstva životom možete sprovesti korelacionom analizom kako biste utvrdili da li postoji statistički značajna veza između ove dve varijable.

Važno je imati na umu da su ovo samo predlozi za statističke analize koje možete sprovesti kako biste odgovorili na vaša pitanja. Izbor odgovarajuće metode zavisiće od prirode vaših podataka i specifičnih ciljeva istraživanja. Takođe, pre sprovođenja analiza, važno je da osigurate da su vaši podaci adekvatno prikupljeni i obrađeni. Vrsta istraživanja

Istraživanje je eksplorativnog tipa, jer se upoznajemo sa određenom pojavom koju želimo ispitati, ali i replikativnog tipa, jer je cilj ponavljanje već sprovedenih istraživanja, na drugom uzorku, kao i upoređivanje rezultata sa nalazima ranijih istraživanja.

Značaj istraživanja

Teorijski značaj istraživanja se ogleda u povećanju saznanja o pojavama koje su predmet istraživanja, kao i sticanja uvida njihove povezanosti u svakodnevnom životu.

Praktični značaj se ogleda u mogućnosti upotrebe činjenica dobijenih na osnovu istraživanja za prevenciju diskriminacije različitih veroispovesti i širenja svesti o neophodnosti tolerancije na pravo izbora u smislu upražnjavanja mnogobrojnih religija.

Ciljevi istraživanja

Ciljevi istraživanja proizilaze iz predmeta istraživanja i u skladu su sa njim podeljeni na osnovne i specifične ciljeve.

Osnovni cilj istraživanja je utvrditi razlike između učenika u stepenu zrelosti religioznosti i stepenu zadovoljstva životom, kao i steći uvid u prirodu tog odnosa,

kako bismo dobijene rezultate mogli koristiti u cilju prevencije nastanka diskriminacije prema različitim religijama.

Specifični ciljevi istraživanja su:

1. Ispitati da li je evidentna statistička razlika u nivou religiozne zrelosti učenika u zavisnosti od srednje škole.

2. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zrelosti religioznosti učenika u zavisnosti od veroispovesti.

3. Utvrditi da li postoji kolizija između pola i religiozne zrelosti učenika.

4. Utvrditi da li postoji distinkcija između srednje škole i stepena zadovoljstva životom učenika.

5. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zadovoljstva životom učenika u zavisnosti od veroispovesti.

6. Utvrditi da li postoji distinkcija u odnosu na pol i stepen životnog zadovoljstva.

7. Ispitati povezanost između stepena zrelosti religioznosti i stepena zadovoljstva životom.

Uzrok: Uzorak čine učenici i učenice srednjih škola. Ispitivanje je sprovedeno tokom juna 2022. godine. Ukupno je ispitano 154 učenika srednjih škola u Novom Pazaru, od toga 60 učenika (39.0 %) i 94 učenice (61.0 %). Struktura uzorka prema polu ispitanika prikazana je kroz precizne varijable u Tabeli 1.

Tabela 1: Struktura uzorka prema polu

	Frekvence	Procenti
Muški	60	39.0
Ženski	94	61.0
Ukupno	154	100.0

Izvor: autor

Ispitani su učenici srednjih škola (Gimnazije i Ekonomsko-trgovinske škole). Na osnovu podataka iz Tabele 2. vidimo da je iz Gimnazije ispitano 77 (50.0 %) učenika, dok je iz Ekonomsko-trgovinske škole ispitano takođe 77 (50.0 %) učenika. Struktura uzorka prema vrsti srednje škole je prikazana u Tabeli 2.

Tabela 2: Struktura uzorka prema vrsti srednje škole

	Frekvence	Procenti
Gimnazija	77	50.0
Ekonomsko-trgovinska škola	77	50.0
Ukupno	154	100.0

Izvor: autor

U istraživanju je ispitano 123 (79.9 %) učenika Islamske veroispovesti i 31 (20.1 %) učenik Pravoslavne veroispovesti. Struktura uzorka prema veroispovesti je prikazana u Tabeli 3.

Tabela 3: Struktura uzorka prema veroispovesti

	Frekvence	Procenti
Islamska veroispovest	123	79.9
Pravoslavna veroispovest	31	20.1
Ukupno	154	100.0

Izvor: autor

Plan obrade podataka koji ste naveli jasno definiše korake analize podataka koje ste sprovedeli. Evo kratkog pregleda svake analize:

1. Man-Vitnijev test za stepen zrelosti religioznosti učenika: Ova analiza se koristi kako biste utvrdili da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zrelosti religioznosti među učenicima u zavisnosti od srednje škole koju pohađaju, njihove veroispovesti i pola. Man-Vitnijev test je neparametarski test koji se koristi kada imate dve nezavisne grupe i želite da uporedite distribuciju neke varijable između njih.
2. Man-Vitnijev test za stepen zadovoljstva životom učenika: Ova analiza se koristi kako biste utvrdili da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zadovoljstva životom među učenicima u zavisnosti od srednje škole koju pohađaju, njihove veroispovesti i pola. Takođe se koristi Man-Vitnijev test za upoređivanje distribucije varijable između nezavisnih grupa.
3. Pirsonov koeficijent korelacije za povezanost između stepena zrelosti religioznosti i zadovoljstva životom: Ova analiza se koristi kako biste utvrdili postoji li linearna veza između stepena zrelosti religioznosti i stepena zadovoljstva životom među učenicima. Pirsonov koeficijent korelacije meri snagu i smer linearnog odnosa između dve kontinuirane varijable.

Ovaj plan obrade podataka pruža strukturu za vašu analizu i omogućava vam da sistematično istražite odnose između promenljivih.

Organizacija i sprovođenje istraživanja: Istraživanje je organizovano tokom juna 2022. godine u Gimnaziji i Ekonomsko – trgovinskoj školi u Novom Pazaru. Ispitivanje je sprovedeno individualno. Ispitanicima je pročitano uputstvo, a popunjavanje upitnika bilo je ANINIMNO i nije bilo vremenski ograničeno. U slučaju nejasnoća ispitanici su imali priliku da se obrate istraživaču za pomoć.

Rezultati istraživanja

U Tabeli 4. su prikazani rezultati i varijanse gde možemo videti da ispitanici muškog pola (medijana je 78.34) iskazuju veći stepen zrelosti religioznosti u odnosu na ispitanike ženskog pola (medijana je 76.96).

Tabela 4: Ispitivanje razlika u stepenu zrelosti religioznosti u zavisnosti od pola

	Pol	N	Medijana	Suma rangova
Stepen zrelosti religioznosti	Muški	60	78.34	4700.50
	Ženski	94	76.96	7234.50
	Ukupno	154		

Izvor: autor

Rezultati Man-Witnijevog testa kojim smo ispitali da li postoji statistički značajna razlika u stavovima prema stepenu zrelosti religioznosti u zavisnosti od pola ispitanih

srednjoškolaca su prikazani u Tabeli 5. Dobijena je vrednost Z od $- .195$ uz nivo značajnosti od $p = .846$. Iznos verovatnoće (p) je veći od 0.05, pa taj rezultat nije statistički značajan. Možemo konstatovati na osnovu relevantnih podataka da nije prisutna bitna distinkcija u odnosu na pol i stepen religioznosti kod učenika.

Tabela 5: Ispitivanje razlika u stepenu zrelosti religioznosti u zavisnosti od pola

	Stepen zrelosti religioznosti
Mann-Whitney U	2769.500
Wilcoxon W	7234.500
Z	-.195
Asymp. Sig. (2-tailed)	.846

Izvor: autor

U Tabeli 5. su prikazani rezultati gde možemo videti da učenici Gimnazije (medijana je 79.77) iskazuju veći stepen zrelosti religioznosti u odnosu na učenike Ekonomsko – trgovinske škole (medijana je 75.23).

Tabela 6: Ispitivanje razlika u stepenu zrelosti religioznosti u zavisnosti od srednje škole (deskriptivna statistika)

	Srednja škola	N	Medijana	Suma rangova
Stepen zrelosti religioznosti	Gimnazija	77	79.77	6142.00
	Ekonomsko-trgovinska škola	77	75.23	5793.00
	Ukupno	154		

Izvor: autor

Rezultati Man – Vitnjevog testa kojim smo ispitali da li postoji statistički značajna razlika u stepenu zrelosti religioznosti ispitanih učenika su prikazani u Tabeli 7. Dobijena je vrednost Z od $- .656$ uz nivo značajnosti od $p = .512$. Iznos verovatnoće (p) je veći od 0.05, pa taj rezultat nije statistički značajan. Možemo pretpostaviti da ne postoje statistički značajne razlike u stepenu zrelosti religioznosti učenika u zavisnosti od srednje škole koju pohađaju.

Tabela 7: Ispitivanje razlika religioznosti u zavisnosti od srednje škole

	Stepen zrelosti religioznosti
Mann-Whitney U	2790.000
Wilcoxon W	5793.000
Z	-.656
Asymp. Sig. (2-tailed)	.512

Izvor: autor

Tabela 8. sadrži rezultate kroz određene varijable gde možemo videti da učenici Pravoslavne veroispovesti (medijana je 84.82) iskazuju veći stepen zrelosti religioznosti u odnosu na učenike Islamske veroispovesti (medijana je 75.65).

Tabela 8: Ispitivanje razlika u stepenu zrelosti religioznosti u zavisnosti od veroispovesti (deskriptivna statistika)

	Veroispovest	N	Medijana	Suma rangova
Stepen zrelosti religioznosti	Islamska veroispovest	123	75.65	9305.50
	Pravoslavna veroispovest	31	84.82	2629.50
	Ukupno	154		

Izvor: autor

Rezultati Man-Vitnijevog testa pokazuju da nije postignuta statistička značajnost u stepenu zrelosti religioznosti među ispitanim učenicima u zavisnosti od veroispovesti. Vrednost Z, koja iznosi -1.065 uz nivo značajnosti od $p = 0.287$, sugerise da nije postignuta statistički značajna razlika. To znači da ne možemo tvrditi da postoji bitna distinkcija ili nepodudarnost između veroispovesti i stepena zrelosti religioznosti među učenicima na osnovu ovih rezultata. Ukratko, ovi rezultati sugeriraju da vera koju učenici ispovedaju nije faktor koji značajno utiče na njihov stepen zrelosti religioznosti. Konstatujemo da ne postoji bitna distinkcija odnosno nepodudarnost između veroispovesti i religiozne zrelosti učenika.

Tabela 9: Ispitivanje razlika u stepenu zrelosti religioznosti u zavisnosti od veroispovesti

	Stepen zrelosti religioznosti
Mann-Whitney U	1679.500
Wilcoxon W	9305.500
Z	-1.065
Asymp. Sig. (2-tailed)	.287

Izvor: autor

Rezultati Man – Vitnijevog testa kojim smo ispitali da li je prisutna statistička razlika između pola učenika i nivoa odnosno stepena zadovoljstva životom prikazani u Tabeli 10. Dobijena je vrednost Z od $- .999$ uz nivo značajnosti od $p = .318$. Iznos verovatnoće (p) je veći od 0.05, pa taj rezultat nije statistički značajan. Možemo konstatovati da nije evidentna distinkcija u odnosu na pol i zadovoljstvo životom kod učenika.

Tabela 10: Ispitivanje razlika u stepenu zadovoljstva životom u odnosu na pol

	Stepen zadovoljstva životom
Mann-Whitney U	2550.500
Wilcoxon W	7015.500
Z	-.999
Asymp. Sig. (2-tailed)	.318

Izvor: autor

Rezultati Man-Vitnijevog testa pokazuju da nije postignuta statistička značajnost u stepenu zadovoljstva životom među ispitanim učenicima u zavisnosti od srednje škole koju pohađaju. Vrednost Z koja iznosi -1.202 uz nivo značajnosti od $p = 0.229$ sugerise da nije postignuta statistički značajna razlika. Ovo znači da nije

moguće tvrditi da postoji razlika u zadovoljstvu životom među učenicima iz različitih srednjih škola na osnovu ovih rezultata. Ukratko, ovi rezultati ukazuju da srednja škola koju učenici pohađaju nije faktor koji značajno utiče na njihovo zadovoljstvo životom. Dakle, nije evidentna distinkcija odnosno različitost između srednje škole i zadovoljstva životom.

Tabela 11: Ispitivanje razlika u stepenu stepenu zadovoljstva životom u zavisnosti od srednje škole

	Stepen zadovoljstva životom
Mann-Whitney U	2632.000
Wilcoxon W	5635.000
Z	-1.202
Asymp. Sig. (2-tailed)	.229

Izvor: autor

Nažalost, nemam pristup tabeli 12 ili bilo kojim drugim informacijama vezanim za vaše istraživanje. Međutim, ako imate rezultate Man-Vitnijevog testa, možete ih analizirati kako biste utvrdili postojanje statistički značajne razlike u stepenu zadovoljstva životom među ispitanim učenicima u zavisnosti od veroispovesti.

Ako je p-vrednost rezultata Man-Vitnijevog testa manja od odabrane nivoa statističke značajnosti (obično je 0.05), to ukazuje na to da postoji statistički značajna razlika u stepenu zadovoljstva životom među ispitanim grupama učenika na osnovu njihove veroispovesti. Međutim, ako je p-vrednost veća od nivoa statističke značajnosti, to znači da ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu životom među ispitanim grupama učenika na osnovu veroispovesti. Dobijena je vrednost Z od -1.447 uz nivo značajnosti od $p = .148$. Iznos verovatnoće (p) je veći od 0.05, pa rezultat nije statistički značajan. Konstatujemo da nije prisutna distinkcija između veroispovesti i zadovoljstva životom kod učenika.

Tabela 12: Ispitivanje razlika u stepenu zadovoljstva životom u zavisnosti od veroispovesti

	Stepen zadovoljstva životom
Mann-Whitney U	1585.500
Wilcoxon W	9211.500
Z	-1.447
Asymp. Sig. (2-tailed)	.148

Izvor: autor

U Tabeli 12. je prikazan nivo povezanosti između stepena zrelosti religioznosti i zadovoljstva životom. Iz tabele možemo videti da broj slučajeva (N) iznosi 154, što znači da su obuhvaćeni svi ispitanici koji su učestvovali u istraživanju. Pirsonov koeficijent korelacije iznosi -0.038, što ukazuje na veoma blagu negativnu korelaciju između religioznosti i zadovoljstva životom. Negativna korelacija znači da

postoji tendencija da veće vrednosti na jednoj skali prate manje vrednosti na drugoj, što implicira da učenici koji su religiozniji možda imaju nešto manje zadovoljstvo životom, dok učenici koji su manje religiozni možda imaju nešto veće zadovoljstvo životom. Međutim, zbog veoma blage vrednosti koeficijenta, ova veza nije značajna i može se smatrati statistički neznačajnom. Kada se Pirsonov koeficijent korelacije od .038 kvadrira i pomnoži sa 100, dobijamo vrednost 0.14 procenata zajedničke varijanse, što ukazuje na pristojan deo varijanse.

Uz to, nivo značajnosti (Sig) iznosi .641, što potvrđuje da ove rezultate možemo posmatrati sa sigurnošću. Podaci iz prikazane tabele ukazuju da što veći stepen zrelosti religioznosti osoba oseća da ima, time smatra da ima niži stepen zadovoljstva životom.

Tabela 13: Povezanost između religioznosti i zadovoljstva životom

		Stepen religiozne zrelosti	Stepen zadovoljstva životom
Stepen religiozne zrelosti	Pearson Correlation	1	-.038
	Sig. (2-tailed)		.641
	N	154	154
Stepen zadovoljstva životom	Pearson Correlation	-.038	1
	Sig. (2-tailed)	.641	
	N	154	154

Diskusija

Mlada populacija čija je granica starosti 16-19 godina živa, paralelno jeste sukcesivna faza u srednjoj školi te asocijacija za brojne izazove i mogućnosti, prednosti i nedostatke, vrline i mane. S obzirom na empirijski dokazanu činjenicu da je religioznost važan činilac i factor uspeha u suočavanju sa depresijom, anksioznošću i stresom značajno utiču na postojanje ili nepostojanje intrinzičnog zadovoljstva životom koje dodatno afirmira subjektivno blagostanje i osećaja mira i sigurnosti, odn. lične psiho-fizičke harmonije bića. Primarna svrha ovog istraživanja bila je integracija teorijskog i praktičnog aspekta kako bi se ispitala veza između religioznosti i zadovoljstva životom, pri čemu je ciljna grupa bila učenici i učenice iz dve srednje škole. Prethodna istraživanja i podaci sugerisali su postojanje male, ali statistički značajne pozitivne povezanosti između religioznosti i zadovoljstva životom ($r = 0.275$, $p < 0.01$) prema Matiću (2016). Ovi nalazi su u skladu sa prethodnim istraživanjima koja su sprovedli Diener 1999. godine i Štifter 2006. godine. (Matić, 2016). Naše istraživanje je za ciljnu grupu imalo učenike srednjih škola, prikazano u tabeli 13. relevantno pokazuje nivo povezanosti između stepena zrelosti religioznosti i zadovoljstva životom. Iz tabele možemo videti da broj slučajeva (N) iznosi 154, što znači da su obuhvaćeni svi ispitanici koji su učestvovali u istraživanju. Apsolutna vrednost Pirsonovog koeficijenta korelacije iznosi 0.038, a ne -.038, što ukazuje na

veoma blagu negativnu korelaciju između dve promenljive. Negativna korelacija znači da veće vrednosti jedne promenljive prate manje vrednosti druge promenljive, dok blaga vrednost koeficijenta sugerise da postoji veoma slaba veza između promenljivih. U ovom slučaju, negativna korelacija između religioznosti i zadovoljstva životom znači da učenici koji su religiozniji imaju tendenciju da budu nešto manje zadovoljni životom, dok učenici koji su manje religiozni mogu imati nešto veće zadovoljstvo životom. Međutim, zbog veoma blage vrednosti koeficijenta, ova veza nije značajna i može se smatrati statistički neznačajnom. Kada se Pirsonov koeficijent korelacije od .038 kvadrira i pomnoži sa 100, dobijamo vrednost 0.14 procenata zajedničke varijanse, što ukazuje na pristojan deo varijanse. Uz to, nivo značajnosti (Sig) iznosi .641, što potvrđuje da ove rezultate možemo posmatrati sa sigurnošću. Podaci iz prikazane tabele ukazuju da što veći stepen zrelosti religioznosti osoba oseća da ima, time smatra da ima niži stepen životnog zadovoljstva. Generalno, rezultati sprovedenih istraživanja su pokazali da žene kao nežniji i lepši pol, emocionalno su osetljivije, više pažnje poklanjaju međuljudskim odnosima, za razliku od muškaraca (Daig, Herschbach, Lehmann, Knoll i Decker, 2009). Naša preporuka za buduća istraživanja, bilo bi vrlo poželjno ispitati odnos zadovoljstva životom i religioznosti kroz tri dimenzije duhovnu, ritualnu i praktičnu, odnosno da li se vera reflektira na ponašanje ljudi. Takođe, bilo bi vrlo konstruktivno u budućim istraživanjima obraditi sledeće teme: Odnos porodice i/ili prijatelja u potrazi za empatijom kod učenika srednjih škola; Odnos slobodnog vremena i zadovoljstva životom kod srednjoškolaca i odnos religioznosti i uspeha u domenu ostvarenih rezultata u srednjoj školi?

5. ZAKLJUČAK

Istraživanje je organizovano tokom juna 2022. godine u Gimnaziji i Ekonomsko-trgovinskoj školi u Novom Pazaru. Ukupno je ispitano 154 učenika srednjih škola u Novom Pazaru, od kojih je 60 muškog pola (39.0%) i 94 ženskog pola (61.0%). Struktura uzorka prema polu, vrsti srednje škole i veroispovesti ispitanika prikazana je u trinaest navedenih tabela. Od ukupnog broja ispitanika, 77 (50.0%) učenika je bilo iz Gimnazije, dok je isti broj, 77 (50.0%), bio iz Ekonomsko-trgovinske škole. Statistička obrada podataka izvršena je u statističkom programu SPSS. U istraživanju su korišćeni osnovni deskriptivni statistici (frekvence, AS, SD), a takođe su izvršene i sledeće analize: Manova analiza varijanse (ANOVA) i Pirsonov koeficijent korelacije. Ispitivanje je sprovedeno individualno, a ispitanicima je pročitano uputstvo pre nego što su popunjavali upitnik. Popunjavanje upitnika bilo je ANONIMNO i nije bilo vremenski ograničeno. U slučaju nejasnoća, ispitanici su imali priliku da se obrate istraživačima za pomoć. Glavna svrha istraživanja bila je animiranje srednjoškolaca kroz istraživačku delatnost kako bi se utvrdila eventualna korelacija između religioznosti i zadovoljstva životom. Rezultati istraživanja predstavljaju validan argument za postavljene hipoteze.

LITERATURA

1. Diener, E. 1994. Assessing subjective well-being: Progress and opportunities. Soc Indic Res. 31/2. 103-157.
2. Emil Durkheim, Elementarni oblici religijskog života-Les formes élémentaires de la vie religieuse, Prosveta, Beograd, 1982.
3. Gordan Willard Allport, Pojedinač i njegova religija: psihološka interpretacija. Macmillan Pub Co, Cambridge, Massachusetts, 1967.
4. Henry, C.S. (1994). Karakteristike porodičnog sistema, ponašanje roditelja I zadovoljstvo porodičnim životom. Family Relations, 43, 447-455.
5. Huebner, E.S. (1991). Korelacija zadovoljstvom kod dece. Tromesečnik školske psihologije, 6(2), 103-111.
6. Josip Laću, Religijski leksikon, Andromeda Rijeka, Zagreb, 1999.

RESUME

The research was organized during June 2022 at the High School and School of Economics and Business in Novi Pazar. The first objective of this empirical research is the high school and its students, and the results of the religious education course achieved by the students. So, the period of high school is inevitably a period with a large number of changes in various life segments, namely the emotional, cognitive and social segments, the subjects of this period are students whose age limit is 16-19 years of age. The period of high school a priori to the adoption of the general educational program for students, professional and artistic education, professional training programs for students, training and other programs, in accordance with the Constitutional and legal principles of the Republic of Serbia. As it indicates a very significant life process of adaptation, because in general high school students face and struggle with numerous challenges, learn how and in what way to bear the burden of success and failure, which is an integral part of everyday life.

This means that the quality of their lives is very much related to the circumstances in which they live. The second goal of the research was to examine gender differences among high school students with regard to religiosity. Then determine whether there is a common connection between religiosity and life satisfaction. As expected, there are gender differences in religiosity between men and women in the sense of greater religiosity of women, which is in accordance with previously conducted research (Črpić, Kušar 1998; Marinović Jerolimov, 2003). The obtained gender difference in the student population is statistically significant with a small difference (0.380). Similar findings were obtained in research conducted on American students (eg Smith, 1999), as well as in research conducted on the population of Osijek students in Croatia (Mlinarević, 2013).

ISTRAŽIVANJE EFIKASNOSTI NASTAVNOG PROCESA PRIMENOM DRAMSKOG METODA

Emina Z. Saračević

Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Republika Srbija

emina.saracevic.es@gmail.com

Apstrakt

U radu se bavimo istraživanjem efikasnosti nastavnog procesa uz primenu dramskog metoda. Dramski metod je od velike važnosti jer učenicima ne dopušta da budu pasivni, već koristi njihovu radoznalost kao vid pokretačke energije kako bi se došlo do što boljih rezultata. S obzirom na to da je nastavnik taj koji upravlja procesom interpretacije teksta, on/ona se treba truditi da izađe iz klišea ustaljenoga jer će novi vidovi tumačenja teksta kod učenika probuditi želju za daljim radom na tekstu. Dramska nastava se odnosi primarno na učionicu koja predstavlja prostor za dramatizaciju teksta, međutim, u drami, učionica nije samo učionica, ona je mnogo više od toga, ona je prostor koji ima mnogo viši cilj, prostor koji je okvir za ispoljavanje umetnosti. Dramski metod u okviru vaspitnih ciljeva ima izrazito važnu ulogu. Dramski metod, kao savremeni metod, može doprineti efikasnosti i poboljšanju nastave ne samo prilikom obrađivanja dramskih tekstova, već i kod obrađivanja dela koja pripadaju ostalim književnim vrstama. Dramatizacija teksta kao polazna tačka dramskog metoda otvara put tumačenju svih umetničkih dela, bez obzira na vrstu kojoj pripadaju.

Cljučne reči: metodika nastave književnosti, dramski metod, empirijsko istraživanje.

RESEARCH ON THE EFFECTIVENESS OF THE TEACHING PROCESS USING THE DRAMATIC METHOD

Abstract

In this paper we deal with the research of the effectiveness of the teaching process using the dramatic method. The dramatic method is of great importance as it does not allow the students to be passive but it uses their curiosity as a moving power in order to elicit better results. Considering the fact that the teacher is the one conducting the process of text interpretation, he or she should strive towards leaving the cliché of convention because the new ways of text interpretation will create a desire in students to further work on the text. The dramatic method of teaching primarily refers to the classroom which represents the area of text dramatisation, however, in a drama, a classroom is not only a classroom, it is much more than that - it is the space which has a much higher cause, the space which is framework for the expression of art. The dramatic method has a vital role within educational aims. The dramatic method, as a contemporary method, can contribute the efficiency and improvement of teaching not only when processing dramatic texts, but also while processing works that belong to other literacy types. Text dramatisation as the starting point of the dramatic method opens the way to interpretation of all art works regardless of the type they belong to.

Key words: methodology of literature teaching, the dramatic method, empirical research.

UVOD

Dramski metod u funkciji ostvarivanja vaspitnih ciljeva nastave književnosti u osnovnoj školi ima izrazito važnu ulogu. Dramski metod, kao savremeni metod, može doprineti efikasnosti i poboljšanju nastave ne samo prilikom obrađivanja dramskih tekstova, već i kod obrađivanja dela koja pripadaju ostalim književnim vrstama. Istraživanje se vrši radi ukazivanja na vaspitno-obrazovnu funkciju dramskog metoda u nastavi književnosti. Cilj istraživanja jeste da otkrije vrednost primene dramskog metoda u nastavi književnosti kako bi učenici zavoleli književnost, razumeli je i bili aktivni učesnici u nastavi koja ih podstiče da razvijaju pozitivna moralna shvatanja. Jedan od ciljeva istraživanja je da prikaže vrednost primene dramskog metoda u nastavi umetničkih tekstova različitih književnih vrsta u razvijanju svesti i mnogih vrлина kao što su: iskrenost, ljubav, poštovanje, dostojanstvo, solidarnost.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Tema ovog empirijskog istraživanja je *Dramski metod u funkciji ostvarivanja vaspitnih ciljeva nastave književnosti u osnovnoj školi*.

Istraživanje je vršeno u tri osnovne škole u Novom Pazaru metodom anketiranja učenika od petog do osmog razreda. Uzorak ispitanika čini 325 učenika. Anketa sadrži sedamnaest pitanja otvorenog i zatvorenog tipa uz prisustvo skale procena.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Ciljeve istraživanja možemo posmatrati kroz dva aspekta: saznajni i praktičan.

Saznajni ciljevi ovog istraživanja nastoje da ukažu na statistički značajne mogućnosti unapređenja nivoa efikasnosti učenja na osnovu teorijskih razmatranja i primene dramskog metoda u nastavi književnosti u osnovnim školama.

Praktični cilj ovog istraživanja odnosi se na ispitivanje i utvrđivanje nivoa uticaja dramskog metoda u nastavi književnosti na razvoj intelektualnih veština i sposobnosti učenika.. Konkretno, u okviru ovog cilja istraživanja utvrdiće se gde je veća uspešnost savladavanja gradiva, kao i interesovanja učenika, kako bi nastava bila na visokoj lestvici efikasnosti.

ZADACI ISTRAŽIVANJA

U odnosu na određen cilj istraživanja, istraživački zadaci ovako su formulisani:

- Ispitati poznavanje i upućenost učenika u mogućnost primene dramskog metoda u nastavi književnosti prilikom obrađivanja svih književnih vrsta;

- Prepoznati faktore koji podržavaju primenu dramskog metoda uz tradicionalni način nastave književnosti;
- Utvrditi motivacije učenika, odnosno sagledati psihološke i pedagoške aspekte učenja.

HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Opšta hipoteza ovog istraživanja pretpostavlja se da učenici imaju pozitivan stav prema primeni dramskog metoda u nastavi književnosti.

Iz opšte hipoteze proizilaze sledeće posebne hipoteze:

- Učenici su motivisani za čas;
- Učenici su zainteresovani da učestvuju u dramskom komadu;
- Učenicima je nastava zanimljiva kada se primenjuje dramski metod u nastavi književnosti;
- Učenici bolje savladaju gradivo kada se primenjuje dramski metod u nastavi književnosti.

METODE ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživanju primenjene su metode koje su u skladu sa prirodom problema i postavljenim hipotezama, ciljevima i zadacima, a to su:

- Metoda teorijske analize – ispitana su dosadašnja teorijska znanja o dramskom metodu;
- Deskriptivna metoda – prikupljeni su stavovi učenika o primeni dramskog metoda u nastavi književnosti;

TEHNIKE ISTRAŽIVANJA

U istraživanju su primenjene sledeće tehnike:

Tehnike prikupljanja podataka:

Anketiranje upitnicima kojima je utvrđen stepen poznavanja i upućenosti učenika o dramskom metodu u funkciji ostvarivanja vaspitnih ciljeva nastave književnosti u osnovnoj školi. Upitnici su sadržali sedamnaest pitanja od kojih je trinaest pitanja zatvorenog tipa, dva otvorenog tipa i dva pitanja čine skale procene (od jedan do pet).

Tehnike obrade podataka:

Vord (Microsoft Word) za obradu teksta.

Eksel (Microsoft Excel) program za tabelarne proračune i grafikone.

Na kraju, podaci u ovom istraživanju obrađeni su upotrebom osnovnih procedura deskriptivne statistike (procenti, aritmetičke vrednosti) i prikazani su grafički.

UZORAK ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja činilo je ukupno 325 učenika koji su anketirani upitnikom. Ispitanici su bili učenici od petog do osmog razreda. Anketiranih učenika petog razreda bilo je 81, šestog razreda 82, sedmog razreda 83 i osmog razreda 79.

ORGANIZACIJA ISTRAŽIVANJA

Na osnovu saglasnosti i dozvole direktora i nastavnika, anketiranje je obavljeno na redovnim časovima. Na časovima se prisustvovalo 15-20 minuta, uvodnih pet minuta iskorišćeno je za kratko predstavljanje i pojašnjavanje pojma dramskog metoda i deljenje anketnih upitnika. Tokom preostalih 10-15 minuta učenici su popunjavali upitnike. Učenici su bili zainteresovani i motivisani za rad, tako da nije bilo manje jasnih pitanja.

Anketiranje je sprovedeno početkom meseca juna, školske 2021/2022. godine. Ovaj period izabran je zbog blizine kraja školske godine, što je značilo da su učenici obradili skoro sva književna dela predviđena planom i programom za dati razred i školsku godinu.

PREDSTAVLJANJE I ANALIZA REZULTATA

Odgovori anketiranih učenika biće predstavljeni tekstualno i grafički.

Na prvo pitanje *Da li vaš nastavnik srpskog jezika primenjuje dramski metod u nastavi književnosti?* Većina učenika sva četiri anketirana razreda odgovorilo su sa *Da*, ukupno njih 250 (74%), dok je sa *Ne* odgovorilo svega 85 (26%) učenika.

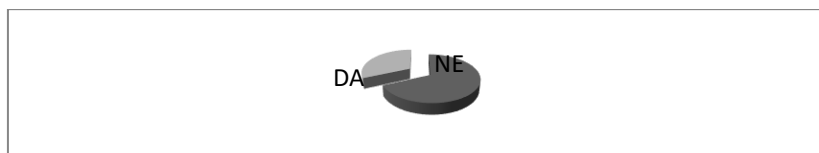
Grafikon 1. Da li vaš nastavnik srpskog jezika primenjuje dramski metod u nastavi književnosti?

Na drugo pitanje *Da li vam je nastava zanimljivija kada se delo obrađuje primenom dramskog metoda?* Dobijen je očekivan odgovor. Učenicima je nastava zanimljivija ukoliko je primenjen dramski metod. Ponuđeni odgovor *Da* zaokružilo je 263 (81%) učenika, dok je 62 (19%) učenika zaokružilo drugu ponuđenu opciju, *Ne*.

Grafikon 2. Da li vam je nastava zanimljivija kada je delo obrađuje primenom dramskog metoda?

Na pitanje *Da li lakše shvatite književna dela ukoliko vaš nastavnik primenjuje dramski metod?* 222 učenika (68%) saglasilo se da književna dela bolje shvataju ukoliko se primenjuje dramski metod u nastavi, dok je njih 103 (32%) bilo drugačijeg stava.

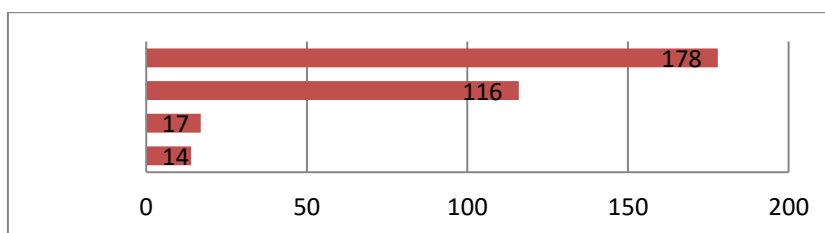
Grafikon 3. Da li lakše shvatite književna dela ukoliko vaš nastavnik primenjuje dramski metod?

Četvrto pitanje u anketi glasilo je: *Da li vaš nastavnik primenjuje dramski metod kada se obrađuju sve književne vrste?* Na ovo pitanje preovladavao je negativan odgovor kod većine učenika. *Ne* je odgovorilo 271 (83%) učenika, dok je manjina koju čini 54 (17%) učenika odgovorilo *Da*.

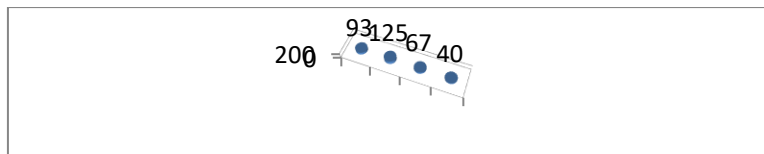
Grafikon 4. Da li vaš nastavnik primenjuje dramski metod kada se obrađuju sve književne vrste?

Pred učenicima je bilo i pitanje: *Koliko često vaš nastavnik primenjuje dramski metod u obrađivanju lirskog književnog teksta?* Odgovori koji su preovladavali bili su *Nikada* (178) i *Retko* (116), dok je nekolicina učenika odgovorila je *Često* (17) i *Uvek* (14).

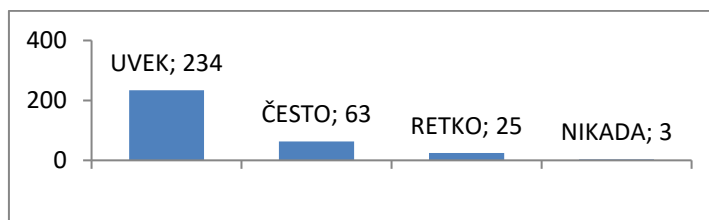
Grafikon 5. Koliko često vaš nastavnik primenjuje dramski metod u obrađivanju lirskog književnog teksta?

Na pitanje *Koliko često vaš nastavnik primenjuje dramski metod u obrađivanju epskog književnog teksta?* Učenici su dali sledeće odgovore: *Uvek* (93) *Često* (125) *Retko* (67) *Nikada* (40).

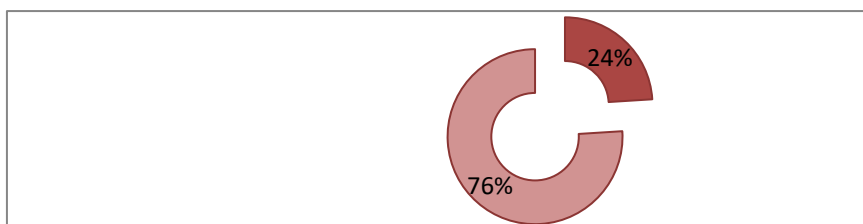
Grafikon 6. Koliko često vaš nastavnik primenjuje dramski metod u obrađivanju epskog književnog teksta?

Na pitanje *Koliko često vaš nastavnik primenjuje dramski metod u obrađivanju dramskog književnog teksta?* Dobija se nimalo iznenađujući odgovor jer je u pitanju obrada dramskog teksta pa se dramski metod podrazumeva. Precizni rezultati su: *Uvek* 234, *Često* 63, *Retko* 25, *Nikada* 3.

Grafikon 7. Koliko često vaš nastavnik primenjuje dramski metod u obrađivanju dramskog književnog teksta?

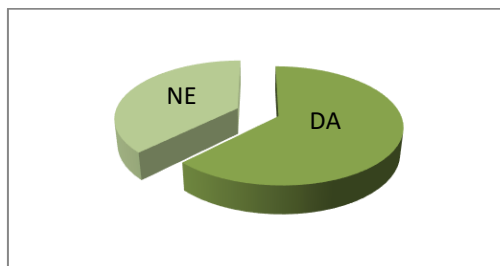
Da je učenicima mnogo lakše da savladaju gradivo uz primenu dramskog metoda primetno je iz odgovora na pitanje: *Odlike, opis i ponašanje junaka bolje savladate kada nastavnik primenjuje?* Gde učenici je 247 (76%) učenika odgovorilo u korist *dramske metode* dok je 78 (24%) učenika bilo za primenu *tradicionalnog metoda*.

Grafikon 8. Primenom koje metode bolje savladate odlike, opis i ponašanje junaka?

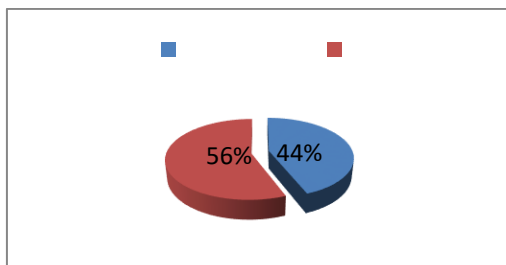
U upitniku su bila je dva specifična pitanja na koja učenici nisu u potpunosti odgovorili. Pitanje *Menjate li svoje negativne navike ukoliko primenom dramske metoda uočite iste kod likova? Navedite navike i pojasnite zašto ih menjate/ne menjate* verovatno je za njih bilo presloženo te je samo nekoliko njih odgovorilo na treći deo pitanja *zašto*, a srednji zaključak bi bio: „Kada glumimo vidimo koliko su ružne negativne osobine koje posedujemo te ih rado menjamo kako bismo postali što bolji ljudi“. Što se tiče prvog dela pitanja, 203 (62%) učenika odgovorilo je da menja svoje navike, dok je 122 (38%) njih odgovorilo da ne menja svoje navike ukoliko primenom

dramskog metoda primete iste kod sebe. Drugi deo pitanja podrazumevao je nabranje osobina gde su odgovori bili slični. Najčešće spomenute osobine bile su: *lukavost, ogovaranje, svađanje, tvrdoglavost, dvoličnost, zlopamćenje, sebičluk, neodgovornost, površnost, arogancija, laž, sklonost ka materijalnom...*

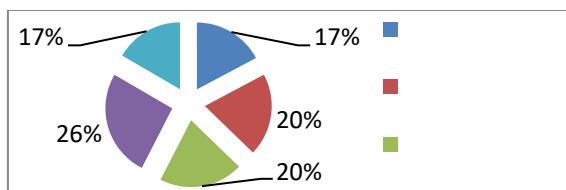
Grafikon 9. Menjate li svoje negativne navike ukoliko primenom dramskog metoda uočite iste kod likova? Navedite navike i pojasnite zašto ih menjate/ne menjate.

Slična situacija je i kod pitanja *Menjate li svoje negativne navike ukoliko primenom tradicionalnih metoda uočite iste kod likova? Navedite navike i pojasnite zašto ih menjate/ne menjate* kod kog su odgovori prvog dela pitanja bili drugačiji, i to: *Da* 143 (44%), *Ne* 182 (56%). Drugi deo pitanja, koji se odnosio na navođenje ličnih navika, ima iste odgovore kao i prethodno pitanje, dok je za treći deo pitanja dato svega nekoliko odgovora: „Zato što to učimo radi opšte informisanosti“, „Ima previše dela, ne možemo ni nazive da zapamtimo, a ne navike“, „Svako delo nosi životnu lekciju, moramo popravljati sebe.“

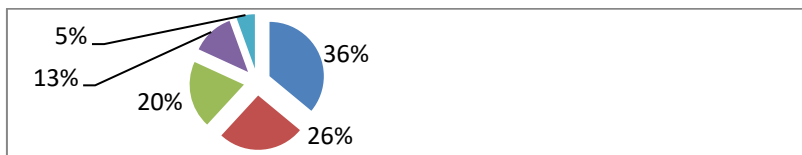
Grafikon 10. Menjate li svoje negativne navike ukoliko primenom tradicionalnih metoda uočite iste kod likova? Navedite navike i pojasnite zašto ih menjate/ne menjate.

Različiti odgovori su bili i za pitanje: *Koliko dugo pamтите književna dela obrađena primenom dramskog metoda?*

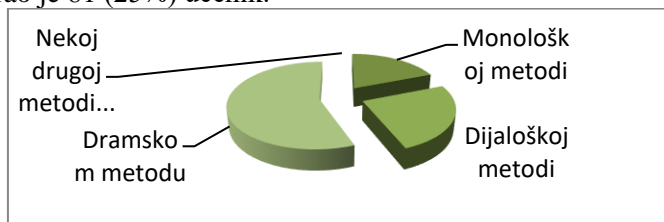
Grafikon 11. Koliko dugo pamтите književna dela obrađena primenom dramskog metoda?

Slično pitanje *Koliko dugo pamтите književna dela obrađena primenom tradicionalnih metoda?* Dalo je jasniji odgovor.

Grafikon 12. Koliko dugo pamтите književna dela obrađena primenom tradicionalnih metoda?

Na pitanje *Kojoj metodi u nastavi književnosti dajete prednost?* 182 (56%) učenika je dalo prednost *Dramskom metodu*, dok su preostali ponuđeni odgovori dobili znatno manji procenat. *Monološkoj metodi* prednost je dalo 62 (19%) učenika, a *dijalošku metodu* odabrao je 81 (25%) učenik.

Grafikon 13. Kojoj metodi u nastavi književnosti dajete prednost?

Pred učenicima našlo se i pitanje otvorenog tipa. Na pitanje *Navedite nekoliko dela koja su obrađivana u ovoj školskoj godini primenom dramskog metoda* odgovor nisu dali svi učenici (prilikom obrade podatka naišlo se na nekoliko praznih linija koje su bile namenjene za nabiranje dela). U tabeli su prikazani najčešći odgovori.

Tabela 3. Tabela prikaz najčešćih odgovora na pitanje: Navedite nekoliko dela koja su obrađivana u ovoj školskoj godini primenom dramskog metoda.

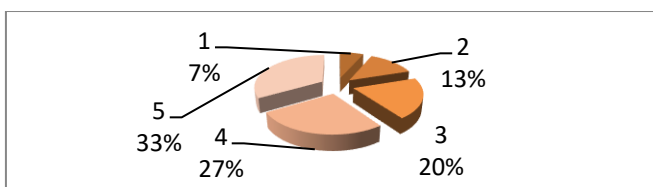
„Ero sa onoga sveta“, „Devojka cara nadmudrila“, „Biberče“, „Jazavac pred sudom“, „Analfabeta“, „Hajduk Stanko“, „Boj na Kosovu“, „Pokondirena tikva“,	„Vlast“, „Hasanaginica“, „Smrt Omera i Merime“, „Romeo i Julija“, „Građanin plemić“, „Sumnjivo lice“, „Ko to tamo peva“.

Naredno pitanje *Navedite nekoliko dela koja su obrađivana u ovoj školskoj godini primenom tradicionalnih metoda* takođe je ostalo neodgovoreno kod većeg broja učenika. U narednoj tabeli su prikazani najčešći odgovori:

Tabela 4. Tabela prikaz najčešćih odgovora na pitanje: Navedite nekoliko dela koja su obrađivana u ovoj školskoj godini primenom tradicionalnih metoda.

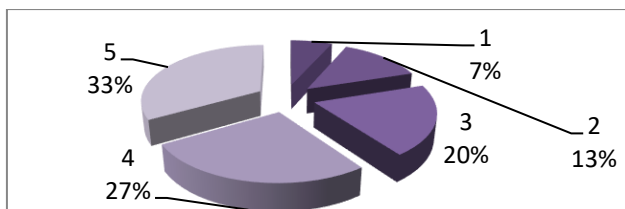
„Vila zida grad“; „Pesma o pesmi“; „Hajduci“; „Šešir profesora Koste Vujića“; „Mčkova ženidba“; „Marko Kraljević i vila“; „Smrt majke Jugovića“; „Aska i vuk“; „Plava zvezda“; „Veče“; „Orlovi rano lete“; „Zlatna jabuka i devet paunica“; „Život i priključenija“; „Simonida“; „Deca“; „Seobe“; „Most na žepi“; „Pismo majci“;	„Mali Radijica“; „Podne“; „Nebo“; „Krvva bajka“; „Plavi čuperak“; „Pop Ćira i pop Spira“; „Mrtvo more“; „Priča o kmetu Simanu“; „Mali princ“; „Nemušti jezik“; „Memoari“; „Gorski vijenac“; „Kanconijer“; „Đulići“; „Očiju tvojih da nije“; „Otadžbina“; „Sve će to narod pozlatiti“;

Došlo je na red da učenici ocenjuju. Pred njima se našla mogućnost da *Od 1 do 5 ocenite primenu dramskog metoda u nastavi književnosti*. Dramski metod peticom je ocenilo 117 učenika (33%), dok je jedinicom ocenilo njih 30 (7%).

Grafikon 14. Od 1 do 5 ocenite primenu dramskog metoda u nastavi književnosti.

Na red je došlo i ocenjivanje primene tradicionalnih metoda: *Od 1 do 5 ocenite primenu tradicionalnih metoda u nastavi književnosti*. Grafičkim prikazom dobija se identičan rezultat kao u prethodnom ocenjivanju, dok su detalji (tačan broj učenika za svaki razred) pregledniji tabelarnom prikazu.

Grafikon 15. Od 1 do 5 ocenite primenu tradicionalnih metoda u nastavi književnosti.

Polazna hipoteza bila je pretpostavka da se u osnovnim školama ne primenjuje dramski metod u meri koja je srazmerna njegovoj vrednosti. Nakon analize istraživanja **HIPOTEZA JE POTVRĐENA.**

- Dramskim metodom književna dela oživljavaju u učionicama.
- Vaspitni ciljevi koji dominiraju u primeni dramskog metoda jesu: kolegijalnost, druželjubivost, poštovanje tuđeg mišljenja, poštovanje društvenih vrednosti...
- Učenici potvrđuju da nastavnici koriste dramski metod u nastavi.
- Primenom dramskog metoda učenicima je nastava puno zanimljivija.
- Shvatanje književnih tekstova lakše je ukoliko se primenjuje dramski metod.
- Dramski metod se ne primenjuje prilikom obrade svih književnih vrsta.
- Odgovorima *Retko* i *Nikada* učenici su saglasni kada je u pitanju primena dramskog metoda pri obrađivanju lirike.
- Učenici zaključuju da njihovi nastavnici primenjuju dramski metod prilikom obrade epskih tekstova.
- Dramski metod se uvek primenjuje pri obradi dramskih tekstova.
- Vaspitni ciljevi se bolje ostvaruju primenom dramskog metoda.
- Književna dela se bolje pamte ukoliko se primenjuje dramski metod.
- Preko 50% učenika prednost daje dramskom metodu u odnosu na sve druge metode.
- Učenici se mnogo lakše sete književnih dela koja su obrađivana primenom dramskog metoda tokom školske godine u odnosu na dela koja su obrađivana primenom tradicionalnih metoda.

ZAKLJUČAK

Dramski metod kao način prikazivanja nastavnih sadržaja književnosti kroz glumu, odnosno dramski izraz, kroz istraživanje je prikazan kao veoma uspešan i koristan. Pored uspešnih obrazovnih rezultata, koji se odnose na lakoću i brzinu usvajanja književne jedinice, zainteresovanosti za aktivno učešće u njenoj realizaciji, i konačno trajnijeg znanja, dramski metod ima i svoje vaspitne aspekte. Aktivnim učešćem u nastavnom procesu i prenošenju ideje i sadržaja nastavne jedinice, učenici se trude da analiziraju likove koje prikazuju, njihove karakteristike, mane i vrline, uviđajući te osobine kod sebe samih i nastojeći da ih usavrše ili pak iskorene,

podstaknuti poukom književnog teksta. Dakle pored zanemarljivih nedostataka, prednosti upotrebe dramskog metoda su mnogobrojne – njime se pravi promena ustaljenog načina obrađivanja književnih jedinica, on pomaže učenicima u izražavanju osećanja, sticanju sigurnosti i samopouzdanja, otkrivanja određenih sklonosti i kreativnih sposobnosti i, na kraju, njime su učenici ohrabreni da budu učesnici, a ne samo posmatrači, u nastavnom procesu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Good v. Carter – Douglas E. Scates: Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji, Otokar Keršovani, Rijeka, 1967.
2. Guilford, J. P. Osnove psihološke i pedagoške statistike, Savremena administracija, Beograd, 1968.
3. Gaćinović, R. „Varijable u naučnom istraživanju“, Politička revija, br. 2/2011, Beograd, 2011.
4. Miljević, I. M. Metodologija naučnog rada, Filozofski fakultet Univerziteta, Istočno Sarajevo, Pale, 2007.
5. Mužić, V. Metodologija pedagoških istraživanja, Svjetlost – Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1977.
6. Šešić, B. Opšta metodologija, Naučna knjiga, Beograd, 1971.
7. Šešić, B. Osnovi metodologije društvenih nauka, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
8. Bakovljević, M. O aktivnoj i kreativnoj nastavi, Požarevac, 1970.
9. Bokšan – Tanurđić, Z. Od igre do pozornice, Kreativni centar, Beograd, 2000.
10. Vučković, M. Dramsko delo u nastavi književnosti i jezika (metodički priručnik za studente i nastavnike maternjeg jezika), Prosveta, Beograd, 1994.
11. Galupkov, V. Metodika nastave književnosti, Moskva, 1962.
12. Ilić, P. Srpski jezik i književnost u nastavnoj teoriji i praksi, Prometej, Novi Sad, 1997.
13. Košničar, S. Lična karta metoda scenske komunikacije. Scenska umetnost, 2002.
14. Marinković, S. Metodika kreativne nastave srpskog jezika i književnosti, Kreativni centar, Beograd, 1995.
15. Milosavljević, S. Drama u obrazovanju dece i mladih – iskustva i refleksije „Scena – časopis za pozorišnu umetnost“, Novi Sad, 2014.

RESUME

This paper deals with the research on the effectiveness of the teaching process using the dramatic method and its goal is to discover the value of applying the dramatic method in the teaching of literature so that students will start loving literature, understand it and be active participants in the lessons that encourage them to develop positive moral understandings. One of the goals of the research is to show the value of applying the dramatic method in the teaching of artistic texts of different literary types in the development of consciousness and many virtues. The topic of the empirical part of the research is the dramatic method in the function of achieving the educational goals of teaching literature in primary school. The research was conducted in three elementary schools in Novi Pazar using the method of surveying students from the fifth to the eighth grade. The general hypothesis of this research assumes that students have a positive attitude towards the application of the dramatic method in the teaching of

literature. Specific hypotheses emerge from the general: students are motivated in class, students are interested in participating in a drama, students find the teaching more interesting and master the material better and have better results on knowledge tests. Research results and their analysis show that the hypothesis is proven to be correct. Finally, this paper shows that the advantages of using the dramatic method are numerous - it changes the established way of processing literary units, it helps students in exploring feelings, gaining security and self-confidence, discovering certain tendencies and creative abilities, and consequently, it encourages students to be participants and not just observers in teaching process.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 90-99, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Pedagogija

Datum prijema rada: 20.09.2023.

Datum prihvatanja rada: 25.10.2023.

UDK: 159.955-053.4

doi: 10.5937/univmis2322090P

316.77:111.852

Originalni naučni rad

371.3::51

KOCKA KAO DIDAKTIČKO SREDSTVO U PREDŠKOLSKOM MATEMATIČKOM OBRAZOVANJU

Zlatka Pavličić

Akademija strukovnih studija Južna Srbija, Leskovac

Odsek – Visoka škola za vaspitače Bujanovac, Srbija

zlatka.pavlicic@gmail.com

Marija Randelović

Univerzitet u Prištini, Fakultet tehničkih nauka

Kosovska Mitrovica, Srbija

marija.randjelovic@pr.ac.rs

Apstrakt

Među didaktičkim sredstvima u radu sa decom predškolskog uzrasta jedno od najzastupljenijih i najomiljenijih jeste kocka. Kocka je omiljena igračka dece svih uzrasta, jer daje bezbroj mogućnosti za igru. Njen značaj ogleda se u širokoj primeni u igrama pri realizaciji aktivnosti različitih sadržaja i buđenju interesovanja dece za razvijanje i usvajanje pojmova koji se obrađuju. Igra kockom podstiče decu da budu aktivni učesnici i saradnici sa odraslima u aktivnostima u onoj meri u kojoj će kocka omogućiti saznavanje, dublje doživljavanje i razumevanje onoga što se usvaja. Rad prezentuje različite aspekte kocke kao pojam; geometrijsko telo; rekvizit za igru i snažno didaktičko sredstvo u realizaciji predškolskog matematičkog obrazovanja.

Ključne riječi: kocka, deca predškolskog uzrasta, primeri igara sa kockom.

CUBE AS A DIDACTIC TOOL IN PRESCHOOL MATHEMATICAL EDUCATION

Abstract

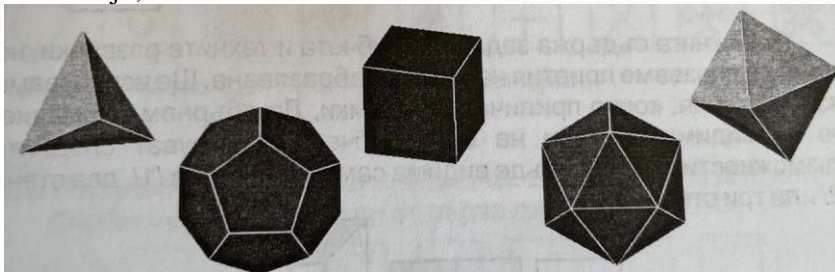
Among the didactic tools used in working with preschool children, one of the most prevalent and beloved is the cube. The cube is a favorite toy for children of all ages, as it offers countless possibilities for play. Its significance is reflected in its wide application in games for implementing activities of various content, and in arousing children's interest in developing and acquiring concepts that are being taught. Playing with cubes encourages children to be active participants and collaborators with adults in activities to the extent that the cube facilitates the discovery, deeper experience, and understanding of what is being learned. This paper presents various aspects of the cube as a concept; a geometric shape; a play prop; and a powerful didactic tool in the realization of preschool mathematical education.

Keywords: cube, preschool children, cube play examples, kindergarten.

UVOD

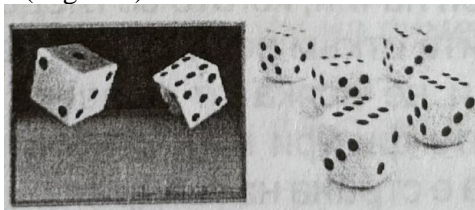
Kocka je, pored ostalih, jedna od prvih igračkaka deteta kod kuće i u vrtiću. Ona prirodno, nenametljivo zauzima svoje mesto u sazrevanju i odrastanju deteta, počev od najranijih dana. Preko kocke deca otkrivaju svet. Deca posmatraju i uprkos složenosti raznih situacija u kojima se nalaze, teže da uspostave pravila. U nizu slučajeva postavljaju hipoteze, pa čak ih i proveravaju što se poredi sa naučnim otkrićem koje koristi induktivnu sposobnost mišljenja (Grozdev, Čehlarova, 2005). U igrama s kockom, čar bacanja kocke je u njenoj neizvesnosti i slučajnosti, jer mogućnosti da padne na jednu od šest strana su potpuno jednake.

U geometriji kocka je trodimenzionalno telo koje je sastavljeno od šest podudarnih kvadratnih površina – strane, pri čemu se tri strane sastaju u jednom temenu. Kocka ima tri para paralelnih strana (gore-dole; levo-desno; ispred-iza), osam temena i dvanaest ivica (po četiri ivice u tri pravca pod pravim uglom). Kocka je jedini pravilni heksaedar, i predstavlja paralelopiped, jednakostranični kuboid i pravilni romboid. Još je Platon (IV vek p.n.e.) znao za pravilne poliedre (poliedri čija svaka strana je pravilan mnogougao sa jednakim brojem temena i čije svako teme sadrži jednak broj ivica) i pridavao im veliku važnost (Čanak, 2009). Svako telo predstavlja pojedinačnu pojavu: tetraedar – vatru; oktaedar – vazduh; ikosoedar – vodu; heksaedar – zemlju, a dodekaedar – vasionu.

Reč kocka se često koristi u isticanju jezgrovitosti stava o nečemu. Poznata krilatica „Kocka je bačena“ se izgovara kada je donesena odluka od delikatne važnosti. „Kocka je bačena“ (Alea iacta est) rekao je 49. p. n. e. rimski vojskovođa, političar i pisac Gaj Julije Cezar, kada je odlučio, uprkos zabrani Senata, a po cenu građanskog rata, pređe reku Rubikon, tj. granicu južno od koje nijedan rimski vojskovođa nije smeo da povede vojsku.

Kao rekvizit za igru kocka na svojim stranama ima brojeve (tj. tačkice) od 1 do 6, tako da zbir tačkica na suprotnim stranama je uvek sedam. U srpskom jeziku kocka kao geometrijsko telo i kocka za igru su homonimi, dok se u nekim jezicima za geometrijsko telo koristi reč *cube* (engleski) ili *kubče* (bugarski), a za igraču kocku reč *dice* (engleski) ili *zarče* (bugarski).

Zapažena uloga kocke, osim u ranom razvojnom periodu deteta, ogleda se i kroz školovanje, kao važnoj i nezaobilaznoj temi u nastavi matematike. Skoro svako matematičko takmičenje sadrži neki zadatak sa kockom. Slični zadaci pojavljuju se i na kvalifikacionim ispitima, a njihova pojava na testovima inteligencije je skoro podrazumevana (Stošić-Miljković i dr., 2010). To nije slučajno, jer je kocka podobna za proveru prostorne sposobnosti i logičkog mišljenja. Otuda zainteresovanost autora za bolje poznavanje kocke i razumevanje njenih osobina od najranijeg uzrasta. Pojam i značaj kocke je našu pažnju zaokupljao u predhodnom periodu (Pavličić, 2008; Stošić-Miljković, Pavličić, Marinković, 2010; Pavličić, Mandak, 2014), a njena uloga u svim fazama vaspitno-obrazovnog procesa ostaje nezamenjiva. Poznavanje kocke kao igračke (različite veličine, boje i materijala), kao kockice za igru (sa tačkicama) i konačno, kao geometrijsko telo sa svojim osnovnim elementima i karakteristikama i mogućnostima za razvijanje sposobnosti logičkog zaključivanja u predškolskom matematičkom obrazovanju – ideja je ovog rada. Predlažemo primere realizacije usmerenih aktivnosti vaspitača sa decom različitih uzrasta na temu *kocka* sa namerom da se razvije prilagodljivost i snalažljivost u različitim situacijama, koje mogu biti deo realne svakodnevice.

KOCKA U VASPITNO-OBRAZOVNOM RADU SA DECOM

Kocka je igračka koja se najčešće nađe u rukama deteta kako u porodici, tako i u vrtiću, bilo da se igra samostalno ili u grupi. Kocka je nezaobilazni deo detinjstva svakog deteta polazeći od igre istraživanja: dodirivanja, hvatanja, doseganja, držanja, prevrtanja i bacanja kocke, preko ređanja u nizu, ređanja u visinu, građenju različitih konstrukcija i oblika – do društvenih igara „Jamb“, „Čoveče ne ljuti se“, „Monopol“ i Rubikove kocke (mehanička igračka koju je izumeo 1974. godine mađarski arhitekta Erne Rubik). Pored toga što kocke podstiču maštu i kreativnost, pogodne su i za stimulaciju motornog razvoja dece. Prema nekim autorima (Milanović) igrajući se kockama, deca prvenstveno vežbaju spretnost prstiju, koja će im kasnije služiti za crtanje i pisanje

Sa polaskom u predškolsku ustanovu, dete menja prirodnu sredinu (porodicu) i prilagođava se novoj sredini – vaspitačima, drugarima i životu u grupi. Da bi taj period prošao što bezbolnije vaspitači kroz zanimljive i poznate sadržaje animiraju decu igračkama koje već imaju u porodici ili su im poznate. Spontanom igrom uz pomoć kocke vaspitač adaptira sadržaj aktivnosti koji je uslovljen uzrastom dece kojoj je namenjen. Igra je osnovna aktivnost dece – uče igrajući se i igrajući se, deca uče. U novim Osnovama programa iz 2018. godine igra se određuje kao „slobodno izabrano, samoregulisano i suštinski motivisano činjenje u kome se dete dobro oseća, aktivira sve svoje potencijale i prevazilazi svoje granice. Igra je osnov razvijanja i ispoljavanja svih dimenzija dobrobiti deteta” (Nove osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja, 2018).

Kocke su omiljene igračke dece svih uzrasta, jer daju bezbroj mogućnosti za igru. Kroz igru kockom deca stvaraju strategije, usvajaju pravila, poštuju ih, a ponekad ih i menjaju. Sama igra razvija različite kompetentnosti (Grozdev, Čehlarova, 2005). Igra kockom predstavlja veliki izazov svim učesnicima u igri, a

takođe je i prava motivacija za ponavljanjem i usavršavanjem pokreta, boljim razumevanjem i bržim rešavanjem datih zadataka. Igra trenira rešavanje neočekivanih i neizvesnih situacija. Ona smiruje, stvara afinitet ka dobitnim strategijama i rađa želju da dete prevaziđe sebe. Igra kockom kod dece razvija logičko mišljenje, sposobnost donošenja zaključaka, uočavanje uzročno-posledičnih veza, veština divergentnog razmišljanja i konstruisanja znanja, kao sastavne elemente početnog matematičkog obrazovanja. Pored toga što igra kockom podstiče maštu i kreativnost, kocka je pogodna za stimulaciju finog motornog razvoja, dok se gruba motorika vežba podizanjem i nošenjem većih kocki i slaganjem kocki različitih veličina. Igrajući se kockama deca vide trodimenzionalni svet oko sebe, razvijaju stvaralačko mišljenje.

Matematičko obrazovanje u predškolskom uzrastu, pored čulne, uglavnom je iskustvene (empirijske) prirode i snažno je oslonjeno na lično iskustvo deteta. Dete celovito (holistički) doživljava svet i zato je važno napraviti povoljnu pedagošku klimu i podržati dete u internalizaciji uticaja okruženja (Kopas-Vukašinić, 2007). U cilju podsticanja razvoja intuitivne inteligencije, pravilnog logičkog mišljenja i zaključivanja, potrebno je preduzimati niz aktivnosti koje su usmerene ka dobrobiti deteta. Matematički sadržaji su takvi da maksimalno doprinose angažovanju ličnosti u sopstvenom razvoju kao i razvoju drugih veoma važnih svojstava ličnosti, kao što su intelektualna radoznalost, istrajnost, doslednost, kreativnost. Svako dete se razvija prema svojim uzrasnim karakteristikama, a znajući da se deca predškolskog uzrasta nalaze u preoperacionom stadijumu (otprilike od 2. do 7. godine života) ili na početku stadijuma konkretnih intelektualnih operacija (približno od 7. do 11. godine života), oblikovanje matematičkih sadržaja i aktivnosti treba da bude zasnovano na konkretnom iskustvu deteta, pri čemu treba izbegavati preuranjeno korišćenje matematičke terminologije (Mikalački – Briski, 1992). Takođe, treba imati u vidu da u izgradnji geometrijskih pojmova kod predškolske dece i u početnom matematičkom obrazovanju „polazi se od predmeta realnog sveta koji se prostiru u tri dimenzije i koji imaju određen oblik, apstrahuju im se sva materijalna svojstva izuzev oblika i veličine i (relativnog) položaja, i tako se stiže do matematičkog pojma geometrijskog tela“ (Šimić, 2007, 188), što je suprotno od aksiomatskog zasnivanja geometrije.

Sa razvojem deteta i igra kockom se razvija i postaje složenija. Jednostavna aktivnost – slaganje kocaka u vis iako ne nudi mnogo, ima veliki uticaj na dečiji razvoj. Za ovu igru većina dece pokazuje interesovanje od ranog uzrasta (oko deset meseci) pa sve do polaska u školu. Prema mišljenju defektologa deca uzrasta od 12 do 16 meseci slažu dve kocke u vis, tako da se ne prevrnu; deca od 16 do 18 meseci mogu uspešno složiti tri kocke u vis; deca od 18 do 22 meseca bi trebalo da uspešno slože četiri kocke u vis bez padanja; deca od 22 do 24 meseca bi trebalo da uspešno slože šest kocaka u vis bez padanja; deca od 28 do 31 meseca bi trebalo da uspešno slož osam kocaka u vis bez padanja (Končar, 2021). Takođe, slična je razlika u mogućnostima ređanja, tj. slaganja kocaka u niz, u zavisnosti od uzrasta. Postavljanjem kocke na ravnu površinu, jednu pored druge, i guranjem istih, imitira se voz. Polazi se od dve kocke, a onda se postepeno dodaje po jedna kocka u zavisnosti od brzine razvoja deteta. Dete uzrasta od tri godine trebalo bi da može da gradi strukturu od tri kocke, tako što će dve staviti jednu do druge, a treću na njih. Slaganjem

više kocaka dete gradi kuću, vrtić i slične konstrukcije vođeno podsticajnim instrukcijama vaspitača ili roditelja.

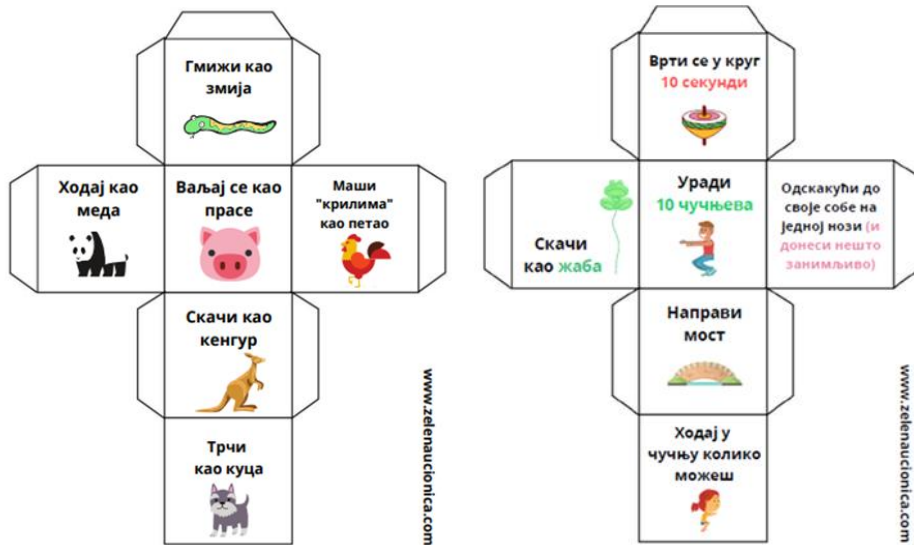
Na kasnijem uzrastu (više od tri godine) od deteta se očekuje da samostalno osmisli igru sa kockama, praveći različite konstrukcije, oblike i forme razvijajući igru imitacije i simboličku igru. Takođe, vaspitač nudi niz alternativnih zadataka u kojima se kocka slaže (pravi) od pojedinačnih elemenata (šest strana); prave prostorne kompozicije kocaka prema datim uputstvima vaspitača, nakon čega sledi prebrojavanje kockica i zajednička analiza. Rad se organizuje individualno ili po parovima (grupama) što zavisi od raspoloživog broja didaktičkog materijala. Izbor zadataka je prepušten vaspitačima koje oni mogu da modifikuju.

U starijem predškolskom uzrastu, problemi su složeniji i zahtevniji, a deca su spremnija i spretnija u kreiranju novih zadataka sa kockom, veštija u animiranju, koje se odvija i kroz saradnju sa ostalom decom iz vaspitne grupe. Za razliku od prethodnog perioda, njihov rečnik je bogatiji pa deca na zadatu temu mogu i sama da osmisle tekst. Na primer: na suprotnim stranama kocke ispiši (nacrtaj) relacije veličina u parovima (veliko-malo; usko-široko; plitko-duboko) ili prostorne relacije (nisko-visoko; ispred-iza; levo-desno). Kocka se može koristiti kod razvijanja skoro svih matematičkih pojmova (skupova, brojeva, geometrijskih figura,...). Vodeći se uzrasnim karakteristikama dece, inspiraciju i osnovu za primenu kocke vaspitač može naći u bilo kom umetničkom delu (priča, pesma, bajka, basna i sl.), situacije iz svakodnevnog života, kao i sadržaji iz svih metodičkih oblasti (Najdanović, Vujičić 2015: 180). Takođe, kocka kod dece ovog uzrasta može poslužiti kao terapeutsko sredstvo u slučaju nekontrolisane fizičke aktivnosti, kao i povećane agresivnosti, pri čemu se može utvrditi njen uzrok.

PRIMERI IGARA SA KOCKOM

U sistemu savremenog vaspitno-obrazovnog procesa sve više se nameće potreba konkretizacije didaktičko-metodičkih uputstava za rad, posebno za aktivnosti vezane za obradu novih sadržaja. Polazeći od zahteva da aktivnosti treba prilagoditi uzrastu i individualnim karakteristikama dece, jasna je neophodnost osavremeniti i osvežiti pristup obradi novih sadržaja. Obradu kocke razmatrali smo na različitim uzrastima dece i predložili po jednu didaktičku igru.

Kod dece koja su mlađa od 3 godine i pokazuju interesovanje za kocke kao igračke koje se bacaju, prevrću, sudaraju i ruše mogu se napraviti kocke sa slikama zahteva za izvršavanje. Ova igra kockama se može primeniti u cilju stimulacije i razvoja fizičkih sposobnosti, razvoja govora i komunikacije.

Игра 1: kocka за игру

Узрасна група: средња

Циљ игре: развијање појма kocke и њених елемената

Васпитно-образовни задаци: развијање бројања до шест; постизање позитивне атмосфере у групи; развијање моторике и спретности код деце.

Дидактичка средства и материјал: kocka за игру не лјуди се човеће или jamb, шест korpica са задацима, дрвене бојке, лутке, kockице, аутићи, чаше,...

Ток игре: Васпитач је припремио шест различите korpice. На свакој од њих исцртане су таčkице од један до шест, а у свакој korpici на три-четири cedулјике написани су задаци које деца треба да извршавају. Једно по једно дете baca kockу, добија један број на горњој страни kocke и по том броју pronalazi одговарајућу korpичу. Затим из ње извлачи једну cedулјицу, а васпитач чита задатак са ње. Задаци су следећег типа: поређај шест бојкиа по дужини, поређај пет луткица по величини, пронађи четири аутића crвене боје, скочи три пута у вис, donesi две чаше, ... После обављеног задатка дете odlazi на своје место, а игру nastavlja следеће дете. У овој игри учествују сва деца.

Игра 2: kocka за игру

Узрасна група: старија

Циљ игре: развијање појма kocke и њених елемената

Васпитно-образовни задаци: ovladavanje одговарајућом терминологијом; uočavanje подударних фигура; развијање способности за просторну оријентацију; развијање моторике и спретности код деце.

Дидактичка средства и материјал: kocka пригодне величине, модел kvadrата од katрона (као страна kocke), модел дужи од žице (као ивица kocke), kartон или hartија, plastelin, čačkalice, makaze, lepak, ...

Ток игре: Васпитач је припремио различите моделе kocke: од kartона чије су nasprамне стране oбојене у три боје; žичани модел kocke чије су ивице, такође oбојене у три боје (у donјој основи, у горњој основи и боčne), различити модели mreже kocke који се lako sklapaju у kockу. Активност почиње питањима о kockи: да ли препознатете kockу

(među prizmama); koliko strana ima kocka; koliko ivica ima kocka. Zatim vaspitač svakom detetu daje kocku od kartona (ili mrežu kocke) koja će poslužiti u razumevanju njenih osobina. Sve kocke imaju isti oblik: šest jednakih strana oblika kvadrata, što se proverava poklapanjem sa „mernim“ kvadratom. Između dve susedne strane nalazi se ivica kocke koje mogu da se prebroje – ukupno 12 jednakih dužina, što se takođe proverava „mernom“ duži. Temena kocke čine tri međusobno normalne ivice koje se sastaju u jednom temenu. Ovi pojmovi mogu da se uvežbavaju na jednom broju zadataka koje će osmisliti vaspitač. U završnom delu aktivnosti rad sa decom se organizuje po grupama u kojoj svaka grupa radi slične zadatke sa istim ciljem – utvrđivanje teme: geometrijsko telo kocka. Na primer: prva grupa oblikuje kocku od plastelina sa stranama u različitim bojama; druga grupe od kartona formira mrežu kocke, a zatim je lepljenjem sklapa u celinu; treća grupa od plastelina najpre formira osam temena kocke, a zatim ih spaja čačkalicama u celu kocku. Po završetku rada, svaka grupa analizira učinjeno stavljajući akcenat na osobinama kocke. Sledi zajedničko ispravljanje grešaka i donošenje zaključka.

Igra 3: kocka za igru

Uzrasna grupa: predškolski uzrast

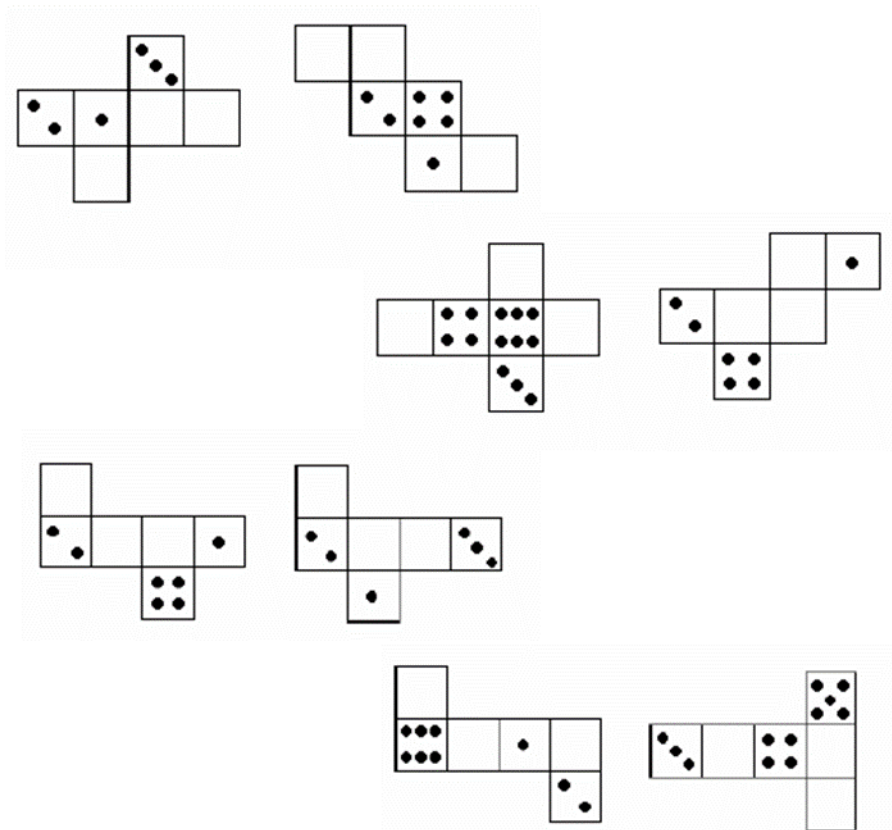
Cilj igre: razvijanje pojma kocke za igru

Vaspitno-obrazovni zadaci: razvijanje logičke sposobnosti, upornosti i doslednosti.

Didaktička sredstva i materijal: kockica za igru jamb, štampani listići sa zadacima za svako dete.

Tok igre: Vaspitač je pripremio kockice za igru (sa tačkicama) za svako dete. Objašnjava da na suprotnim stranama je zbir tačkica uvek broj sedam ($1+6$; $2+5$, $3+4$), što deca proveravaju brojanjem. Da bi se bolje razumela ta činjenica, vaspitač crta tačkice tako što prislanja svaku stranu kocke na već datoj mreži. U završnom delu aktivnosti, deci se daje zadatak:

Zadatak: Na sledećoj slici do crtaj tačkice koje nedostaju na mreži kockice za igru (Pavličić, 2008).

ZAKLJUČAK

U kojoj mери će kocka biti prihvaćena od strane dece, i sa aspekta kreacije, i sa aspekta animacije i realizacije aktivnosti, zavisi od samog vaspitača, odnosno od toga koliko on kocku prepoznaje kao moćnog posrednika u matematičkim aktivnostima vaspitno-obrazovnog rada. Najbolji pokazatelj uspešnosti vaspitno-obrazovnog procesa jeste dečja želja za učešćem u procesu. Ono što je potrebno jeste da deca dobiju potrebnu motivaciju za učešće u radu, a kocka kao didaktičko sredstvo koje omogućuje ponavljanje, slučajnost i doživljaj sreće, svakako opravdava svoju upotrebu.

LITERATURA:

1. Grozdev, S., Čehlareva, T. (2007). Kubčeta i konstrukcii. Biblioteka za učenici i učitelji. Asociacija za razvitie na obrazovanieto. Sofija
2. Končar, M. (2021): Kako se slaganje kocaka razvija u odnosu na uzrast deteta? Preuzeto sa sajta: <https://pitajtedefektologa.org/>
3. Kopas-Vukašinić, E. (2007). Igrom do znanja predškolskog deteta, *Nastava i vaspitanje*, 56 (4), 455-469
4. Mikalački-Briski, A. (1992). Pedagoške implikacije Pijažeeve teorije. Beograd: Savez društava psihologa Srbije
5. Milanović, S. Kocka je univerzalna igračka. Preuzeto sa sajta: <https://roditeljsrbija.com>
6. Najdanović, M., Vujičić, B. (2015). Igra kao osnovna aktivnost u funkciji razvijanja matematičkih pojmova kod predškolske dece. Zbornik radova Holistički pristup u predškolskoj pedagogiji, Piroć. str.180-187.
7. Osnove programa predškolskog vaspitanja „Godine uzleta“ (2018).
8. Pavličić, Z. (2008): „Igra kockom – kao idealno sredstvo za razvijanje matematičkih sposobnosti učenika“. 12. Srpski matematički kongres, Novi Sad, Departman za matematiku i informatiku, Prirodno-matematički fakultet u Novom Sadu, Srbija.
9. Pavličić, Z., Mandak, A. (2014): „Uloga problemskih zadataka iz oblasti kvadra i kocke na razvoj matematičkih sposobnosti učenika“. Zbornik radova 13. Srpski Mathematical Congress. Vrnjačka Banja, Srbija.
10. Stošić – Miljković, D., Pavličić, Z., Marinković, B. (2010): Kocka, kocka, kockica, Zbirka zadataka iz matematike za učenike osnovne škole (sa rešenjima), ARHIMEDES, Beograd.
11. Čanak, M. (2009): Matematika i muzika. Zavod za udžbenike, Beograd.
12. Šimić, G. (2007). Metodika početnog razvijanja matematičkih pojmova I. Visoka škola strukovnih studija za vaspitače, Šabac

RESUME

The cube is an indispensable part of every child's childhood and one of the first toys they encounter. Naturally and unobtrusively, it finds its place in a child's growth and development from the earliest days. Through the cube, children explore the world. Despite the complexity of various situations they encounter, children observe and strive to establish rules. In many cases, they formulate hypotheses and even test them, akin to a scientific discovery that employs inductive thinking. In cube games, the magic of rolling the dice lies in its uncertainty and randomness, as the possibilities of landing on any of the six sides are completely equal. The choice of a cube for play is not random. Its advantage lies in its stability - after rolling, it comes to rest on one of its sides. While being unique, it provides an opportunity for observation. Through cube play, children develop strategies, adopt rules, adhere to them, and sometimes modify them. The act of playing cultivates various competencies. Cube play poses a significant challenge to all participants, serving as genuine motivation for repetition, refinement of movement, enhanced understanding, and quicker resolution of assigned tasks. The game trains the resolution of unexpected and uncertain situations. It calms, fosters an affinity for winning strategies, and nurtures the desire for self-improvement. Cube play fosters logical thinking, the ability to draw conclusions, discern cause-and-effect relationships, divergent thinking skills, and knowledge construction - all integral components of early mathematical education. Beyond sparking imagination and creativity, cube play is suitable for stimulating motor development. Mathematical education

in preschool age is predominantly experiential, relying heavily on the child's personal experiences in addition to sensory elements. By playing with cubes, children primarily refine fine motor skills - finger dexterity that will later serve them in drawing and writing. At an early age, they progress from exploratory play - touching, grasping, rolling, and tossing the cube - to arranging in sequences and heights, constructing diverse structures, and engaging in social games like "Yamb" and "Sorry!" As children play with cubes, they perceive the three-dimensional world around them, recognize congruent figures, master appropriate terminology, count sides, edges, and vertices, and develop creative thinking. In later stages, children are expected to independently devise cube games, constructing various configurations and forms, advancing imitation and symbolic play. Additionally, the educator presents a range of alternative tasks where the cube is assembled from individual elements, creating spatial compositions according to provided instructions, followed by counting the cubes and joint analysis. The work is organized individually or in pairs, depending on the available teaching materials. The selection of tasks is at the discretion of the educators, who may modify them. The paper offers examples of cube games for different age groups of preschool children. The extent to which the cube will be embraced by children, in terms of creation, animation, and activity realization, depends on the educator's perception of the cube as a powerful intermediary in mathematical activities within the educational process. The most compelling indicator of the success of the educational process is the children's enthusiasm to participate in it. What is essential is to motivate children to engage in their work, and the cube, as a didactic tool that enables repetition, randomness, and the experience of happiness, undoubtedly justifies its application.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 100-110, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Psihologija

Datum prijema rada: 27.06.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.09.2023.

UDK: 316.472.4-053.6:004.738.12

doi: 10.5937/univmis2322100N

616.89-008.441-053.6

Pregledni rad

MENTALNO ZDRAVLJE DECE I MLADIH U VREMENU INTERNETA

Almedina Numanović

Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, Srbija
almedinaasotic@yahoo.com

Šuajb Solaković

Filozofski fakultet

Univerzitet u Istočnom Sarajevu, BiH
suajb_solakovic@ffuis.edu.ba

Željko Mladenović

Akademija vaspitačko-medicinskih strukovnih studija
Odsek Aleksinac, Srbija
liderzeljko@yahoo.com

Apstrakt

Masovna dostupnost i upotreba digitalnih tehnologija je relativno skorašnji fenomen, do danas postoje ograničeni dokazi o tome da li internet uzrokuje probleme mentalnog zdravlja kod dece i mladih. Umereno korišćenje interneta može imati pozitivan uticaj na dobrobit dece i mladih, dok dve krajnosti da uopšte niste onlajn i prekomerno korišćenje mogu imati negativan uticaj na mentalno blagostanje.

Cilj rada jeste prikazati rezultate teorijske analize koji obradjuju temu. Prekomerna upotreba digitalnih tehnologija i društvenih medija povezana je sa mentalnim bolestima, lošijim snom, a pronađena je značajna veza između igranja video igrice uveče i nedostatka sna, kao i višeg nivoa anksioznosti i depresije. Digitalne platforme pružaju alate za sajber maltretiranje. Mediji su takođe povezani sa zabrinutošću za sliku tela i poremećajem ishrane kod adolescenata. Ekstremni korisnici interneta imaju manji stepen zadovoljstva životom i blagostanja. Umereni korisnici internet pokazuju najveće zadovoljstvo životom, čak i u poređenju sa onima koji su koristili internet jedan sat ili manje. Što se tiče male dece, rezultati su često pomešani. Korišćenje zabave na ekranu duže od 2 sata je povezano sa emocionalnim i problemima u ponašanju kod petogodišnjih devojčica.

Postoji potreba za više istraživanja o ovom pitanju, koristeći doslednu definiciju i pouzdane mere korišćenja društvenih medija, uzorkovanje uticaja različitih aspekata društvenih medija na sliku tela, kao i na raznim medijskim platformama, na raznolikoj populaciji.

Ključne reči: socijalni razvoj, emocionalni razvoj, mentalno zdravlje, mladi.

MENTAL HEALTH OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN THE TIME OF INTERNET

Abstract

The most significant characteristic of the investment interventions that are the subject of this paper is that their activation periods are one year and that their cash inflows are one-time. If there are several independent operations of this type, all those with a positive net present value, and therefore an internal rate of return that is higher than the actualization rate, will be accepted. In the case of competing operations (at certain rates of actualization), especially those whose exploitation periods are different, we may have the case that one of them is better from the aspect of net present value, and the other from the aspect of internal rate of return. The decision on their proper ranking must be based on determining the net present value for exploitation periods that are mutually equal. In the paper, we analyzed two ways of equalizing exploitation periods, the method of reciprocal interventions and the method of replacement, and obtained relevant information for their ranking, which was also confirmed by the annuity method.

Key words: internal rate of return, net present value, exploitation period, Fisher's rate, method of reciprocal interventions, substitution method, annuity method

UVOD

Kasno detinjstvo i adolescencija su kritično i potencijalno ranjivo vreme za društveni i emocionalni razvoj. Jedan aspekt ovog životnog stadijuma koji se dramatično promenio u poslednjih 20 godina je skoro univerzalno usvajanje interneta kao izvora informacija, komunikacije i zabave. Istraživanja Ujedinjenih nacija su procenila da 3,5 milijardi ljudi (47 odsto svetske populacije) koristi internet globalno; jedna trećina njih je mlađa od 18 godina. U Velikoj Britaniji, današnji tinejdžeri su odrasli uz internet i sada provode više vremena na mreži nego gledajući televiziju (Ofcom, 2015, prema McDool et al, 2020). Skoro svi 12–15-godišnjaci (98%) koristi internet; 96% njih pristupa kod kuće, aveliki deo takođe koristeći signal mobilne mreže (Ofcom, 2015).

Upotreba interneta kao što je rečeno može imati i korisni i štetni uticaj na dobrobit dece zbog širokog spektra aktivnosti koje se preduzimaju onlajn. Rane empirijske studije, uglavnom zasnovane na ankete među tinejdžerima, uglavnom navode samo negativne efekte korišćenja interneta na dobrobit mladih (Brenner, 1997; Kraut et al., 1998). Upotreba interneta kod dece je tema mnogih studija jer je značajna komponenta korišćenja vremena, i njeni efekti na blagostanje i mentalno zdravlje su dvojaki (Kalmus et al., 2014). Većina postojećih dokaza dolazi iz uzoraka odraslih ili studenata (Cotton, 2008; Bhuller et al., 2013). Postoji vrlo malo dokaza za decu, a ono što postoji ima tendenciju da dolazi uglavnom iz podataka unakrsnih sekcija, i relativno malih, prilagođenih uzoraka (Gross et al., 2002; Jackson et al., 2008). Potencijalni uticaj interneta na emocionalno zdravlje i blagostanje dece privlači pažnju u nizu disciplina. Castellacci i Tveito (2018), pregledom različite literature, klasifikuje relevantne mehanizme preko kojih internet može uticati na blagostanje

mladih na četiri različita kanala. Na dobrobit dece može se direktno uticati na dole opisane načine, ali i indirektno preko međugeneracijskih efekata; roditeljsko ponašanje se može oblikovati upotrebom interneta a to će zauzvrat uticati na njihovu decu (Pfefer i Schoeni, 2014).

Na kritičnom stadijumu socijalnog i emocionalnog razvoja, deca često usvajaju tehnološke novine pre roditelja. Ovaj problem je pogoršan činjenicom da se internet sadržajima sve više pristupa preko tableta ili telefona, a ovaj prelazak na manje, prenosive uređaje čini nadzor odraslih mnogo težim nego kada bi se internetu pristupalo preko jednog porodičnog računara. Internet s jedne strane, ovo može učiniti postojeće zadatke, kao što su kupovina, traženje posla, efikasnije, čime se oslobađa vreme za druge aktivnosti, a sa druge strane, postoje dokazi da internet može istisnuti druge aktivnosti za koje se zna da su korisne za dobrobit, kao što su bavljenje sportom i interakcija licem u lice sa prijateljima i porodicom (Moreno et al., 2013). Drugo, internet omogućava nove aktivnosti, koje može imati pozitivne i negativne efekte na blagostanje, kao što su onlajn igre i digitalne društvene mreže, koje su sada skoro sveprisutne u upotrebi među decom; takođe olakšava pristup zabavi na zahtev preko tradicionalnih medijskih sajtova kao što je onlajn televizija, kao i specijalizovani sajtovi na mreži kao što su Jutjub i aplikacije za strimovanje muzike kao što je Spotify. Dok ove aktivnosti mogu imati važne pozitivne efekte kao što je omogućavanje deci da razviju kreativnost i društvene veštine, i pružanje mogućnosti i za stimulaciju i za opuštanje, postoji sve veća zabrinutost zbog potencijalno negativnih efekata kao što su zavisnost, komercijalna eksploatacija i povećana šanse za izloženost neprikladnom sadržaju (Kuss i Griffiths, 2012).

Pored toga, postoje neki dokazi da nove aktivnosti kao što su igranje igara i strimovanje zabave zamenjuju vreme provedeno na školskim poslovima (Kaiser Family Foundation, 2010). Treće, internet omogućava veći pristup informacijama; ovo može doprineti društvenom i obrazovnom razvoju. Međutim, proliferacija tačnog sadržaja, „lažnih vesti“ i neprikladnih seksualnih i/ili nasilnih sadržaja na internetu može biti štetno za decu i njihovo socioemocionalno blagostanje. Dalje, dok nema ubedljivih dokaza ipak, postoje sugestije da je ogromna izloženost informacijama može uticati na koncentraciju i smanjenje raspona pažnje, kod odraslih i dece (Carr, 2010).

Veliki deo materijala kojem su deca izložena onlajn se može klasifikovati kao neprikladno (Martellozzo et al., 2016), a pornografija se pojavila kao posebna briga. I sami mladi pokazuju zabrinutost zbog pornografije na internetu; u anketi od 500 mladih, 80% je reklo da je previše lako pristupiti pornografiji na mreži, a 72% smatra da to dovodi do nerealnih pogleda o seksu, posebno među dečacima (Institute for Public Policy Research, 2014). Četvrto, internet pruža nov način komunikacije, kao što su e-pošta, društveni mediji, Skipe i Facetime. Ovi alati imaju potencijal da se povećaju i obim i intenzitet društvenih interakcija koji su među najjačim prediktorima blagostanja (Kahneman et al., 1999).

Internet može pomoći pri jačanju prijateljstava i smanjenju usamljenosti (Franzen, 2003; Antoci et al., 2012), ali zabrinjava podatak da je „preterano“ vreme provedeno na društvenim mrežama povezano sa niskim samopoštovanjem, uobičajenim problemima mentalnog zdravlja, i socioemocionalne teškoće (Beardsmore, 2015; Kross et al., 2013). Pojavljuju se i dokazi koji pokazuju štetan

uticaj korišćenja društvenih medija na san (Levenson et al., 2016). Takođe postoje dokazi da onlajn komunikacija zamenjuje interakcije licem u lice (Sabatini i Sarracino, 2017).

Postoje dve komplementarne teorije koje mogu pomoći da se objasni zašto široka upotreba društvenih mreža može negativno uticati na emocionalno zdravlje dece. Prva, teorija „društvenog poređenja“, tvrdi da je povećana upotreba društvenih medija povezana sa češćim poređenjima sa drugim ljudima, pa postoji preterana potreba da se onlajn prijateljima predstavljaju selektivno idealizovane verzije njihovih pravih života (Mendelson i Papacharisi, 2010), a postoje dokazi da se mladi korisnici društvenih medija ponašaju naivno, jer ne shvataju da materijal nije reprezentativan (Royal Society for Public Health, London 2017). U srodnim radovima, Clark i Senik (2010) su utvrdili da se u Evropi pridaje veći značaj poređenjima prihoda putem interneta, a Lohmann (2015) nalazi da su ljudi koji redovno koriste internet kao izvor informacija s manje zadovoljni svojim prihodima. Chou and Edge (2012) su utvrdili da učenici, koji provode više vremena na Fejsbuku, misle da su drugi ljudi srećniji i imaju bolje živote od njihovih. Štaviše, sve veći broj istraživanja svedoči preteranoj zavisti prema Fejsbuka prijateljima, što dovodi do smanjenog emocionalnog blagostanja (Tandoc et al., 2015; Verduin et al., 2015). Pitanja imidža tela i samopoštovanja su istaknuti kao posebno negativan aspekt većeg korišćenje društvenih medija, posebno među devojkama (Kleemans et al., 2016; Children's Society, 2018a). Teorija „sajber maltretiranja“ se odnosi na činjenicu da deca koja više vremena provode na društvenim mrežama imaju veće šanse da budu žrtve direktnih napada koji mogu uticati na njihov osećaj sebe, blagostanja i samopoštovanja (Cowie, 2013). Sampasa-Kanyinga i Hamilton (2015) su našli podatak da postoji značajno povećanje šanse da se postane žrtva za svaki sat proveden na društvenim mrežama. Dok se sajber maltretiranje često preklapa sa tradicionalnim „van mreže“ maltretiranjem, prvo može biti posebno štetno jer stalna povezanost sa drugom decom smanjuje šansu za bekvostvom u bilo kom pogledu (Slonje et al., 2012). Nedavna studija o korišćenju interneta u SAD pokazuje da sajber maltretiranje utiče na samoubilačko ponašanje (Nikolaou, 2017), a bilo je i brojnih slučajeva da tinejdžeri koji sebi oduzimaju život jer su uznemiravani preko interneta (Hinduja i Patchin, 2010).

RELACIJA IZMEĐU EMOCIONALNE INTELIGENCIJE I ZAVISNOSTI OD INTERNETA

Emocionalna inteligencija i zavisnost od interneta su obrnuto povezani, kao što je pokazalo nekoliko studija koje pokazuju da osobe sa visokim nivoom emocionalne inteligencije će manje verovatno biti zavisnici od interneta (Beranuy et al, 2009; Hamissi et al, 2013; Parker et al, 2008). Emocionalna inteligencija je takođe povezana sa ličnošću, društvenim odnosima i zadovoljstvom životom (Hamissi et al., 2013), dok je zavisnost od interneta povezana sa raznim bolestima, uključujući depresiju ili fobičnu anksioznost, kao i niz psihosocijalnih faktora rizika, kao što su neprijateljstvo i društvena izolacija (Beranuy et al., 2009). Pretpostavlja se da je zavisnost od interneta veoma širok pojam, i ne postoji konačna definicija ili konsenzus o toj pojavi. Uprkos zalaganju za postizanje uniforme definicije i njeno uključivanje

u dijagnostičko-statistički Priručnik za mentalne poremećaje, peto izdanje, istraživači i kliničari su naišli na poteškoće u određivanju zavisnosti od internet i navode ga kao kao poremećaj kontrole impulsa (Block, 2008; Negovan, 2010; Oktuğ, 2010). Silva (2014) tvrdi da mnogi tinejdžeri i mladi odrasli provode previše vremena koristeći računare, mobilne uređaje i internet. Ova studija otkriva da skoro tri četvrtine stanovništva ispod 25 godina stari pokazuju znake zavisnosti od digitalnog sveta. U u najekstremnijim slučajevima, zavisnost od interneta može dovesti do izolacije i nasilnog ponašanja i može zahtevati psihijatrijsko lečenje (Silva, 2014). Kada se bavimo temom zavisnosti od interneta, rezultati Pontes i sar. (2013) pokazuju da kod adolescenata i mladih osoba između 15 i 39 godina pohađanje srednje škole i univerziteta u korelaciji sa simptomima depresije. Razne studije su pokazale uticaj internet na široki spektar bihevioralnih i psiholoških aspekata (Chak & Leung, 2004; Cho et al., 2010; Douglas et al., 2008; Mesgarani et al, 2013). Parker (2005) je otkrio da je emocionalna inteligencija značajan prediktor ponašanja koje izaziva zavisnost, kao što su onlajn igre i internet upotreba, bez obzira na godine. Autor je zaključio da pojedinci sa nižim međuljudskim veštinama provode više vremena na online aktivnosti i stoga ne razvijaju međuljudske veštine u skladu sa njihovom starosnom grupom. Pored toga, ova zavisnost može negativno da utiče na osobine ličnosti, posebno među adolescentima, izazivajući emocionalnu nestabilnost i impulsivnost. Značajna negativna veza postoji i između emocionalne inteligencije, mentalnih poremećaja i zavisnosti od interneta (Nikmanesh, Kazemi, Hosravi, 2014).

UTICAJ INTERNETA NA SVAKODNEVNI ŽIVOT DECE: FIZIČKO, SOCIJALNO I PSIHOLOŠKO BLAGOSTANJE

Internet ne nudi samo novi način komunikacije sa ljudima, već i omogućava im da se povežu sa virtuelnom zajednicom u kojoj ljudi imaju zajedničke interese. Oravec (2000) je tvrdio da je pojam „suseda“ promenjen iz pojma koji se odnosi na pojedince koji žive u blizini u pojam koji uključuje one koje ljudi upoznaju i sa kojima održavaju vezu on line. U stvari, ljudi mogu stvoriti pravo prijateljstvo i dobiti podršku kroz razne veb stranice, grupe za podršku (Parks & Roberts, 1998) ili onlajn savetovanje.

Nova tehnologija takođe menja dom kao mesto okupljanja članova porodice. Drugim rečima, internet utiče ne samo članova porodice već i funkcije kućnog okruženja. Gumpert i Drucker (1998) su analizirali medijsku tehnologiju i promenljivu komunikaciju kao element koji utiče na kućno okruženje. Tvrdili su da dom kao prostor može biti pod uticajem komunikacionih aktivnosti koje menja nova medijska tehnologija. Mnoge porodice sada imaju više od jednog televizora. Televizor je postao središnji deo doma ili alat za okupljanje članova porodice. Međutim, čini se da računar/Internet ne samo da čine život lakšim i pružaju vreme za slobodno vreme (na primer, ljudi mogu da obavljaju svakodnevne aktivnosti kao što su kupovina, bankarstvo ili pronalaženje informacije, ili čak dobijanje recepta na mreži), ali takođe oduzimaju vreme drugima aktivnosti. S druge strane, novi tehnološki razvoji kao što su struja, mašine za pranje, sušilica, toster itd. činilo se da pomažu ljudima da žive udobno i štede vreme. Sa druge strane, sadržaj na internetu je jedan od potencijalnih problema za decu. Deca mogu da dobiju bilo koju informaciju putem interneta bez

posredovanja odraslih. Roditelji čije je dete izgradilo bombu preuzimanjem informacija putem internet, morali su dozvoliti detetu da koristi Internet ponovo nakon nekih ograničenja jer su se brinuli da bi njihov sin mogao biti kompjuterski nepismen (*My son built a bomb*, 1997). Sadržaj koji se odnosi na nasilne informacije, na primer kako da napravi bombu, pornografski materijali, informacije o mržnji su među onima koje mogu negativno utiču na decu. Sobe za ćaskanje mogu biti još jedna opasnost od Interneta. Nie i Erbring (2000) navodi da su mlađi od 25 godina bili najveća grupa koja je često koristila sobu za ćaskanje. Iznenadujuće, veliki deo ove interakcije ćaskanja bio je sa ljudima čiji identitet nije bio poznat. Kontaktiranje sa strancima i sklapanje prijateljstva sa nepoznatim ljudima čine roditelje nervoznim.

Kako je masovna dostupnost i upotreba digitalnih tehnologija relativno skorašnji fenomen, do danas postoje ograničeni čvrsti dokazi o tome da li digitalne tehnologije, uključujući društvene medije, uzrokuju probleme mentalnog zdravlja kod dece i mladih. Ali veze postoje između upotrebe interneta i mentalnog blagostanja. Čini se da malo korišćenje interneta može imati pozitivan uticaj na dobrobit dece i mladih, dok dve krajnosti da uopšte niste onlajn i prekomerno korišćenje mogu imati negativan uticaj na mentalno blagostanje (UNICEF, 2017). Slično tome, prekomerna upotreba digitalnih tehnologija i društvenih medija povezana je sa mentalnim bolestima (McCra et al, 2017; Vannucci et al, 2017). Veća upotreba društvenih medija povezana je sa lošijim snom, a pronađena je značajna veza između igranja video igrice uveče i nedostatka sna (Billari et al, 2018). Digitalne platforme takođe pružaju alate za sajber maltretiranje (Livingstone et al, 2016). Mediji su takođe povezani sa zabrinutošću za imidž tela (Fardouli and Vartanian, 2016) i poremećena ishrane (Holland and Tiggemann, 2016). Istraživanje OECD-a ukazuje da ekstremni korisnici interneta (više od 6 sati dnevno) imaju manji stepen zadovoljstva životom i blagostanja. Umereni korisnici internet (1-2 sata dnevno) imali najveće zadovoljstvo životom, čak i u poređenju sa onima koji su koristili internet jedan sat ili manje radnim danom (OECD, 2017). Slično je ustanovila i Svetska zdravstvena organizacija adolescenti koji prijavljuju veoma niske ili veoma visoke nivoe korišćenja interneta su sa najnižim ocenama zadovoljstva životom (Svetska zdravstvena organizacija, 2016). Pronađena je i mala povezanost između upotrebe društvenih medija i depresije (McCrae et al, 2017), pronađena je i veza između simptoma anksioznosti i visokog dnevnog korišćenja medija (Vannucci et al, 2017). Što se tiče male dece, rezultati su često pomešani. Korišćenje zabave na ekranu duže od 2 sata je povezano sa emocionalnim i problemima u ponašanju kod petogodišnjih devojčica (Griffiths et al., 2010), dok nije utvrđena povezanost između igranja elektronskih igrica 3 sata ili više i emocionalnih problema kod dečaka i devojčica od 5 do 7 godina (Parkes et al., 2013). Upotreba interneta i emocionalno ulaganje u društvene mreže su povezani sa lošijim snom i više nivoa anksioznosti i depresije (Woods and Scott, 2016). Dok je većina ovih efekata mala i pravac uzroka i posledice nejasne, neki uticaji su veliki i dobro definisani. Na primer, pronađena je značajna povezanost između igranja video igrice uveče i nedostatka sna među tinejdžerima, vreme provedeno na kompjuterskim igricama se povećava za 30 minuta; samim tim se i povećava verovatnoća da će isti ispitanici prijaviti nedostatak sna za 50% u poređenju sa prosekom (Billari et al, 2018). Studije pokazuju da je upotreba društvenih medija povezana sa zabrinutošću

za sliku tela među mladićima i devojkama (Fardouli and Vartanian, 2016). Postoji potreba za više istraživanja o ovom pitanju, koristeći doslednu definiciju i pouzdane mere korišćenja društvenih medija, uzorkovanje uticaja različitih aspekata društvenih medija na sliku tela, kao i na raznim medijskim platformama, na raznolikoj populaciji (Holand and Tiggemann, 2016).

ZAKLJUČAK

Verujemo da je korišćenje društvenih medija potencijalno veoma važan mehanizam putem kojeg internet može uticati na emocionalno zdravlje dece. Digitalne društvene mreže služe za mnoštvo funkcija. Oni su alat za razvoj i održavanje međuljudskih odnosa, portal u realnom vremenu za pristup informacijama, vestima, savetima i socijalnoj podršci, kao i platno za skiciranje selektivnog i idealizovanog autoportreta. Internet, a posebno društveni mediji, su među važnijim pojavama protekle decenije. S obzirom na obim upotrebe među decom i adolescentima, zabrinutost za potencijalne štetne (i dugoročne) efekte na decu emocionalno zdravlje se povećava. Intervencije, kao i na odgovarajući način ograničavati internet i upotrebu društvenih medija tokom detinjstva, mogu pomoći da se poboljša emocionalno zdravlje dece i mladih.

LITERATURA:

1. Antoci, A., Sabatini, F., Sodini, M. See you on Facebook! A framework for analyzing the role of computer-mediated interaction in the evolution of social capital. *J. Socio- Econ.* 2012; 41: 541– 547.
2. Antoci, A., Sabatini, F., Sodini, M. See you on Facebook! A framework for analyzing the role of computer-mediated interaction in the evolution of social capital. *J. Socio- Econ.* 2012; 41: 541– 547
3. Bhuller, M., Havnes, T., Leuven, E., Mogstad, M.. Broadband internet: An information superhighway to sex crime? *Rev. Econ. Stud.* 2013;80: 1237–1266.
4. Beranuy, M., Oberst, U., Carbonell, X.,& Chamarro, A. Problematic internet and mobile phone use and clinical symptoms in college students: The role of emotional intelligence. *Computers in Human Behavior.* 2009; 25(5): 1182-1187.
5. Billari, F., O. Giuntella and L. Stella (2018). Broadband internet, digital temptations, and sleep”, *Journal of Economic Behavior and Organization*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2018.07.001>
6. Block, J. J. Issues for the DSM-V: Internet addiction. *The American Journal of Psychiatry.* 2008; 165: 306-307
7. Brenner, V. Psychology of computer use: XLVII. Parameters of internet use, abuse, and addiction: the first 90 days of the internet usage survey. *Psychol. Rep.* 1997; 80: 878–882
8. Carr, N. 2010. *The Shallows: How the Internet Is Changing the Way We Think, Read and Remember.* Atlantic Books.
9. Castellacci, F., Tveito, V. Internet use and well-being: a survey and a theoretical framework. *Res. Policy.* 2018; 47: 308–325.
10. Chak, K., & Leung, L. Shyness and locus of control as predictors of internet addiction and internet use. *CyberPsychology and Behavior.* 2004; 7: 559-570.

11. Children's Society. 2018a. Safety Net: Cyberbullying's Impact on Young People's Mental Health: Inquiry Report.
12. Children's Society. 2018b. The Good Childhood Report.
13. Cho, S. I., Lee, Y. S., Baek, H. T., Han, D. H., Kee, B. S., & Park, D. B. Insecure attachment and impulsivity-inattention problem in adolescent with a high risk of substance or internet addiction. *Journal on Korean Neuropsychiatric Association*. 2010; 49: 390-400.
14. Chou, H.G., Edge, N. "They are happier and having better lives than I am": the impact of using Facebook on perceptions of others' lives. *Cyberpsychol. Behav. Soc. Netw.* 2012; 15: 117-121.
15. Clark, A.E., Senik, C. Who compares to whom? The anatomy of income comparisons in Europe. *Econ. J.* 2010; 120: 573-594.
16. Cotton, S.R. Students' technology use and the impacts on well-being. *New Dir. Stud. Serv.* 2008; 124: 55-70.
17. Cowie, H. Cyberbullying and its impact on young people's emotional health and well-being. *Psychiatrist*. 2013; 37: 167-170.
18. Douglas, A. C., Mills, J. E., Niang, M., Stepchenkova, S., Byun, S., Ruffini, C., & Blanton, M. Internet addiction: Meta-synthesis of qualitative research for the decade 1996Y2006. *Journal on Computers in Human Behavior*. 2008; 24: 3027-3044.
19. Fardouly, J., Vartanian V. (2016), *Social Media and Body Image Concerns: Current Research and Future Directions*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.09.005>.
20. Franzen, A. Social capital and the Internet: evidence from Swiss panel data. *Kyklos* 2003; 56: 341-360.
21. Griffiths, L. et al. Associations between sport and screen-entertainment with mental health problems in 5-year-old children. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*. 2010; 7(30): 1-11.
22. Gross, E.F., Juvonen, J., Gable, S.L. Internet use and well-being in adolescence. *J. Soc. Issues*. 2002; 58: 75-90.
23. Gumpert, G., & Drucker, S.J. The mediated home in the global village. *Communication Research*. 1998; 25: 422-438.
24. Hamissi, J., Babaie, M., Hosseini, M., Babaie, F. The relationship between emotional intelligence and technology addiction among university students. *International Journal of Collaborative Research on Internet Medicine and Public Health*. 2013; 5(5): 310-319.
25. Hinduja, S., Patchin, J.W. Bullying, cyberbullying, and suicide. *Arch. Suicide Res.* 2010; 14: 206-221.
26. Holland, G., Tiggemann M. (2016), A systematic review of the impact of the use of social networking sites on body image and disordered eating outcomes, <http://dx.doi.org/10.1016/j.bodyim.2016.02.008>.
27. Institute for Public Policy Research, 2014. *Young People, Sex and Relationships: The New Norms*. London: IPPR.
28. Jackson, L.A., Fitzgerald, H.E., Zhao, Y., Kolenic, A., von Eye, A., Harold, R. Information Technology (IT) use and children's psychological well-being. *Cyberpsychology Behav.* 2008; 11: 755-758
29. Kaiser Family Foundation, 2010. *Generation M2: Media in the Lives of 8- to 18-Year Olds*. Kaiser Family Foundation Study

30. Kahneman, D., Diener, E., Schwarz, N., 1999. *Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology*. Russell Sage Foundation.
31. Kalmus, V., Siibak, A., Blinks, L., 2014. Internet and child well-being. In: Ben-Arieh, A., Casas, F., Frones, I., Korbin, J.E. (Eds.), *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*. Springer, pp. 2093–2133.
32. Kleemans, M., Daalmans, S., Carbaat, I., Anshutz, D., 2016. Picture perfect: the direct effect of manipulated Instagram photos on body image in adolescent girls. *Media Psychol.* 2016; 21: 93–110.
33. Kuss, D.J., Griffiths, M.D. Online gaming addiction in children and adolescents: a review of empirical research. *J. Behav. Addict.* 2012; 1: 3–22.
34. Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., Scherlis, W.,. A social technology that reduces social involvement and psychological wellbeing? *Am. Psychol.* 1998; 53: 1017–1031.
35. Kross, E., Verduyn, P., Demiralp, E., Park, J., Lee, D.S., Lin, N. Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults. *PLoS One.* 2013; 8: 1–6.
36. Levenson, J.C., Shensa, A., Sidani, J.E., Colditz, J.B., Primack, B.A. The association between social media use and sleep disturbance among young adults. *Prev. Med.* 2016; 85: 36–41.
37. Livingstone, S., Stoilova, M., Kelly, A. (2016). *Cyberbullying: incidence, trends and consequences*, United Nations.
38. Lohmann, S. Information technologies and subjective well-being: Does the internet raise material aspirations? *Oxf. Econ. Pap.* 2015; 67: 740–759.
39. Martellozzo, E., Monaghan, A., Adler, J.R., Davidson, J., Leyva, R., Horvath, M.A.H., 2016. *I Wasn't Sure It Was Normal to Watch It. . .* NSPCC. London: Middlesex University.
40. McDool, E., Powell, F., Roberts, J., Taylor, K. The internet and children's psychological wellbeing. *Journal of Health Economics.* 2020; 69.
41. McCrae, N., S. Gettings and E. Purssell (2017). *Social Media and Depressive Symptoms in Childhood and Adolescence: A Systematic Review*. *Adolescent Research Review*, pp. 315-330.
42. Mendelson, A.L., Papacharissi, Z., 2010. Look at us: collective narcissism in college student facebook photo galleries. In: Papacharissi, Z. (Ed.), *The Networked Self: Identity, Community and Culture on Social Network Sites*. New York: Oxford University Press, pp. 251–273.
43. Mesgarani, M., Shafiee, S., Ahmadi, E., & Zare, F. Studying the relationship between internet addiction and emotional intelligence, sensation seeking and meta-cognition among those who are referred to cafes. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences.* 2013; 5: 889-893.
44. Moreno, M.A., Jelenchick, L.A., Koff, R., Eickhoff, J.C., Goniou, N., Davis, A., Young, H.N., Cox, E.D., Christakis, D.A. Associations between internet use and fitness among college students: an experience sampling approach. *J. Interact. Sci.* 2013; 1: 4.
45. My son built a bomb: Is the Internet safe for kids? (1997). *Ladies' Home Journal*, 114, 36-40.
46. Negovan, V. Dimensions of students' psychosocial well-being and their measurement: Validation of a students' psychosocial well being inventory. *Europe's Journal of Psychology.* 2010; 6: 85-104.

47. Nikmanesh, Z., Kazemi, Y., & Khosravy, M. Study role of different dimensions of emotional self-regulation on addiction potential. *Journal of Family and Reproductive Health*. 2104; 8(2): 69-72.
48. Nikolaou, D. Does cyberbullying impact youth suicidal behaviors? *J. Health Econ*. 2017; 56: 30–46.
49. Oktuğ, Z. Gender differences in Internet addiction and tendency to express emotions. *Cyberpsychology. Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*. 2010; 1: 39-53.
50. OECD (2017). *PISA 2015 Results (Volume III): Students' Well-Being, PISA*. OECD Publishing: Paris.
51. Oravec, J.A. Internet and computer technology hazards: Perspectives for family counseling. *British Journal of Guidance & Counseling*. 2000; 28: 309-325.
52. Parks, M., Roberts, L. 'Making MOOSic': The development of personal relationships on line and a comparison to their off-line counterparts. *Journal of Social and Personal relationships*. 1998; 15: 517-537.
53. Parker, J. D. A. (2005). The relevance of emotional intelligence for clinical psychology. In R. Schulze & R. D. Roberts (Eds.), *Emotional intelligence: An international handbook* (pp. 271-287). Ashland, OH: Hogrefe and Huber.
54. Parker, J. D. A., Taylor, R. N., Eastabrook, J. M., Schell, S. L., & Wood, L. M. Problem gambling in adolescence: Relationships with internet misuse, gaming abuse and emotional intelligence. *Personality and individual differences*. 2008; 45: 174-180.
55. Parkes, A. et al. Do television and electronic games predict children's psychosocial adjustment? Longitudinal research using the UK Millennium Cohort Study. *Archives of Disease in Childhood*. 2013; 98: 341–348,
56. Pfeffer, F., Schoeni, R. Intergenerational transmission of well-being. *Focus*. 2014; 31: 39–43.
57. Pontes, H. M., Griffiths, M. D., & Patrão, I. M. Internet addiction and loneliness among children and adolescents in the education setting: An empirical pilot study. *Aloma: Revista de Psicologia, Ciencias de l'Educacio i de l'Esport* 2013; 32(1): 91-98.
58. Royal Society for Public Health, London 2017. #StatusofMind: Social Media and Young People's Mental Health and Wellbeing.
59. Sabatini, F., Sarracino, F. Online social networks and subjective wellbeing. *Kyklos*. 2017; 70: 456–480.
60. Sampasa-Kanyinga, H., Hamilton, H.A. Use of social networking sites and risk of cyberbullying victimization: a population-level study of adolescents. *Cyberpsychol. Behav. Soc. Netw*. 2015; 18: 704– 710.
61. Silva, S. Quase três quartos dos jovens têm sinais de dependência da Internet. *O Público*. 2014; 7(19).
62. Slonje, R., Smith, P.K., Frisé, A. The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Comput. Human Behav*. 2012; 29: 26–32.
63. Tandoc Jr., E.C., Ferrucci, P., Duffy, M. Facebook use, envy, and depression among college students: Is Facebook depressing? *Comput. Human Behav*. 2015; 43: 139–146.
64. Vannucci, A., Flannery, K., Ohannessian, C. Social media use and anxiety in emerging adults. *Journal of Affective Disorders*. 2017; 207: 163-166.

65. Verduyn, P., Lee, D.S., Park, J., Shablack, H., Orvell, A., Bayer, J., Ybarra, O., Jonides, J., Kross, E. Passive Facebook usage undermines affective well-being: experimental and longitudinal evidence. *J. Exp. Psychol. Gen.* 2015; 144: 480–488.
66. UNICEF (2017). How does the time children spend using digital technology impact their mental well-being, social relationships and physical activity? An evidence-focused literature review
67. World Health Organization (2016). Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being.
68. Woods, H., Scott, H. (2016). Sleepy teens: Social media use in adolescence is associated with poor sleep quality, anxiety, depression and low self-esteem. *Journal of Adolescence*. 2016; pp. 41-49.

RESUME

Late childhood and adolescence are critical and potentially vulnerable times for social and emotional development. One aspect of this life stage that has changed dramatically over the past 20 years is the almost universal adoption of the Internet as a source of information, communication, and entertainment. United Nations research has estimated that 3.5 billion people (47 percent of the world's population) use the Internet globally; one third of them are under 18 years old.

Internet use among children is the subject of many studies because it is a significant component of time use, and its effects on well-being and mental health are twofold.

At a critical stage of social and emotional development, children often adopt technological innovations before their parents. This problem is exacerbated by the fact that internet content is increasingly accessed via tablets or phones, and this shift to smaller, portable devices makes adult supervision much more difficult than if the internet were accessed via a single family computer. Internet On the one hand, this can make existing tasks, such as shopping, job hunting, more efficient, thus freeing up time for other activities, and on the other hand, there is evidence that the Internet can crowd out other activities known to be beneficial for well-being, such as playing sports and interacting face-to-face with friends and family.

Much of the material children are exposed to online can be classified as inappropriate and pornography has emerged as a particular concern.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 111-123, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Komunikologija

Datum prijema rada: 23.02.2023.

Datum prihvatanja rada: 28.08.2023.

UDK: 7.038.53:004.92

doi: 10.5937/univmis2322111L

316.77:111.852

Originalni naučni rad

TRANSMEDIJALNI KONTEKST NOVIH MEDIJSKIH TEHNOLOGIJA I SAVREMENE UMETNOSTI

Samir Ljajić

Univerziteta u Novom Pazaru

Novi Pazar, Republika Srbija

s.ljajic@uninp.edu.rs

Milan Dojčinović

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Niš, Republika Srbija

milan.dojchinovic@gmail.com

Apstrakt:

Nove komunikacione forme i obrasci koji se nameću u eri digitalnih medija i novih medijskih tehnologija zasnovanih na internet protokolu utiču i na transformaciju umetnosti, ali i na nove načine umetničkog izraza korišćenjem savremenih softvera i alata. U radu se razmatra transmedijalni kontekst novih medija, poput društvenih mreža i web platformi, za promociju umetničkih dela i mogućnosti koje online sfera pruža za afirmaciju umetnika. Istaknut je i poseban značaj estetike komunikacije u predmetnom domenu, kao i nove forme digitalne umetnosti predstavljene pravcem Holo-arta. Virtuelne galerije i online umetničke zajednice deo su digitalne kulture, čije postulate ne možemo zanemariti. Nove umetničke pravce i mogućnosti prefiksom „digitalno“ uspostavljene, neophodno je razmotriti u interdisciplinarnom odnosu medija i umetnosti.

Ključne reči: digitalna umetnost, holo-art, mediji, savremena umetnost, transmedijalnost, estetika komunikacije.

TRANSMEDIAL CONTEXT OF NEW MEDIA TECHNOLOGIES AND CONTEMPORARY ART

Abstract:

New communication forms and patterns that are imposed in the era of digital media and new media technologies based on the Internet protocol affect the transformation of art, but also new ways of artistic expression using modern software and tools. The paper discusses the transmedial context of new media, such as social networks and web platforms, for the promotion of works of art and the opportunities that the online sphere provides for the affirmation of artists. The special importance of the aesthetics of communication in the subject domain, as well as the new forms of digital art represented by the direction of Holo-art, was highlighted. Virtual galleries and online art communities are part of digital culture, whose postulates we cannot ignore. New artistic directions and possibilities established by the prefix "digital" must be considered in the interdisciplinary relation between media and art.

Keywords: digital art, holo-art, media, contemporary art, transmediality, aesthetics of communication.

UVOD

Digitalno doba donosi nam nove načine izražavanja kreativne pobude posredstvom medija i interneta. Tako se, na primer, dizajn, kao grana umetnosti, razvijao sa svakim novim tehnološkim otkrićem. Predstavljanjem tableta i touch screen tehnologije ekrana otvoreno je novo poglavlje u razvoju grafičkog dizajna širokog dijapazona, od automobilske i modnog dizajna do web i dizajna korica na knjigama. Dok su nekada skice rađene ručno, olovkom na papiru, moderni softveri za dizajn modnim i grafičkim dizajnerima pružili su mnoštvo mogućnosti za izmenu skica i estetske dorade posredstvom softverskih alata i programskih dodataka (add on). Sledeći postulat tehnološkog determinizma, prema kojem tehnologija determiniše i uslovljava promene u društvu, mogli bismo zaključiti da je uporedo sa razvojem tehnologije i medija, i umetnost doživela određene transformacije. S obzirom na to da mediji predstavljaju deo naše svakodnevice i orijentir u savremenom digitalnom društvu, postavlja se pitanje koliki bi doseg umetnika bio u vreme kada većina globalnog stanovništva obitava u online sferi, te koliko internet mediji i društvene mreže mogu u određenom trenutku poslužiti umetniku u promovisanju svojih dela i afirmisanju? Na početku bi odmah trebalo napraviti distinkciju između slikarstva, vajarstva, kao tradicionalnog vida umetničkog izražavanja i grafičkog dizajna koji koristi softver i internet za stvaranje umetnine, bilo da je reč o skulpturi izrađenoj od delova odštampanih na 3D štampaču ili da je reč o vizuelnim efektima napravljenim posredstvom laserskih projektor. U ovom radu fokus će biti na nove tehnologije i nove medije kao na potencijalne tehnološke entitete za ostvarenje umetničke pobude, pri čemu razmatramo i pozitivne i negativne strane novih medijskih tehnologija kao umetničke determinante.

„Savremenost je najočitiiji atribut sadašnje slike sveta, obuhvatajući njene najizrazitije kvalitete, od interakcije između ljudi i geosfere, preko mnoštva kultura i ideoscenografije globalne politike do unutrašnjosti individualnog bića. Ova slika se više ne može adekvatno okarakterisati terminima kao što su modernost i postmodernost, ne samo zato što je oblikovana trenjem između antonimija toliko intenzivnim da se opire univerzalnoj generalizaciji, odupire se čak i generalizaciji tog otpora.“ (Smith, 2009: 5)

Kada govorimo o transmedijalnom kontekstu novih medijskih tehnologija i savremene umetnosti podrazumevamo pre svega softversku umetnost, računarsku umetnost, internet umetnost, op-art i postmodernizam. Rečju, transmedijalnost u korelativnom interdisciplinarnom odnosu između novih medija i umetnosti ostvaruje se na digitalnim platformama.

U teoriji umetnosti transmedijalnost se opisuje i fenomenologijom tišine u umetnosti XX veka, koja je opisana u multimedijalnom stvaralaštvu Džona Kejdža (John Cage) i njegove estetike tišine u kojoj su sadržani interdisciplinarni pristupi umetnosti.

„Transdisciplinarnost i transmedijalnost ovog koncepta se manifestuje u sintezi muzike, pejzažne arhitekture i savremenih tehnologija putem korišćenja

posebnih mašina, čime se prevazilaze granice navedenih oblasti ujedinjenjem u specifičnom ostvarenju.“ (Kalaba, 2015: 86)

Digitalna umetnost pruža autoru autorefleksivni odraz. Kako navodi Miško Šuvaković:

„U mnoštvu potencijalnosti ukazao bih na neizvesne slučajeve umetničkog rada u kojima dolazi do pomaka od fenomena kao čulnog izraza ka konceptualizacijama umetničke prakse kao autorefleksivno orijentisanog projekta. Konceptualizovane umetničke prakse kao autorefleksivno orijentisani projekti vode ka uspostavljanju potencijalnih teorijskih interpretativnih odnosa. Reč je o intertekstualnim proizvodnjama otvorenih i promenljivih atmosfera svetova umetnosti.“ (Šuvaković, 2007: 16)

Predmet ovog rada jesu novi mediji, zasnovani na internet protokolu, društvene mreže, ali i nove tehnologije koje mogu da posluže kao osnova za afirmisanje umetnika, kao i za transformaciju umetničkih formi i pravaca. Na ovoj interdisciplinarnosti između komunikologije i umetnosti nastala je i reč transmedijalnost, koja označava mogućnost predstavljanja jednog kreativnog dela kroz različite medije, u kontekstu predmetnog rada, da se umetničke forme mogu transponovati različitim medijskim kanalima. Kako navodi autor Tomas Aba – „u najgorem slučaju, transmedijalnost može biti kakofonija. U najboljem, podrazumeva nekoliko stvari: Šta vaša publika radi?; Gde je ona?; Kako pronalazi put ka Vašem sadržaju?; Šta želite da radi, oseća, iskusi?“

Pojam transmedijalnosti u naučne okvire među prvima uvodi nemački teoretičar književnosti i naratolog Verner Volf, koji ističe da transmedijalnost predstavlja jednu od glavnih obeležja našeg doba. Volf o transmedijalnosti govori u kontekstu naratologije, prema kojem autor pokušava da isti narativ objavi u različitom tipu medija, što iziskuje različita umetnička i tehnička sredstva, u čemu transmedijalnost postaje spoj umetnosti i nauke. (Wolf, 2009) Ekvivalentan termin transmedijalnosti je konvergencija u medijima, što predstavlja spajanje različitih tipova medija sa medijskim sadržajem. Konvergentnim novinarstvom označavamo adaptiranje istog novinarskog teksta za različite medije. Jedan isti tekst u zavisnosti od medija u kojem se emituje ili objavljuje, prilagođava se na način da iskoristi glavne prednosti datog medija. Tako će tekst objavljen u štampi biti opširniji jer se čita, dok će tekst emitovan na radiju ili televiziji biti sažetiji i koncizniji zbog same prirode elektronskih medija, odnosno sekundama ograničenim programima.

Jedan od ciljeva ovog rada biće da se prepoznaju novi trendovi u umetnosti u korelativnom odnosu sa medijima i novim medijskim tehnologijama, te na koji način umetnik koristeći društvene mreže kao posrednike do publike može iskoristiti potencijale koje mu digitalna sfera omogućava.

ISTORIJSKI OSVRT NA TRANSMEDIJALNI KONTEKST UMETNOSTI I MEDIJA

Jedna od grana komunikologije nastala sredinom XX veka, estetika komunikacije, zasnovana je na reprezentaciji umetnosti u medijima. Nemački filozof,

teoretičar kulture i književni kritičar, Valter Benjamin, u periodu nakon II svetskog rata govorio je o prožimajućem uticaju medija i umetnosti. Debata koja se razvila u tadašnjem društvu odnosila se na korišćenje tehnologije za reprodukovanje umetničkih tvorevina. Kontekst u kojem je nemački autor Valter Benjamin promatrao uticaj medija na umetnost proistekao je iz činjenice da je prvi masovni mediji, radio, okupirao veliki pažnju globalne publike u vreme kada je stvarao. U kapitalnom delu iz 1936. godine, Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije, Benjamin postavlja pitanje uticaja razvoja tehnologije reprodukovanja (fotografije, filma, muzike) na razumevanje umetnosti. On tvrdi da su se umetnička dela mogla uvek reprodukovati, ali da je tehničko reprodukovanje novina. Karakteristično je i njegovo mišljenje, koje se suprotstavlja Frankfurtskoj školi, koja se „zasniva se na ideji da je sistemom koji podrazumeva masovnu proizvodnju robe, ideja i kulture radnička klasa bila skrenuta s puta oslobođenja. (Prajs, 2011: 44), tj. koja masovnu kulturu posmatra kao deo kapitalističke ekonomije čime se stvaraju pasivni i nekritički potrošači, u čijoj načelnoj suprotnosti Benjamin prepoznaje demokratski potencijal umetnosti. Benjamin je pod „demokratskim potencijalom umetnosti“ podrazumevao da radio, film i gramofonske ploče upućuju umetničke poruke širem auditorijumu i da na taj način menjaju status umetnosti, što je umetnost učinilo masovnom i dovelo do gubljenja elitističkog statusa autora. On ističe pozitivne strane medijski reprodukovane umetnosti i tvrdi da tehnička reprodukcija kod fotografije, na primer, može da istakne aspekte originala koje su nevidljive golim okom. Takođe, tehnička reprodukcija kopiju originala može dovesti u situaciju koje samom originalu nisu dostižne, tj. da ga približi primaocu. (Benjamin, 1936: 69, 70)

Šest decenija kasnije, sa pojavom društvenih mreža, pitanja koja je Benjamin postavio u eri tradicionalnih medija, retrospektivno možemo postaviti i danas u eri digitalnih medija. Benjaminova vizija tehničke reprodukcije se itekako ostvarila razvojem interneta i novih medijskih tehnologija. Savremeni medijski alati omogućili su veoma visok kvalitet tona, muzike, slike, reprodukcije video zapisa. Tehnička reprodukcija doprinela je omasovljenu nekada elitističke umetnosti, upoznala čitavu planetu sa Bahovim, Mocartovima, Betovenovim opusom stvaralaštva, učinila dostupnim kulturna filmska ostvarenja i slikarska dela. Medijskim posredovanjem umetnost nije unižena, već je njena priroda promenjena. Autentičnost umetničkog dela jeste izgubljenja, ali njen kvalitet i mogućnosti da se dosegne enorman broj njenih uživalaca transmedijalnošću sveukupno je uticao na porast popularnosti umetničkih tvorevina.

MEDIJI, DIGITALNA KULTURA, UMETNOST

Savremeno društvo karakteriše visok stepen medijskih dejstava i efekata. Medijska informacija opredeljuje pojedince za zauzimanje stavova prema nekome ili nečemu. Svaka naučna disciplina definiše informaciju u saodnosu sa predmetom nauke. Od mnoštva definicija informacije, izdvojićemo jednu: „Informacija je univerzalno sredstvo saobraćanja ljudi sa svetom i međusobno. Kao takva, informacija je jedan od glavnih vidova i oruđa čovekove praktične i teorijske delatnosti.“ (Radović, 2018: 50) Sveprisutnost medija nameće nam novu društvenu

organizaciju, u kojoj moramo prihvatiti sve što je povezano sa medijskom i digitalnom kulturom. Kako Čarli Gir primećuje: „U izvesnoj meri, naša kultura je postala do te mere digitalna da se može dogoditi da izraz digitalna kultura bude tautologija.“ (Gir, 2011: 9)

Stepen integrisanja pojedinaca u savremeno društvo u korelativnom je odnosu sa stepenom prihvatanja novih tehnologija. Tehnološki razvoj doprineo je masovnijoj upotrebi medija. U novim internet medijima pojedinci su i kreatori vesti (enkoderi), a ne samo primaoci (dekoderi) informacija. Virtuelni svet internet medija predstavlja reprezentaciju realnosti najvišeg reda.

„Živimo doba imaginacije, u kome sva nekadašnja realnost, tehnički-pojmovno isposredovana do same granice mogućeg iskustva, i gotovo sasvim iščezla u imaginarnim čulnim pojavama, biva pretvorena u privid kao egzistenciju.“ (Vuksanović, 2007: 59)

Društveni imperativ „vrlog novog sveta“, kako glasi naslov Hakslijevog distopijskog romana, jeste informatička pismenost. Nove medijske tehnologije i konstantna povezanost na internet sve učestalije i jače raskidaju bilo kakvu vezu sa tradicionalnim društvima iz doba analognih medija. Digitalizacija savremenog života ne menja samo navike i način poslovanja, već i način na koji uživamo u umetnosti i koristimo slobodno vreme.

„Futuristička predviđanja Makluana i njegovog sledbenika doctrine tehnološkog determinizma, Harolda Inisa (Harold Inis), o nastupajućem medijskom dobu u kojem će čitavo funkcionisanje društva zavisiti od informaciono-komunikacionog sistema globalnih „Big brother“ kompanija dešavaju se upravo sada.“ (Dojčinović, Ljajić, Dojčinović, 2020: 179,180)

Prožimanje medija, umetnosti i društva tripatitno je jedinstvo sačinjeno od internih i eksternih faktora. U interne faktore možemo ubrojiti sve ono što umetnik svojim bićem, obrazovanjem i delatnošću jeste, dok su eksterni faktori oni koji se tiču „raspoloženja tržišta“ i medijske kulture. Govoreći o medijskoj kulturi, autor Daglas Kelner navodi da medijska kultura pruža publici slike i predstave s kojima ona može da se identifikuje:

„Postmodernistički identitet je dramski konstruisan kroz igranje uloga i kreiranje imidža. Dok se modernistički identitet vrti oko profesije, funkcije u javnoj sferi (ili porodici), postmodernistički identitet osnovan je na dokolici, izgledu, imidžu i potrošnji.“ (Kelner, 2004: 417)

Umetnost se rađa iz umetnikove uobrazilje, a valorizuje u medijskoj kulturi. U tome se ogleda i uspeh pop-arta, budući da je povezivao istaknute medijske ličnosti i umetničku uobrazilju. Osnivač pop-arta, Endi Vorhol (Andy Warhol), stoga nije uzaludno govorio da će u dogleđnoj budućnosti svako imati svojih 15 minuta slave, sluteći nadolazeće medijatizovano doba, koje će pružiti publicitet svakom pojedincu, korisniku interneta. Vorhol je pop-art umetnost izgradio na simbiozi medija i umetničke kreativnosti. I zaista, pogledamo li samo Youtube kanale, bilo da je reč o novom trendu u komunikologiji i novinarstvu – video podkastima, ili o pojedinačnim

Youtube kanalima na kojima su internet korisnici dobili publicitet ravan nekadašnjim TV zvezdama, uočićemo da je nagoveštena vorholovska realnost nastupila.

O digitalnom u umetnosti počelo se govoriti sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, kada su predstavljeni prvi računari za komercijalnu upotrebu, IBM-ov računar Xerox predstavljen 1972. godine, Commodore 64, predstavljen deset godina kasnije i Apple I, lansiran u prodaju 1975. godine. Razvoju softverske umetnosti u značajnoj meri doprinosi grafički dizajn razvijan na video igrama, poput „Pong” i „Computer Space” kompanije „Atari”. Devedesetih godina XX veka umetnički pravac Digital art polako se konstituiše, a Microsoft u operativnom sistemu „Windows 98” predstavlja i softver „Paint” za crtanje na kompjuteru. Digitalna umetnost podrazumeva crtanje pikselima na ekranu, u programu Pixel Art, grafički dizajn video igara, veb stranica, postera, 3D video animacija. Pored, nazovimo ih tako, virtuelnih ateljea za nastajanje kompjuterskog grafičkog dizajna, poslednjih godina sve je popularnije i digitalno vajarstvo u softveru zvanom „Blender”. U okviru digitalne umetnosti kreira se čitav paralelni svet umetnika koji umesto tradicionalnih umetničkih alata, četkica i boja, koriste digitalne alate, kompjuterske olovke, miš, i softverske dodatke. Važnost prisustva u digitalnoj sferi prepoznao je i jedan od najpoznatijih svetskih muzeja, pariski Luvr, na čijem veb sajtu je dat opis umetničkog dela, istorijski podaci i biografija autora dela. Danas Luvr nudi mogućnost virtuelnog obilaska muzeja uz pomoć AR (Artificial reality) 3D naočara, gde posetioci mogu u virtuelnoj turi da razgledaju izložena umetnička dela. Na ovaj način digitalni posetioci muzejskog dela „Denon”, u kojem je izložena „Mona Lisa” Leonarda da Vinčija, mogu u veoma visokoj rezoluciji izbliza da posmatraju ovu sliku, što u realnom svetu nije moguće. Navedeno nas vraća i podseća na ono o čemu je još Valter Benjamin govorio, da se tehnološkom reprodukcijom umetničko delo može učiniti prijemčivijim i istaći se aspekt dela koji nije dokučiv u realnom svetu na originalu.

Interesantan web sajt „Art.spaces” predstavlja platformu za predstavljanje slika u 3D prikazu, na osnovu 360 stepeni roto prikaza. Ovaj web sajt nudi mogućnost autorima da se povežu sa galerijama, kolegama i prijateljima i da na taj način svoje umetničko delo učine vidljivijim. Tehnološki gigant „Google” takođe pruža prostor za afirmaciju umetnika posredstvom platforme „Arts and Culture”. Na ovoj platformi moguće je besplatno posetiti muzeje širom sveta, na primer nacionalni muzej umetnosti u Seulu ili nemački muzej Pergamon u Berlinu. Najveća onlajn zajednica koja okuplja 35 miliona korisnika i broji preko 330 miliona raznih umetničkih dela, kreirana je na web platformi – „Deviant Art”, osnovanoj još 2000. godine. Profili umetnika organizovani su prema kategorijama na – tradicionalnu umetnost, digitalnu umetnost, fotografiju, kratke video zapise itd. Svaki od korisnika ove platforme kreira svoju galeriju i profil na kojem izlaže i predstavlja svoja umetnička dela.

ESTETIKA KOMUNIKACIJE KAO KOHEZIVNI FAKTOR MEDIJA I UMETNOSTI

Etimološki određujući termin estetika uočavamo da potiče od grčke reči aisthesis, u značenju ono što je čulno sazajno. Prema navodima autora Stanka Crnobrnje - „Savremene definicije estetike mogu biti različite, i u osnovi se svode na

tri tipa određenja i tumačenja. Sudeći prema saznanjima sabranim u enciklopedijske korpuse, koja su svakako neadekvatna i nepotpuna, savremena estetika redukuje se na:

1. teoriju lepe umetnosti,
2. disciplinu u okviru filozofije, koja se bavi istraživanjem lepog,
3. doktrinu ukusa.“ (Crnobrnja, 2010: 70)

Definišući dalje estetiku, Crnobrnja navodi da je estetika nauka koja:

- a) „se bavi odlikama, zajedničkim, a istovremeno i neobičnim, u svemu onome što se naziva umetnošću (za razliku od kritike i kritičkog mišljenja);
- b) nudi iskaze koji imaju smisao ne samo u odnosu na jednu vrstu umetnosti, već i u odnosu na više različitih vrsta umetnosti.“ (Crnobrnja, 2010: 71)

Crnobrnja dalje navodi da istorijski posmatrano, tradicionalna estetika se razvijala i danas deluje kao:

- a) „disciplina filozofije,
- b) skup teorijskih razmišljanja nastalih među umetnicima i kritičarima umetnosti.

Shodno ovakvom, dvosmernom delovanju, i estetičko mišljenje je dvoslojno, pa kao takvo potiče od:

- a) profesionalnih filozofa zainteresovanih za tematiku umetnosti,
- b) umetnika i kritičara umetnosti, koji su zainteresovani za filozofiju.“ (Crnobrnja, 2010:73)

Imajući u vidu sve navedene intencije, definicije i pretpostavke kojima se bavi estetika, može se reći da je ona naučna disciplina koja prati umetnost i pojave u razvoju, nastojeći da ih bliže objasni i analizira. Kako mediji predstavljaju posrednike u interpersonalnoj komunikaciji, premreživši svet i utičući na to da se vreme i prostor doživljavaju asinhrono, predmet estetike postala je i specifična medijska stvarnost i medijski diskurs koji plasira određena, često poželjna značenja, na način da se utiče na stavove i ponašanje. Era tehnokratije, u kojoj je funkcionisanje čitave civilizacije i planete podređeno informaciono-komunikacionim tehnologijama, dovela je do toga da je ljudska stvarnost postala medijatizovana, tehnološki isposredovana.

Eklatantan primer za uspešno kohezivno dejstvo između umetnosti i medija možemo uočiti u muzici objavljenoj na striming platformama Spotify, Shazam i Youtube. Muzičke chart liste načinile su izvođače planetarno popularnim. Pozitivan primer važnosti medija za postizanje muzičkog uspeha i afirmisanje alternativne muzičke scene je nedavna popularnost srpske pevačice Ane Đurić, umetnički Konstrakta, i njene pesme In corpore sano, koja je zahvaljujući šerovanju na društvenim mrežama i broju pregleda na Youtube-u dosegla veliku popularnost, a pevačicu odvela na Euro Song takmičenje.

„U tradicionalistički određenoj estetici, kao i u kritici, radio i televizija često se nazivaju popularnim umetnostima. (...) „Stvaralac u radiju i televiziji nije samo nosilac popularne umetnosti, već je nosilac i javne umetnosti. Lepa umetnost iskazuje dušu naroda (ono što je večno), narodna umetnost iskazuje vekovno uskustvo (ono što je prošlost). Popularna umetnost iskazuje sadašnji trenutak, raspoloženje trenutka.“ (Storez, 1993, citirano kod Crnobrnja, 2010: 80)

Kako navodi autor Crnobrnja, u mnoštvu umetničkih i medijskih promena, pravaca i revolucija koji su se dogodili u XX veku, u kontekstu čitanja iz ugla tradicionalističke estetike XX veka moguće je prepoznati pet škola, odnosno isto toliko osnovnih pristupa koji, svaki na sebi svojstven način, odgovaraju na najveći broj pitanja o samoj suštini poimanja lepog i čulnosti.

1. „Apsolutizam – lepota je pohranjena u predmetu, nezavisno od postojanja i vrste subjektivne reakcije na nju.

2. Individualizam – čovek je imanentno sposoban da je određeni utisak o lepom jedne osobe isto toliko vredan kao i utisak bilo koje druge osobe.

3. Objektivizam – primat daje čvrstom sistemu standarda kroz koje eksperti savetuju publiku u pogledu elemenata koji sačinjavaju ono što je lepo i elementa koji ne sačinjavaju lepo (ovakav stav ne obraća pažnju na samog gledaoca, odnosno publiku, već isključivo na umetničko delo)

4. Kulturalni relativizam – intucije kulture u određenom društvu definišu estetske standarde.

5. Biopsihološki relativizam – postoji osnovna matrica, prirodna za svaki organizam, koja određuje dopadanje ili nedopadanje. Ona je ujedno osnova za vrednovanje različitih umetničkih dela i nalazi se u zakonitostima psihologije, koje proističu iz sličnosti ljudskih (senzornih) sistema. Dela koja zrače vrednošću s kojom komunicira i publika, uspostavljajući neku vrstu ravnoteže vrednosti, pružaju joj zadovoljstvo i predstavljaju izvor lepote.“ (Crnobrnja, 2010: 75)

Na tragu treće, objektivističke škole, i pete, koja je poznata kao biopsihološki relativizam, može se reći da je medijska stvarnost estetizovana do te mere da može da potisne umetnost u klasičnom smislu. Spoj slike i zvuka, auditivno, vizuelno i relaksirajuće dejstvo internet medija omogućava pojedincima da se kroz katarzu oslobode akumuliranih frustracija i tenzija uslovljenih složenom svakodnevicom. Internet mediji su u smislu umetničke kritike, nadmašili ostale medije jer je multimedijalni spoj doprineo vernijem sudu o umetničkom delu. Tako, npr. nijedan medij neće sa toliko detalja (kadriranje, zumiranje) dočarati dobre i loše strane jednog filmskog ostvarenja, kritiku pozorišne predstave, umetničkog dela (slike, skulpture), baletsku kritiku itd. jer joj sinteza zvuka, IT tona (autentičan zvuk sa terena) i slike daje veliku prednost i nadmoć u odnosu na druge medije.

U okviru kulturnog relativizma može se istaći još jedno svojstvo novih medija koje se nameće kada govorimo o njenoj estetici. Reč je o medijskoj sugestibilnosti. Društvene mreže i trendovi koji preovlađuju na njima utiču na formiranje ukusa kako mlađe, tako i starije publike. Uređenje enterijera stambenog prostora ili način izgleda,

garederoba u modi i dr. u značajnoj meri zavisi od onoga što se na društvenim mrežama reklamira i plasira.

„Ako se digitalno komponovanje može predstaviti rame uz rame sa drugim tehnologijama stvaranja lažne stvarnosti, kao što su moda i šminka, realističko slikarstvo, diorame, vojni lažni objekti i virtuelna stvarnost, o teleprisustvu se može razmišljati kao o primeru predstavjačke tehnologije koja se koristi da bi se omogućilo delovanje, to jest omogućilo gledaocu da manipulise stvarnošću preko njene predstave.” (Manović, 2001: 208)

Opisujući dalje značenje termina teleprisustvo, Manović navodi da se ovim terminom označava izmeštanje tela u neko drugo okruženje, u smislu računarski generisanog okruženja. (Manović, 2001: 208, 209) Dakle, Manović je teoretski najavljivao virtuelnu realnost i pre nego što je to doba nastupilo.

Autor Torburn (Thorburn) konstatovao je važnost estetike medija još 1987. godine, tvrdeći da takav pristup posmatra televizijske programe kao umetnost koja se može uporediti sa drugim umetnostima, deleći sa njima ono „umetničko“ i često „imaginarni i fiktivni“ kvalitete. Do kasnih 90-ih godina pojavio se i značajan broj teoretičara koji su bili istog mišljenja. Jakobs to iznosi koncizno kada opisuje televiziju kao „medij za umetničko izražavanje“. Problem sa ovim gledištem je taj što je jedna od glavnih doktrina televizijskih teoretičara da istražuje i ocenjuje umetnička dostignuća prikazana u raznovsnom programu. Isuviše dugo je televizija smatrana za komunikaciono sredstvo, a nisu isticana njena umetnička svojstva. Estetika televizije prepoznaje televiziju kao umetnost i proučava je u skladu sa tim gledištem. Naravno televizija je osobena vrsta umetnosti. Ona ima specifičnu istoriju, kao i posebne i jedinstvene forme.“ (Cardwell, 2001: 76).

HOLO-ART KAO NOVO PROSTRANSTVO TRANSMEDIJALNOSTI

U sadejstvu umetnosti i medija ne menja se samo način prezentacije umetničkih tvorevina, već se menja i način nastajanja umetnosti. U Kini i Japanu sve je popularnija umetnost koja se oslanja na hologramsku tehnologiju. Tzv. „Holo-art“ ili „Public media art“ predstavlja mešavinu tehnologije i street-arta budući da se umetničke hologramske projekcije prikazuju na javnim trgovima i zgradama Tokija, Pekinga i drugim svetskim metropolama. Holo-art tehnologija za sad je primenu našla u velikim 3D bilbordima koji krasi Times Square na Menhetnu u Njujorku. O Holo Artu intenzivnije se počelo govoriti 2019. godine, a široku primenu našao je u na muzičkim festivalima kao deo vizuelnog dekora. Holo-Art nastaje u doba kada se sve više govori o virtuelnoj realnosti, a predstavljanje jedne tehnologije pospešuje razvoj sledeće i teži da se infiltrira u sve pore društva – od pametnih satova i smartfon uređaja, pa do umetnosti. Tehnologija VR naočara najavila je novo doba „obogaćene realnosti“ u kojoj užiualac u novim tehnološkim čarima svoja čula izlaže artificijalnom doživljaju. Iako je hologramska tehnologija u eksperimentalnoj fazi, neki nagoveštaji, poput pametnih hologramskih naočara (Microsoft Holo-Lens, Apple i-Glass) nagoveštavaju nam novo tehno-okruženje, u kojem će savremenik biti još podređeniji tehnologiji.

O transmedijalnom kontekstu novih medijskih tehnologija sa umetnošću valja govoriti samo kao u okviru mogućnosti novog vida umetničkog izražavanja. Ono što boja na papiru u neposrednom posmatranju i uživanju umetničkog stvaralaštva in vivo može da se izazove, ne može zameniti hologramska projekcija. Iako naša čula mogu biti zaokupirana dejstvom tehnologije, iskonski doživljaj umetnosti ne može biti isti. Doživljaj je sličan kao razlika između vožnje klasičnog bicikla i bicikla na električni pogon. Bicikl na električni pogon nije više bicikl, niti je hologramska reprezentacija umetničkog dela pravo umetničko delo. Kao što je Valter Benjamin još sredinom XX veka govorio, medijska reprezentacija umetnosti oduzima auru stvaralaštva autoru. Na isti način i danas tehnološka reprodukcija umetnosti ubija autorovu auru. Umetničko delo nastalo softverskim alatima ne može biti pravo umetničko delo, budući da se autor nije dovoljno čulno angažovao i ostavio kreativni pečat delu.

DRUŠTVENE MREŽE KAO REKLAMNI PROSTOR UMETNIKA

Sadejstvo novih medija, u koje ubrajamo i društvene mreže, redefinisale su način na koji doživljavamo i uživamo u umetnosti. Sasvim legitimno pitanje koje se postavlja na ovom mestu je da li društvene mreže mogu biti korisni alat da umetnik dopre do šire publike i može li iskoristiti društvene mreže za afirmisanje i zaradu? Društvena mreža koja je ponovo popularizovala Pop-art, ali i načinila prostor dostupan umetnicima da predstave svoja umetnička dela je Pinterest. Pokrenuta 2010. godine ova platforma pruža mogućnost content kreatorima da na svojim profilima na ovoj platformi predstave svoj rad. Mogućnost ključnih reči i tagova, odnosno related post omogućuju najširem broju publike da na osnovu ključnih reči pretraži umetnički sadržaja za koji je zainteresovan. Na taj način sav umetnički korpus jednog autora povezuje se i čuva u bazi podataka.

Najznačajnije što su društvene mreže učinile za umetnost je što su pružile besplatan prostor za predstavljanje mladih umetnika i onih kojima se umetnošću bave iz hobija. Komunikacija sa masovnom publikom ključna je karakteristika koju su društvene mreže ponudile u transmedijalnom kontekstu sa umetnošću. Mnogi slikari, kojima je zakup galerije neprijemčiv, svoje radove izložili su na Instagram ili Fejsbuk profilu. Iako digitalni doživljaj umetnosti ne može biti čulno jak kao u neposrednoj blizini, mogućnost prezentacije publici i komunikacija sa publikom velika su prednost. Naposljetku, sve veći broj galerija odlučuje se da pokrene virtuelnu galeriju posredstvom profila na Instagramu ili Fejsbuku. Fejsbuk društvena mreža sa mogućnošću kreiranja event-a, odnosno događaja, možemo ispitati teren za organizaciju određene izložbe. U zavisnosti od reakcije publike i odziva na event-u galerija se može opredeliti da li da realizuje tu izložbu ili ne. Fejsbukova vizija o „Metaverzumu“ u najavi navodi da će uz pomoć VR kacige korisnik ove društvene mreže moći da posećuje virtuelne galerije i da čulno-perceptivni doživljaj bude na višem nivou. Virtuelne posete muzejima i galerijama biće novi tehnološki hirovi o kojima ćemo sve više govoriti u doglednoj budućnosti. Jedan od glavnih argumenata zagovornika umetničkih profila na internetu je da se prodajom umetničkih tvorevina posredstvom specijalizovanih veb platformi za umetnost može izbeći zakup galerija i da na ovaj način umetnik može ostvariti veću zaradu. Ipak, pretpostavke o mesečnoj

pretplati korisnika ovih umetničkih biznis profila opravdana su, s obzirom na to da besplatne reklame nema.

Kao dobar primer za mogućnosti koje društvene mreže pružaju za ostvarenje umetničkog publiciteta i zaradu je bračni par Devir, koji je zahvaljujući profilu na Instagramu dosegao višemilionsku publiku ilustrujući na šaljiv način svakodnevni život mladog bračnog para. Na osnovu umetničkog talenta portretisanja i slikanja dostigli su toliku popularnost da trenutno prodaju slikovnice, knjige za decu i igračke u svom liku posredstvom e-shopa.

Društvene mreže predstavljaju ultimativni mediji za doseg do višemilionskog auditorijuma. One su ostvarenje vizije o metamedijima, kako ih je početkom dvehiljaditih godina Lev Manović opisao, budući da novi mediji sintetizuju odnosno integrišu sve prethodne medije u jedan multumediji.

„Nova avangarda više se ne bavi posmatranjem i reprezentovanjem sveta na nov način pristupanja i korišćenja prethodno akumuliranih medija. U tom pogledu, novi mediji su postmediji ili metamediji, pošto koriste stare medije kao svoj osnovni materijal“. (Manović, 2001: 74)

Interesantno rešenje za podršku biznis preduzetnicima, ali i javne donacije za podršku bilo kakvog kreativnog rada, nastalo je na veb platformi „Kickstarter“. Kickstarter platforma stvorena sa idejom da se podrže biznis ideje početnika na osnovu globalnih donacija. Na ovom veb sajtu moguće je pronaći i umetničke projekte i materijalno ih podržati, što predstavlja još jedan vid transmedijalnosti između novih medijskih tehnologija i umetnosti.

Dakle, transmedijalni kontekst digitalne kulture u dobroj meri podstiče afirmaciju umetnika i razvoj umetnosti. Internet predstavlja riznicu svega i svačega, s tim što u zavisnosti od individualnih preferencija i težnji pronalazimo i podržavamo ono što mi prepoznajemo kao kvalitetno i u skladu sa našim opsegom interesovanja.

ZAKLJUČAK

Digitalna kultura umnogome je uticala na reorganizaciju života i transformaciju raznih delatnosti. Koliko god isticali negativne strane kompjuterizacije života, tehnološke „blagodeti“ ne možemo odbaciti, niti ih zanemariti, budući da su sistemski infiltrirane u sve pore savremenog društva i da funkcionisanje savremene globalne zajednice počiva na binarnim ciframa jedinica i nula, digitalnom jeziku. Umetnost, kao oblik društvene svesti i kreativnog izraza homo ludensa u savremenoj eri digitalnih medija i novih internet medija poprima nove transformativne oblike. Transmedijalni odnos internet medija, web platformi, društvenih mreža i umetnosti ne treba shvatiti kao razarajući faktor tradicionalne umetnosti, već isključivo kao alate za poboljšanje određenih aspekata umetničkih dela, kao i komunikacijske mogućnosti promocije umetnika i dela. Predmetnu problematiku možemo razmatrati sa aspekta tehnološkog pesimizma i optimizma. Tehnološki pesimisti mogu zaključiti da digitalno može uniziti status umetnosti, oduzeti joj čari nastajanja umetničkog dela i

radosti umetnika umazanog bojama. Tehnološki optimisti mogu reći da je medijska tehnologija u značajnoj meri uticala na razvoj novih umetničkih pravaca i oduzela elitistički status koji je ranije imala. I jedna i druga struja mišljenja mogu biti ispravne u zavisnosti od strane na koju se svrstavamo. Ovaj rad ne treba shvatiti kao manifest u ime tehnologije, već kao prikaz mogućih modaliteta transformacije umetnosti pod uticajem digitalne kulture. Na tehnologiju komunikacija ne treba gledati kao na ultimativni faktor uticaja, budući da se može prihvatiti u većoj ili manjoj meri. Ipak, komunikacijska obeležja na kojima se zasniva digitalni jezik (interaktivnost, multimedijalnost, hipertekstualnost) neosporno pomažu umetničkoj afirmaciji autora i doseg do značajnijeg broja uživalaca u umetnosti. U toj svrsi medije treba iskoristiti kao sredstvo, ali ne i isključivo kao metod umetničkog stvaralaštva.

LITERATURA

1. Benjamin, W. (1936) Umjetničko djelo u doba svoje tehničke reproduktivnosti. Časopis Život umjetnosti 6-1968. Zagreb: Matica hrvatska. Prevod s nemačkog Snješka Knežević. str. 67-80.
2. Cardwell, S. (2001) Television Aesthetics. In Critical Studies in Television 1/1. pp.72-80.
3. Crnobrnja, S. (2010) Estetika televizije i novih medija. Beograd: Clio.
4. Dojčinović, M. Ljajić, S. Dojčinović, N. (2020) Izazovi medija u digitalno doba – pitanje profitabilnosti i opstanka. Časopis Uzdanica; 2020, XVII/1; str. 179-194. Fakultet pedagoških nauka, Univerzitet u Kragujevcu, Jagodina. <https://doi.org/10.18485/uzdanica.2020.17.1.11>
5. Gir, Č. (2011) Digitalna kultura. Beograd: Clio.
6. Kalaba, S. (2015) Fenomen tišine u savremenoj umetnosti. Univerzitet umetnosti u Beogradu, doktorska disertacija
7. Kelner, D. (2004) Medijska kultura. Beograd: Clio.
8. Manovič, L. (2001) Jezik novih medija. Beograd: Clio.
9. Prajs, S. (2011) Izučavanje medija. Beograd: Clio.
10. Radović, V. (2018) Uvod u metodologiju medijskog istraživanja. Niš-Beograd: Talija izdavaštvo, Institut za političke studije.
11. Smith, T. (2009) What is contemporary art?. The University of Chicago Press: Chicago and London.
12. Švaković, M. (2007) Konceptualna umetnost. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.
13. Vuksanović, D. (2007) Filozofija medija: ontologija, estetika, kritika. Beograd: Čigoja štampa.
14. Wolf W., Bantleon K., Thoss J. (2009) Metareference across Media Theory and Case Studies. Amsterdam - New York: Rodopi.

RESUME

With this work, the author's goal was to point out new forms of transmediality in the context of new media technologies (social networks, web platforms for promoting artists and works of art), and the opportunities they provide in affirming artists and promoting their work. In this context, web platforms that can be useful to artists are listed. On a historical basis, the transmedia context was considered in the light of the theoretical considerations of Walter Benjamin, who wrote in the 1930s about the pervasive influence of art and media, but was also among the first to ask the question whether the technical reproduction of a work of art degrades the status of art and damages the author's "aura". As a counterpart to the term transmediality, introduced into science by Werner Wolf, a certain connection was observed with convergence and convergent journalism in media theory, which means conceiving one and the same text or work, i.e. adapting the text to the characteristics of the medium in which it is published. Forms of contemporary art were also considered through the new digital form of artistic expression, the increasingly popular hologram art projections on the public squares of the world's metropolises. The importance of the scientific discipline was highlighted: the aesthetics of communication, as a media potential for connecting art and media, since the postmodernist identity is based on the image, which is represented to a good extent through social networks. Within digital culture, the question arises whether digital art can be considered art per se or is traditional art valorized, among other things, within digital media? Bearing in mind that software design exists as a separate branch of art, and that 3D and VR technology bring us new ways of enjoying art, it can be concluded that digital art is increasingly being constituted as an independent carrier of art.

MENADŽMENT TRŽIŠNOG DIFERENCIRANJA – MENADŽMENT BRENDA

Elma Kujović

Departman za ekonomske nauke
Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
elma.kujovic@uninp.edu.rs

Bećir Kalač

Departman za ekonomske nauke
Univerzitet u Novom Pazaru,
Novi Pazar, Srbija
becir.kalac@uninp.edu.rs

Apstrakt

Kada je kupovina proizvoda u pitanju, brend je bitan faktor da bi se došlo do konačne odluke jer je to posebna vrednost za potrošače. Tri različite dimenzije se koriste kada se brend prožima jer na takav način utiču na kreiranje vrednosti za potrošače. Cilj rada je da dođemo do odgovora koji su to najznačajniji oblici kreiranja vrednosti koji se predstavljaju potrošačima preko brenda. Prepoznatljivost brenda kao njegova značajna dimenzija utiče na povećanje kreirane vrednosti za potrošače. Brend je definisan i bio je definisan na mnogo različitih načina tokom godina, u zavisnosti od perspektive iz koje se brend percipira. Često to zavisi od akademske pozadine autora/tvorca različitih definicija. U klasičnoj definiciji, brend se vezuje za identifikaciju proizvoda i diferencijaciju od konkurenata, kroz upotrebu određenog imena, logotipa, dizajna ili drugih vizuelnih znakova i simbola.

Ključne reči: preduzeće, brend, konkurencija, strategija.

MANAGEMENT OF MARKET DIFFERENTIATION - BRAND MANAGEMENT

Abstract

When it comes to buying a product, the brand is an important factor in reaching the final decision because it is a special value for consumers. Three different dimensions are used when permeating a brand because in this way they influence the creation of value for consumers. The goal of the work is to find the answers that are the most significant forms of value creation that are presented to consumers through the brand. Brand recognition as its significant dimension affects the increase of created value for consumers. A brand is defined and has been defined in many different ways over the years, depending on the perspective from which the

brand is perceived. Often it depends on the academic background of the author/creator of the various definitions. In the classic definition, a brand is related to product identification and differentiation from competitors, through the use of a specific name, logo, design or other visual signs and symbols.

Key words: company, brand, competition, strategy.

UVOD

O brendiranju se priča. Korporacije troše milione na planiranje i sprovođenje aktivnosti brenda. Svakodnevno se objavljuju nova istraživanja i razvijaju okviri u pokušaju da se pronađe sveti gral upravljanja brendom. Od sredine 80-ih, posebno, istraživači i praktičari su podjednako istraživali domen, obim i potencijal brenda. Mnogo različitih koncepata, teorijskih okvira i ideja ugledalo je svetlost dana i, kao rezultat, danas je u igri širok spektar različitih perspektiva o tome kako brend treba da se konceptualizuje i upravlja. Stoga je dobijanje pregleda oblasti upravljanja brendom ogroman zadatak. Ovaj rad pruža pregled upravljanja brendom tako što vas vodi kroz sedam pristupa brenda. Ovih sedam škola mišljenja predstavljaju fundamentalno različite percepcije brenda, prirode razmene brend-potrošači i načina na koji se pravičnost brenda stvara i upravlja. Razumevanje sedam pristupa brendu odvojeno pruža dubok uvid u snage i slabosti svakog pristupa, a samim tim i potencijal upravljanja brendom u celini. Ovo sveobuhvatno razumevanje će omogućiti čitaocu da kreira prilagođene strategije brenda koje odgovaraju jedinstvenim izazovima i mogućnostima sa kojima se brend suočava u bilo kom trenutku.

Sedam pristupa su:

- Ekonomski pristup: brend kao deo tradicionalnog marketing miksa;
- Pristup identitetu: brend kao povezan sa korporativnim identitetom;
- Pristup zasnovan na potrošačima: brend kao povezan sa udruženjima potrošača;
- Pristup ličnosti: brend kao čovekoliki lik;
- Relacioni pristup: brend kao održiv partner u odnosima;
- Pristup zajednice: brend kao centralna tačka društvene interakcije;
- Kulturološki pristup: brend kao deo šireg kulturnog tkiva.

Tradicionalno, udžbenici za brend menadžment nude uvod u glavne koncepte i široku lepezu teorija, ali često ne prave razliku između toga kako različiti pristupi rezultiraju veoma različitim ishodima i zašto. Upravljanje brendom se oslanja na mnoge različite naučne tradicije kao što su: ekonomija, strateški menadžment, organizaciono ponašanje, istraživanje potrošača, psihologija i antropologija. Potpuni pregled upravljanja brendom stoga zahteva višedimenzionalno razmišljanje. Većina udžbenika preuzima ovu multidimenzionalnost kroz integraciju nekoliko perspektiva u sveobuhvatne okvire (Alden i Batra, 1999: 36). Ako pogledate listu pristupa brendu, najverovatnije ćete prepoznati mnoge elemente brenda (npr. ličnost, odnos i potrošač) koji su obuhvaćeni klasičnim modelima udžbenika (npr. videti Aakerov model identiteta brenda, Kapfererovu prizmu brenda i Kellerova piramida kapitala brenda zasnovana na kupcima). Integrisani okviri, međutim, nisu nužno idealni kada je u pitanju razumevanje i dobijanje pregleda oblasti upravljanja brendom. Integracija ima

tendenciju da zamagli razlike i sličnosti između različitih pristupa u upravljanju brendom i ostavi čitaoca prilično zbunjenim. Ipak, integrisani okviri imaju prednost u tome što strateg može uzeti u obzir sve relevantne aspekte, a da se ne izgubi u detaljima.

BREND

Brend je definisan i bio je definisan na mnogo različitih načina tokom godina, u zavisnosti od perspektive iz koje se brend percipira. Često to zavisi od akademske pozadine autora/tvorca različitih definicija. U klasičnoj definiciji, brend se vezuje za identifikaciju proizvoda i diferencijaciju od konkurenata, kroz upotrebu određenog imena, logotipa, dizajna ili drugih vizuelnih znakova i simbola. Američko marketinško udruženje (AMA) definisalo je brend 1960. godine kao: ime, termin, znak, simbol ili dizajn ili njihovu kombinaciju koja ima za cilj da identifikuje robu ili usluge jednog prodavca ili grupe prodavaca i da razlikovati ih od konkurenata (Allen i Fournir, 2006: 95). Druge novije definicije brendiranja takođe uključuju interne i organizacione procese. Mnoge knjige o upravljanju brendom danas sadrže izuzetno široke definicije, jer imaju za cilj da pokriju sve različite aspekte i aspekte brenda i kako se razvijao tokom vremena. Sedam pristupa nudi sedam sasvim različitih shvatanja brenda i stoga bi rezultiralo sa sedam različitih definicija. Stoga nećemo dati nikakve definitivne definicije brenda, ali ćemo čitaocu pružiti različite perspektive o prirodi brenda. Na čitaocu je da kreira sopstvene definicije nakon što pročita sedam poglavlja o pristupu brendu (Frank, 1997: 142).

Arhitektura brenda

Arhitektura brenda je struktura koja organizuje portfolio brenda. Definiše uloge brenda i odnose među brendovima kompanije, npr. uloga između marke automobila i marke modela (kao u Volkswagen Golfu). Neki korporativni oni biraju da prenesu korporativni brend tržištu, dok drugi biraju da plasiraju brendove proizvoda određenim segmentima i drže korporativni brend u pozadini. Prema Vilmotu arhitektura brenda može biti strukturirana na tri glavna načina (Garsten i Hasslstrom, 2004:90). Monolitna struktura brenda jednaka je strukturi u kojoj se kompanija oslanja isključivo na korporativni brend, na drugom kraju spektra su individualno brendirani proizvodi i konačno arhitektura brenda može se sastojati od odobrenih brendova, koji su hibrid, gde je korporativni brend koristi se za odobravanje korporativnih brendova u portfelju.

Revizija brenda

Revizija brenda procenjuje zdravlje brenda. Obično se sastoji od inventara brenda i istraživanja brenda. Inventar brenda je detaljan interni opis tačno kako je brend plasiran na tržište. Istraživanje brenda je eksterno istraživanje o tome šta brend znači za potrošače (kroz fokus grupe i druge tehnike marketinškog istraživanja). Revizije brenda su najkorisnije kada se sprovode na redovnoj osnovi (Hacklei, 2003: 9). Sedam pristupa brenda ne ulazi u dubinu o tome kako da se sprovede revizija

brenda u praksi, ali inspiracija za to kako da se sprovede istraživanje brenda u sedam različitih perspektiva brenda može se naći u odeljcima o metodama i podacima u sedam poglavlja pristupa.

Zajednica brendova

Zajednica brenda je društveni entitet u kome potrošači stupaju u društvenu interakciju sa brendom kao ključnom tačkom njihove interakcije. Zajednice brendova se održavaju u okruženjima zasnovanim na Internetu, u geografski vezanim klubovima i na takozvanim brendfestovima (društvena okupljanja koje organizuje marketinški stručnjak). Pojava zajednica brendova implicira promenu pregovaračke moći između trgovca i potrošača jer potrošači traže više moći kada deluju u grupama.

Kultura brenda

Kultura brenda je termin koji se sve više koristi u poslednjih nekoliko godina. Ponekad se odnosi na organizacionu kulturu brenda, a ponekad na brend kao deo šireg kulturnog pejzaža. Kako brendovi utiču na kulturu na makro nivou i kako mogu imati koristi od igranja aktivne uloge u mainstream kulturi, teme su kulturnog pristupa.

VREDNOST BREND

U osnovi, cilj svakog brend menadžera je da obdari proizvode i/ili usluge vrednošću brenda (Allen i Fournir, 2006: 95) . Vrednost brenda definiše vrednost brenda i može se odnositi na dva shvatanja vrednosti brenda, odnosno strateško, subjektivno shvatanje ili kapital brenda kao finansijski, objektivni izraz vrednosti brenda. U finansijskom razumevanju vrednosti brenda, koncept je način da se uzme u obzir kolika je vrednost brenda. Vlasnički kapital brenda je jedan od nematerijalnih unosa u bilansu stanja (kao što su goodwill i know-how). Biti u stanju da uzmete u obzir koliko brend drži je izuzetno važno, kako u vezi sa finansijskim izveštajima, spajanjima, akvizicijama, tako i kao alat za brend menadžere da argumentuju svoj slučaj. Subjektivno razumevanje vrednosti brenda odnosi se na percepciju brenda od strane potrošača i strateški je vredno za upravljanje brendom.

Potrošači su ti koji doživljavaju brend, a njihova percepcija vrednosti brenda može se definisati kao: „Potrošač percipira kapital brenda kao vrednost dodatu funkcionalnom proizvodu ili usluzi povezujući ga sa imenom brenda“ [1, str. 66]. Kreiranje kapitala brenda je u srcu upravljanja brendom, a sedam pristupa brendu sadrži sedam različitih perspektiva o tome kako strateški raditi sa optimizacijom vrednosti brenda.

Sušтина brenda

Većina akademskih autora upravljanja brendom se slaže da svaki brend ima identitet i da svaki identitet brenda sadrži suštinu (DNK ili kernel) koja je sama srž brenda. Suština brenda je najčešće apstraktna ideja ili rečenica koja sumira šta je srce i duša brenda (Askegaard, 2006: 13). Da brend ne bi bio kompromitovan, suština brenda treba da ostane ista tokom vremena i ne treba dozvoliti nikakve marketinške akcije

koje će kompromitovati suštinu brenda. Verujemo da pronalaženje prave suštine brenda zahteva uvid u onoliko aspekata brenda koliko pruža sedam pristupa.

Strategija brenda

Većina knjiga o upravljanju brendom sadrži generičke smernice jedna veličina za sve za izgradnju strategije brenda. Ubeđeni smo da je svaki brend jedinstven i da zahteva svoj jedinstveni recept za uspeh. Cilj strategije brenda je da unapredi interne i eksterne mogućnosti brenda. Strategija brenda mora biti strateška, vizionarska i proaktivna, a ne taktička i reaktivna. Svaki brend mora pronaći svoj sveti gral do uspeha – u obliku jedinstvenog i relevantnog identiteta brenda i vizije brenda, što su prvi elementi koji moraju biti na mestu kada se razvija strategija brenda. Vizija brenda se oživljava kroz prilagođenu strategiju brenda koja može da oslobodi puni potencijal brenda. Brend menadžeri moraju imati dugoročni, a ne kratkoročni focus (Allen i Fournir, 2006: 95). Ako se učinak brenda zasniva na kvartalnim podacima o prodaji, velike su šanse da će strategija brenda na kraju biti mnogo više taktička nego strateška, bez dovoljno vizionarskog razmišljanja da podstakne rast i snagu brenda u budućnosti. Preduslov da strategija brenda funkcioniše jeste da je usko povezana sa poslovnim strategijom. To znači da brend i strategija brenda ne treba da se doživljavaju kao nešto drugo osim ili kao dodatak poslovnoj strategiji razvijenoj u kasnijim fazama lansiranja proizvoda, na primer (Garsten i Hasslstrom, 2004:90). U idealnom svetu, strategija poslovanja i brenda treba da se razvijaju istovremeno i da podržavaju jedni druge. Vizija brenda takođe mora da ima odjek kod potrošača i da razlikuje brend od konkurenata. Kada se uspostavi vizija brenda, potrebno je odrediti prioritet i razviti prilagođeni raspon elemenata koji čine strategiju brenda. Strategija brenda će se obično sastojati od prilagođenog niza elemenata iz sedam pristupa brendu. Svaki od sedam pristupa brendu ima određene prednosti i slabosti, zbog čega će prilagođena kombinacija elemenata iz relevantnih pristupa koja odgovara specifičnim izazovima i mogućnostima sa kojima se brend suočava pružiti osnovu za pravu strategiju brenda (Garsten i Hasslstrom, 2004: 90). Sjajne smernice za primenu strategije brenda mogu se naći u menadžerskim implikacijama svakog pristupa. Ovde je moguće proceniti koji su menadžerski koraci u skladu sa pristupima na kojima se zasniva identitet brenda i vizija brenda.

Dve paradigme upravljanja brendom

Možda zbog neuhvatljive prirode brenda, termin paradigma brenda se često nasumično koristi u disciplini brendiranja. Analiza upravljanja brendom koja je dala okvir za sedam pristupa ili kategorizaciju brend menadžmenta zasniva se na filozofiji nauke Tomasa Kuna, koji je jedan od najuticajnijih saradnika u znanju o paradigmatama. Ne ulazeći previše u detalje koncepta paradigme, dotaknut ćemo se ukratko paradigmatškog razvoja brend menadžmenta. Od 1985. do 2006. dve glavne paradigme bile su prisutne u akademskom svetu brend menadžmenta: jedna sa pozitivističkom polaznom tačkom i jedna konstruktivističke ili interpretativne prirode. Pozitivistički stav implicira predstavu o brendu koji je u vlasništvu trgovca, koji kontroliše komunikaciju sa pasivnim primaocem/potrošačem. Smatra se da je

kapital brenda kreiran od strane marketara i brend se vidi kao: „Beživotni artefakt kojim se može manipulirati (proizvod plus koji kreiraju njegovi vlasnici/menadžeri i koji se može pozicionirati, segmentirati i koristiti za stvaranje imidža)“ [1, str. 37].

Paradigma interpretacije odražava prirodu brenda i vrednost vrednosti brenda kao nečega nastalog u interakciji između trgovca i aktivnog potrošača: „Kao holistički entiteti sa mnogim karakteristikama živih bića“ [6, str. 90] i „Kao živo biće (sa ličnošću sa kojom možemo da uspostavimo odnos i koja se može menjati i razvijati tokom vremena)“ [6, str. 52]. Promena paradigme se dešava u upravljanju brendom tokom 1990-ih. To se ne dešava preko noći, već je to postepeni proces koji menja disciplinu. Rođenje relacionog pristupa je važan pokazatelj promene od pozitivističke paradigme sa funkcionalističnijom perspektivom brenda ka interpretativnoj paradigmi sa konstruktivističkom perspektivom brenda i načina na koji njime treba upravljati.

Sedam pristupa brendu

Alden i Batra (1999: 42) navode da je za njih analiziranje upravljanja brendom predstavljalo jedno fascinirajuće putovanje koje je trajalo više od dvadeset godina, a sedam pristupa brendu su opisali kao planinske vrhove koje su sreli na tom putu. Oni smatraju da pristup nije paradigme sam po sebi (barem ne u izvornom kuhnovskom smislu te reči), već posebna škola mišljenja koja upravlja globalnim razumevanjem prirode brenda, perspektive potrošača i metoda povezanih sa naučnim tradicijom koja stoji iza pristupa. Pod okriljem paradigme, različiti pristupi mogu koegzistirati. Sedam pristupa je predstavljeno hronološkim redosledom kojim su se pojavili u skupu podataka naše analize. Prolazeći kroz vremenski period koji smo proučavali, ima smisla podeliti ga na tri dela. Prvi vremenski period je 1985–92, drugi 1993–99, a poslednji počinje od 2000. godine pa nadalje. U prvom periodu, brend menadžment se fokusirao na kompaniju koja stoji iza brenda i na radnje koje će kompanija preduzeti da utiče na potrošača. U narednom periodu, primalac komunikacije brenda je glavna tačka interesovanja i menadžment brenda usvaja ljudsku perspektivu o prirodi brenda. U poslednjem periodu u revolucionarnim člancima i novoj literaturi istražuju se kontekstualne i kulturne sile koje stoje iza izbora potrošnje i lojalnosti brendu. U ovom delu će se ukratko opisati tri perioda, objasniti kako je sedam pristupa usidreno u njima i dotaknuti se dinamičkog razvoja koji vodi iz jednog perioda u drugi (Allen i Fournier, 2006: 95).

Pristup zajednice: brend kao centralna tačka društvene interakcije

Pristup zajednice zasnovan je na antropološkom istraživanju takozvanih brend zajednica. Vrednost brenda se stvara u ovim zajednicama gde brend služi kao centralna tačka društvene interakcije među potrošačima. Ovaj pristup stoga dodaje razumevanje društvenog konteksta potrošnje celokupnoj slici upravljanja brendom. Ovo razumevanje je postalo preduslov za upravljanje mnogim brendovima, posebno nakon što je Internet duboko promenio tržište. U pristupu zajednice, marketer se bavi autonomnim grupama potrošača koji su u stanju da kolektivno utiču na marketinške akcije i potencijalno preuzmu brend i odvedu ga u pravcu koji marketer uopšte nije

nameravao. Oblast upravljanja brendom je prešla dug put od pretpostavki o linearnoj komunikaciji iza ranijih pristupa do prihvatanja haotičnih autonomnih potrošačkih sila u ovom pristupu (Frank, 1997: 142).

Kulturološki pristup: brend kao deo šireg kulturnog tkiva

Poslednji pristup u ovom kontekstu je kulturni pristup. Baš kao i pristup zajednice, kulturni pristup emanira kroz milenijum. Brend se posmatra kao kulturni artefakt u ovom pristupu, dajući život i žestokom antibrending diskursu i teoriji o tome kako izgraditi kulturni brend. Pristup pozajmljuje iz naučne tradicije studija kulture i koristi širok spektar kvalitativnih metoda. Pažnja se pomerila sa transakcije između trgovca i potrošača (ili grupa potrošača) na makro perspektivu. Pristup objašnjava šta brendiranje čini kulturi na makro nivou i kako se ugrađivanje brenda u kulturne snage može strateški koristiti za izgradnju kulturnog brenda.

Prateća tema: korporativni identitet (interni)

Prva interna prateća tema identiteta brenda je korporativni identitet. Korporativni identitet je skup vizuelnih, fizičkih ili bihevioralnih znakova koji predstavljaju kompaniju, čineći je odmah prepoznatljivom za potrošače i druge zainteresovane strane. Akademska literatura formira dva klastera koji predstavljaju dve perspektive o tome kako kreirati i upravljati korporativnim identitetom: vizuelnu perspektivu koja koristi vizuelna sredstva za izgradnju identiteta brenda i stratešku perspektivu fokusiranu na stratešku viziju brenda. Vizuelni identitet se uglavnom bavi načinom na koji se organizacija vizuelno izražava i idealno bi trebalo da bude spoljašnji znaci i simboli unutrašnje posvećenosti organizacije. Vizuelna škola se fokusira na opipljive vizuelne manifestacije korporativnog identiteta i na to kako te manifestacije mogu uticati na ponašanje lidera i strukturu kompanije i obrnuto (Askegaard, 2006: 13).

Ova perspektiva ima svoje poreklo u grafičkom dizajnu, gde je fokus na kreiranju i upravljanju logotipom, imenom, bojom, zvukom, dodirrom i mirisom identiteta brenda koji obezbeđuje optimalan odraz identiteta brenda. Iz perspektive vizuelne škole, korporativni identitet se može uskladiti kroz grafički dizajn, korišćenjem sistema vizuelne identifikacije. Ovi sistemi su korisni jer mogu da deluju kao katalizatori promena, sredstva komunikacije i alati koji obezbeđuju da vizuelni izraz identiteta brenda bude ažuran. Priznanje je u ovoj perspektivi važno jer rađa naklonost (Askegaard, 2006: 13). Vizuelna škola je često kritikovana da je previše usko zamišljena i pogrešno shvaćena u praksi zbog previše fokusiranja na dizajn, ime i logo. Korporativni identitet se, međutim, takođe odnosi na spajanje ponašanja i vizuelnog identiteta; korporativni identitet nastaje tek kada su ponašanje i izgled povezani.

Vizuelni izraz identiteta brenda postaje mnogo lakši ako je identitet takođe ugrađen u zajednički standard korporativnog ponašanja. Znakovi i simboli identiteta su samo mitovi, ali mogu postati stvarnost ako deluju i kao katalizatori promena. Oni treba da deluju kao simboli i interno i eksterno korporativnog identiteta organizacije. Stoga se korporativni identitet ne može ograničiti samo na vizuelni izraz, već je to i

način na koji ljudi koji rade u organizaciji razmišljaju, ponašaju se i rade. Fokus je i dalje na tome da se obezbedi pravi izraz spolja, za razliku od organizacionog identiteta, gde je cilj i fokus da se obezbedi ispravno ponašanje, kultura i izražavanje unutra (Frank, 1997: 142). Strateška škola se fokusira na centralnu ideju organizacije (misija, vizija i filozofija). Strateška škola povezuje korporativnu strategiju sa identitetom brenda; kako se može izraziti i saopštiti kako bi se osiguralo da se odražava u korporativnom imidžu i reputaciji. Strateška škola korporativnog identiteta fokusira se na definisanje unutrašnjih aspekata korporativnog identiteta: ko su oni; koje su osnovne kompetencije; i kako se oni mogu iskoristiti da bi se osiguralo pravo izražavanje identiteta brenda spolja. Strateška škola korporativnog identiteta naglašava da ponašanje u većoj meri nego izgled određuje korporativni identitet. Korporativni identitet stoga doprinosi identitetu brenda na dva načina (Allen i Fournir, 2006: 95).

Prvo, osigurava da se doprinos strateškog menadžmenta – vizija i misija koju korporacija ima za brend – implementira u kreiranje i upravljanje identitetom brenda. Drugo, obezbeđuje da identitet brenda bude vizuelno predstavljen kroz upravljanje dizajnom proizvoda, imenom logotipa i tako dalje, obuhvatajući sve vizuelne predstave identiteta brenda. Nedavno je priznanje važnosti ponašanja potkrepljeno istraživanjem koje ukazuje na to koliko teško može biti prevesti menadžersku i stratešku viziju u identitet brenda. Da bi se osiguralo da se ovaj proces odvija tačno, potreban je dubok uvid u organizaciono ponašanje i kulturu. Ovo je stoga sledeća prateća tema identitetskog pristupa.

IZBOR STRATEGIJSKE OPCIJE

Strategije za poboljšanje performansi proizvoda

Dodaci za upravljanje linijom proizvoda mogu odlučiti da dodaju novi proizvod u liniju kako bi poboljšali performanse. Kao što je objašnjeno, koncept novog proizvoda treba pažljivo proceniti pre nego što se razvije i predstavi na tržištu.

Smanjenje troškova - Znamo da niži troškovi daju kompaniji veliku prednost u odnosu na konkurenciju. Troškovi proizvoda mogu biti smanjeni promenama u njegovom dizajnu, poboljšanjima proizvodnje, smanjenjem cene zaliha i poboljšanjima u marketinškoj produktivnosti.

Poboljšanje proizvoda - Proizvodi se često poboljšavaju promenom njihovih karakteristika, kvaliteta i stila. Karakteristike i stilovi automobila se menjaju na godišnjem nivou. Mnoge kompanije izdvajaju značajna sredstva za redovno poboljšanje svojih proizvoda.

Promena marketinške strategije - Promene u tržišnom ciljanju i pozicioniranju mogu biti neophodne kako se proizvod kreće kroz svoj životni ciklus. Međutim, promene treba da budu u skladu sa osnovnim strategijama.

Eliminacija proizvoda - Odbacivanje problematičnog proizvoda može biti neophodno kada smanjenje troškova, poboljšanje proizvoda ili inicijative marketinške strategije nisu izvodljive za poboljšanje loših performansi proizvoda.

Efekti proizvoda na životnu sredinu- Pitanja životne sredine u vezi sa obeležavanjem proizvoda, pakovanjem, upotrebom i odlaganjem moraju se razmotriti. Zaštita životne sredine uključuje složen skup kompromisa između društvenih, ekonomskih, političkih i tehnoloških faktora.

Strategije za snagu brenda - Strategije za izgradnju snage brenda i održavanje te snage za portfolio brenda zahtevaju pažnju na implementaciju identifikacije brenda, revitalizaciju brendova u kasnijim fazama njihovog životnog ciklusa i prepoznavanje strateške ranjivosti ključnih brendova na napade konkurencije ili promene. tržišnim uslovima. Kanal distribucije je mreža organizacija u lancu vrednosti koje obavljaju funkcije koje povezuju dobra i usluge sa krajnjim korisnicima. Kanal distribucije se sastoji od međuzavisnih i međusobno povezanih institucija i agencija, koje funkcionišu kao sistem ili mreža, saradujući u svojim naporima da proizvode i distribuiraju proizvod krajnjim korisnicima. Nekoliko aktivnosti sa dodatnom vrednošću je neophodno u premeštanju proizvoda od proizvođača do krajnjih korisnika. Kupoprodajne aktivnosti marketinških posrednika smanjuju broj transakcija za proizvođače i krajnje korisnike. Sklapanje proizvoda u inventar pomaže da se zadovolji vreme kupovine i želje kupaca. Transport eliminiše lokacijski jaz između kupaca i prodavaca, čime se ostvaruje funkcija fizičke distribucije. Finansiranje olakšava funkciju razmene. Obrada i skladištenje robe uključuje razbijanje velikih količina u pojedinačne porudžbine, održavanje inventara i sastavljanje naloga za otpremu. Oglašavanje i unapređenje prodaje saopštavaju dostupnost proizvoda, lokaciju i karakteristike. Određivanje cene postavlja osnovu razmene između kupca i prodavca. Smanjenje rizika se postiže kroz mehanizme kao što su osiguranje, polise povrata i trgovina fjučersima. Lična prodaja pruža usluge prodaje, informacija i podrške. Komunikacija između kupaca i prodavaca uključuje lične kontakte za prodaju, pismene narudžbe i potvrde i druge tokove informacija. Konačno, servisiranje i popravke su neophodni za mnoge vrste proizvoda. Internet sve više pruža tehnologiju koja omogućava omogućavanje i razmenu informacija, menjajući način na koji se ove funkcije dodavanja vrednosti sprovode (Allen i Fournir, 2006: 95).

BREND KOMUNIKACIJA

Holistički pogled na brendiranje je istakao komunikaciju kao sastavni deo procesa upravljanja brendom. Sve što kompanija radi kao deo upravljanja sopstvenim brendom ili jednim od svojih brendiranih proizvoda uključuje komunikaciju. Brendovi komuniciraju sa širokim spektrom publike. Oglašavanje je jedan od načina komuniciranja brenda ciljnoj publici, sa ciljem povećanja prodaje i omogućavanja potrošačima da postanu više od brenda i onoga što on predstavlja. Iako mnoge kompanije nastoje da povećaju svoju prodaju putem oglašavanja, tvrdi se da glavna

svrha oglašavanja nije povećanje prodaje samo po sebi, već povećanje ukupne sposobnosti prodaje brenda. To jednostavno znači da je svrha oglašavanja i reklama da komuniciraju sa svojom ciljnom publikom na način koji stvara pozitivnu vezu sa njima i deluje kao pokretač prodaje. Kompanije koje upravljaju brendovima ili su prepoznale značaj brendova takođe shvataju da će potrošači biti skloni da kupuju proizvode određenog brenda ili određene brendirane kompanije za koje imaju pozitivna osećanja i osećaju povezanost na emotivan i fundamentalan način (Frank, 1997: 142). Kako navode Malmelin i Hakala u Radikaali Brandi, komunikacija se često pogrešno shvata kao dijalog između kompanije i medija i zainteresovanih strana. Integrisanije je nego ikad. Kompanije komuniciraju interno i eksterno, upravljaju svojim mrežama i odnosima sa zainteresovanim stranama i investitorima, komuniciraju sa svojim okruženjem na način koji najprikladnije prikazuje sve ono za šta se brend predstavlja.

Svu komunikaciju treba da vodi brend i kako njime treba upravljati. Stoga je jedan od ključnih alata u upravljanju brendom razvijanje i korišćenje modernih, integrisanih marketinških komunikacija na način koji najprikladnije prenosi obećanja brenda, vrednosti i osnovnu filozofiju svim filijalama. Dobro je poznata činjenica da komunikacija čini većinu brendiranja. Međutim, ne treba ga smatrati kratkoročnim pokretačem prodaje ili alatom za povećanje kratkoročne profitabilnosti. Ako bi kompanije smanjile svoja ulaganja u komuniciranje svog brenda, njihova kratkoročna profitabilnost bi se najverovatnije povećala. To je zbog razloga što uspešna komunikacija ima dobar dugoročni povraćaj ulaganja (ROI). Komunikacija je odličan alat za stvaranje dugoročnog kapitala brenda. Kao što je ranije pomenuto, svrha nije povećanje kratkoročne profitabilnosti, već stvaranje pozicije u svesti potrošača koja će živeti, čak i u nepovoljnim i nestabilnim ekonomskim uslovima. Povećana vrednost brenda stvara tampon za kompanije, kroz psihološki podsticaj koji stvara za svoje klijente da podrže brend. Dugoročni kapital će takođe formirati barijeru ili tampon za suočavanje sa nizom drugih negativnih faktora kao što je loš publicitet. Glavna publika za komunikaciju brendova su akcionari i potencijalni investitori. Cenu akcija kompanije određuje tržište.

Tržište se sastoji od ljudi; potrošači, investitori i akcionari. Ovo tržište će se oslanjati na iste fundamentalne principe da podstakne kupovinu svojih akcija kao i opšti potrošači. Investitori će zahtevati snažno verovanje u sposobnost brendova da generišu profit, njihove proizvode, moral i principe i liderstvo. Odličan primer brenda koji je briljirao čak iu nepovoljnoj ekonomiji je Apple. Apple ima toliko jak brend da je njihova cena akcija značajno porasla. Kupci Apple-a su razvili takvu vezu sa brendom da smatraju da on odražava deo njihove ličnosti. Brend je postao produžetak svojih potrošača i obrnuto, kroz efikasno brendiranje odličnom komunikacijom u svim aspektima korporacije. Komunikacija je svuda u kompaniji, od generalnog direktora korporacije do svakog zaposlenog u kompaniji. Svaki zaposleni ili filijala kompanije predstavlja brend i ono što on predstavlja. Svaka tačka kontakta sa ciljnom publikom je veoma važna jer sve odražava brend, čineći tako komunikaciju velikim delom holističkog procesa upravljanja brendom

ZAKLJUČAK

Koncept zajednice brenda je ukorenjen u sociološkom pojmu zajednice i ideji potkultura potrošnje. Tri markera karakterišu zajednicu brendova: svest o vrsti, rituali i tradicije i osećaj moralne odgovornosti. Zajednice brendova mogu biti geografski vezane, kao i disperzovane. Koncept zajednice brenda širi se u različite varijacije; festivali brendova uz pomoć marketera, tipične zajednice brendova koje vode entuzijasti i brendovi zajednice na kojima zajednica postaje marketer. Zajednica brendova se ne definiše u suprotnosti sa okolnim društvom, za razliku od potkulture potrošnje. Nakon što smo opisali ključne teorijske gradivne blokove pristupa zajednice, sledeći odeljak pruža smernice o tome kako se može izgraditi istraživački dizajn za istraživanje zajednice brenda. Ovo istraživanje je neophodno ako je cilj da se analizira potencijal da se ili olakša ili ima koristi od zajednice brenda posmatranjem i izdvajanjem značenja brenda koje će se aktivno koristiti u strategiji brenda.

Istraživanje u pristupu zajednice pozajmljuje iz naučne tradicije etnografije. Etnografija se razvila na prelazu iz dvadesetog veka kao novi pristup proučavanju kulturnih i socioloških istraživačkih fenomena. Pioniri ovog novog naučnog pristupa tražili su „osnovne istine o ljudskoj prirodi, društvenoj pripadnosti i vođenju svakodnevnog života“ [6, str. 142]. Etnografija je evoluirala od metodologije koja se koristila za proučavanje egzotičnih i primitivnih ljudi početkom dvadesetog veka do sve više upotrebe za proučavanje kulturnih pitanja u svim vrstama društava, do primene na arenu marketinško istraživanje sredinom 1980-ih. Otkrivanje socio-kulturne interakcije zajednice ne može se obaviti u laboratorijskom okruženju ili korišćenjem upitnika. Istraživanje o tome kako se stvara značenje zahteva učešće i otvoren um. Dizajn akademskog etnografskog istraživanja često traje nekoliko godina, zahtevajući potpuno uranjanje u zajednicu interesovanja. Sprovođenje marketinške studije zajednice brendova razlikuje se od sprovođenja akademske studije. Marketing studija često treba da se sprovodi u mnogo kraćem periodu i sa manje istraživačkim ciljem. Ali principi tradicije etnografskog istraživanja i dalje mogu dati dragocene uvide iako se studija mora prilagoditi ograničenim resursima i kratkom vremenskom okviru.

LITERATURA

1. Alden, D.L., Steenkamp, J-B. E. M. i Batra, R. (1999) Pozicioniranje brenda kroz oglašavanje u Aziji, Severnoj Americi i Evropi: uloga globalne potrošačke kulture, *Journal of Marketing*, 63 (januar): 75–87
2. Allen, C. T., Fournier, S. i Miller, F. (2006) Brendovi i njihovi kreatori značenja, u C. P. Haugtvedt, P. M. Herr i F. R. Kardes (ur.) *Handbook of Consumer Psychologi*, Mahwah NJ: Lavrence Erlbaum Associates
3. Arnould, E. J. i Thompson, C. J. (2005) Teorija potrošačke kulture (CCT): dvadeset godina istraživanja, *Journal of Consumer Research*, 31 (mart): 868–82

4. Askegaard, S. (2006) Brands as a global ideoscape, u J. E. Schroeder i M. SalzerMorling (ur.), *Brand Culture*, London: Routledge
5. Frank, T. (1997) *Osvajanje kul: poslovna kultura, kontrakultura i uspon modernog konzumerizma*, Čikago: University of Chicago Press
6. Garsten, C. i Hasselstrom, A. (2004) Homo mercans i oblikovanje tržišta, u C. Garsten i M. L. de Montoia (ur.), *Market Matters: Exploring Cultural Processes in the Global Marketplace*, New York: Palgrave Macmillan
7. Gai, P. du, Hall, S., Janes, L., Mackai, H. i Negus, K. (1997) *Doing Cultural Studies: The Story of the Soni Walkman*, London: Sage Publications
8. Hacklei, C. (2003) Izvođenje istraživačkih projekata u oblasti marketinga, menadžmenta i istraživanja potrošača, London: Routledge
9. Holt, D. B. (2006) Amerika Jacka Danielsa: kulni brendovi kao ideološki paraziti i prozelitizeri, *Journal of Consumer Culture*, 6 (3): 355–77
10. Holt, D. B., Kuelch, J. i Taylor, E. (2004) Kako se globalni brendovi takmiče, *Harvard Business Review*, 82 (septembar): 68–75
11. Kates, S. M. (2004) Dinamika legitimnosti brenda: interpretativna studija u zajednici gej muškaraca, *Journal of Consumer Research*, 31 (septembar): 455–64
12. Klein, N. (2000) *No Logo*, London: Flamingo Kozinets, R. V. (2002) Mogu li potrošači pobeći sa tržišta? Emancipatorska iluminacija iz Burning Man', *Journal of Consumer Research*, 29 (jun): 20–38
13. Lasn, K. (1999) *Culture Jam: The Uncooling of America*, New York: Eagle Brook
14. McCracken, G. (1988) *Kultura i potrošnja: novi pristupi simboličkom karakteru potrošačkih dobara i aktivnosti*, Bloomington i Indianapolis IN: Indiana University Press
15. McCracken, G. (2005) *Kultura i potrošnja II: Tržišta, značenje i upravljanje brendom*, Bloomington i Indianapolis IN: Indiana University Press
16. Mik, D. G. (1986) Istraživanje potrošača i semiotika: istraživanje morfologije znakova, simbola i značaja, *Journal of Consumer Research*, 13 (septembar): 196–213
17. Schroeder, J. E. (2005) Umetnik i brend, *European Journal of Marketing*, 39 (11–12): 1291–1305
18. Thompson, C. J. i Arsel, Z. (2004) Starbucks brandscape i potrošači (antikorporativna) iskustva globalizacije, *Journal of Consumer Research*, 31 (decembar): 631–42
19. Thompson, C. J., Rindfleisch, A. i Arsel, Z. (2006) Emocionalno brendiranje i strateška vrednost imidža brenda dvojnika, *Journal of Marketing*, 70 (januar): 50–64
20. Villmott, M. (2001) *Citizen Brands: Stavljanje društva u srce vašeg poslovanja*, Chichester: Wiley

RESUME

Certainly, the company's strategy is one of the basic conditions for its continued survival, because with an adequate strategy, the company is equipped to more effectively accomplish existing and accept new tasks in the process of social reproduction. In the newly created conditions, the company must anticipate and react to discontinuous changes in a timely manner. In economies without growth, companies also have to adjust their actions, certainly more than under normal conditions. The period of instability and turbulence forces business entities to carefully formulate their strategy. Namely, from company to company there are specificities that are unique to it, both in terms of available resources, and in the understanding

of its management about the direction of the company's development and its goals. Therefore, the main strategy of the company is the result of its specificities and the creative abilities of its own management. It should be emphasized that there is no single strategy for all companies that operate in one branch, in fact the process of formulating a strategy due to its multidimensionality, complexity and the number of factors that influence it cannot in any case be the same for all companies, no matter how similar they are and operate under similar conditions, because it is based on predictions that differ for different decision makers. Moreover, practice has confirmed that companies operating in the same branch and under approximately the same conditions, by applying completely different and even conflicting strategies, can achieve approximately the same results.

The company's environment is subject to constant and dynamic changes, and therefore the strategy, whose function is to connect the company and the environment, must constantly change and adapt to new situations, which means that a strategy that gives good results in the present may not be successful in the future, therefore Company management must monitor and anticipate changes in the environment and constantly adjust the company's strategy accordingly. The risks of strategic planning are great, and the consequences of a wrongly chosen strategy are long-term. Formulating an optimal company strategy implies a thorough examination and analysis of the environment itself. The purpose of the analysis is to find market segments in which a good business result can be achieved, and only then can we see that the strategy gives real results.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 137-146, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 06.06.2023.

Datum prihvatanja rada: 24.08.2023.

UDK : 811.112.2'373.45:811.111

doi: 10.5937/univmis2322137R

811.112.2'42:070"2005/2008"

Pregledni rad

UPOTREBA ANGLICIZAMA U NEMAČKOJ ŠTAMPI

Elma Redžović

Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Republika Srbija
elma.redzovic@uninp.edu.rs

Albina Plojović

Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Republika Srbija
albina.plojovic@uninp.edu.rs

Edin Nezirović

Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Republika Srbija
edin.nezirović@uninp.edu.rs

Apstrakt

U radu Upotreba anglicizama u nemačkoj štampi primenom induktivne metode sugerise se na uticaj engleskog jezika na nemački jezik, te na ekspanziju novih reči, čiji se nastanak i razvoj reflektuje kroz naše vreme. Tačnije, ovaj rad ima za cilj predstaviti fenomen anglicizama kao pojma, njegovu implementaciju u praksi, kao i odgovor na pitanje da li su anglicizmi pretnja ili obogaćenje. Uticaj engleskog jezika je, uz određene prednosti i nedostatke, prilično uzeo maha, pa danas postoji veliki broj društava i organizacija koje se bore protiv njegovog širenja. S druge strane, postoje brojni sajtovi koji sadrže rečnike sa anglicizmima i koji sa lakoćom objašnjavaju nove izraze. Iako su anglicizmi zastupljeni u raznim domenima, ovaj rad stavlja fokus na jezik nemačke štampe, gde mu je glavni zadatak prikaz ostvarenih rezultata i ukazivanje na moguća rešenja. Istraživanje je sprovedeno na konkretnim primerima preuzetih iz časopisa i magazina Der Spiegel, Focus i Die Bravo.

Ključne reči: anglicizmi, nemačka štampa, engleski jezik, nove reči, nemački jezik.

THE USE OF ANGLICISMS IN GERMAN PRESS

Abstract

In the paper The use of anglicisms in the German press using the inductive method suggests the influence of the English language on the German language, and the expansion of new words, whose origin and development is reflected throughout our time. More precisely, this paper aims to present the phenomenon of anglicisms as a concept, its implementation in practice, as well as the answer to the question of whether anglicisms are a threat or an enrichment. The influence of the English language, with certain advantages and disadvantages, has taken off quite a bit, so today there are a large number of societies and organizations that fight against its spread. On the other hand, there are numerous sites that contain dictionaries

with anglicisms and that easily explain new expressions. Although anglicisms are represented in various domains, this paper focuses on the language of the German press, where its main task is to present the achieved results and indicate possible solutions. The research was conducted on specific examples taken from Der Spiegel, Focus and Die Bravo.

Key words: anglicisms, German press, English language, new words, German language.

UVOD

Anglicizmi, odnosno engleski izrazi i pojmovi koji se koriste u drugim jezicima, uključujući i nemački, često se mogu naći u nemačkoj štampi. Globalizacija, tehnološki napredak i uticaj engleskog jezika kao jezika poslovanja i komunikacije doprinose prisutnosti anglicizama u mnogim jezicima, pa tako i u nemačkom, koji je u poslednjih petnaest godina velikim delom podlegao jakom uticaju i potpuno prihvatio engleske reči, pogotovo kada se za njih ne može naći adekvatan izraz.

„Wir schlüpfen morgens easy in unseren Slip, unser T-shirt oder unseren Body, breakfasten bei McDonald's, lunchen im nächsten Fast-food, holen uns Bier im Sixpack und zu unserer Verschönerung eine Moisture Cream im Body Shop, gehen zum Hair Stylist, informieren uns am Service Point, fahren mit unseren Kids im InterCity, sitzen am Computer, am Scanner oder am Laptop, betätigen uns als Online-Surfer, bezahlen für unsere Citycalls, RegioCalls oder GermanCalls - und die Jüngeren unter uns finden das meist cool und die Älteren meist nicht o.k.“ (Hoberg, 2000: 311)

Više od četvrtine reči iz ovog teksta su pozajmljenice iz engleskog jezika, a uglavnom potiču iz skorijeg vremena. Nailazeći na jedan ovakav tekst, čitalac može zaključiti u kojem smeru se kreće moderni nemački jezik i zašto je ova tema toliko važna. Jedna od karakteristika svih modernih jezika jeste i nastanak novih reči, te razvoj koji krupnim koracima stremlji prema napred. Najjasniju promenu rečnika u istoriji jezika uopšte možemo primetiti u poslednjem veku. Razlozi za toliku upotrebu anglicizama mogu se tražiti pre svega u ekonomskoj, tehnološkoj, vojnoj i kulturnoj dominaciji SAD-a, kao i u anglosaksonskoj govornoj sferi. U ovom radu fokus je upravo na tom uticaju, kako je do njega došlo i koliko je uzeo maha. Kroz preciznije definicije anglicizama, sa osvrtom na period od kojeg je taj uticaj započeo, postavlja se pitanje da li su anglicizmi pretnja ili obogaćenje. Verovatno se tome ne bi pridavao veliki značaj da politika nije uzela učešće u rešavanju ovog problema, na taj način što su se mnogi ministri odvažili da traže da se anglicizmi, koji se koriste u zvaničnim dokumentima, prevedu na nemački jezik. Prikazan je način pisanja anglicizama, pogotovo u jeziku štampe, te uvid u magazine koji služe kao korpus istraživanja. Glavna hipoteza rada je da su mnogi izrazi iz engleskog jezika u velikoj meri etablirani u nemačkom jeziku i da se uticaj engleskog jezika povećava iz dana u dan. Kao korpus istraživanja poslužila su tri različita magazina: Der Spiegel, koji ima najveću čitateljsku publiku i namenjen je odraslima, Focus, površnija varijanta magazina, koja pažnju poklanja informacionim grafikonima i slikama, i Die Bravo, koji spada u

tinejdžersku štampu, kako bi se primenom deskriptivne i komparativne metode došlo do podataka relevantnih za istraživanje.

ŠTA SU ANGLICIZMI?

Pod anglicizmima podrazumevamo sve jezičke pozajmljenice koje su, prema Yang-u (1990: 7), preuzete iz američke i britanske varijante engleskog jezika, kao i ostalih područja na kojima se govori engleskim jezikom, kao što je Kanada i Australija, Južna Afrika i tako dalje. S druge strane, u delu *Anglizismen im Deutschen* Yang daje ovakvu definiciju anglicizama:

Pod pojmom ‚anglicizam‘ podrazumeva se takozvana jezička pozajmljenica iz engleskog u druge jezike. One su preuzete iz američkog engleskog, britanskog engleskog, kao i iz ostalih govornih područja u kojima se govori engleskim jezikom, kao što su Kanada, Australija, Južna Afrika i sl.

Za ovakve fenomene osnovano je Udruženje za nemački jezik (VDS)¹, koje se bori za očuvanje nemačkog jezika i protiv je „Denglisch-a“ ili „Engleutsch-a“. Novoobjavljena VDS-knjiga „Indeks anglicizama“ daje pregled anglicizama sa nemačkim prevodom, nezavisno od njegove učestalosti u svakodnevnoj komunikaciji. Trenutno postoji 7.400 (septembar 2012.) beleški, a lista reči se konstantno ažurira. Ne raste samo broj anglicizama, već i upotreba ovih pozajmljenica. Posebno je izražen porast anglicizama u oblasti kompjutera, ekonomije, informatike i interneta. Ali i muzika (*Blues, Rock*), moda (*Fashion, Style*), odeća (*Shirts, Shorts*), jelo (*Hot dog, Fast food*), sport (*Biken, Carving, Skates*) i ukupna medijska lepeza u Nemačkoj (kao i u mnogim drugim zemljama) su jako pogođeni uticajem engleskog jezika. Harbach i Rieseberg (2002: 2) smatraju da iz ove perspektive nije iznenađujuće da omladina, koja inače govori žargonom i suočava se sa gore navedenom temom sa interesom, rado uvodi anglicizme u moderni nemački jezik i sa oduševljenjem „dobre stare“ nemačke reči menja engleskim rečima. Osim toga, mladi naraštaji uče engleski jezik u školi i bolje ga čita i piše nego generacija njihovih roditelja. Prema Bär-u (2002: 21) i Bechet-Tsarnos-u (2005: 92), nekoliko je hiljada reči koje su dospele u nemački jezik. Neke od njih su bez sumnje brzo nestale, neke ostaju tu verovatno duže i u koraku sa vremenom nam dolaze kao podrazumevajuće, tako da izvorne nemačke „originalne“ reči bivaju potpuno zaboravljene. Pojedini naučnici ovaj proces označavaju kao „harmonizaciju rečnika“ evropskih jezika i govore o „evroseantici“ koja je nastala kao rezultat tog procesa. Postoje strane reči, koje obogaćuju nemački jezik i ne uništavaju ga. Ali takođe postoje strane reči, koje su, ako ne štetne, u najmanju ruku suvišne. (Wolf, 2004: 640)

Mnogi ljudi koji žele biti *in*, zastupaju taj stav, da se neke stvari preciznije formulišu engleskim jezikom, gde nam jedno *Sale* lakše pređe preko usana, nego *Ermäßigung*. A da li je *Location* zaista kraće i lakše za izgovoriti od *Ort*? Zašto je to

¹ VDS - Verein Deutsche Sprache, <http://www.vds-ev.de>

tako, objašnjava Junker (2001: 129): “Taj englesko-američki signal je *in*, ko bi smeo da prizna da ga ne razume, da je *out* i da je prespavao budućnost.”

Veoma je važno očuvati izvorni nemački jezik, jezik starih filozofa i velikana, značajnih autora, čija dela ostavljaju traga i do današnjih dana. Zašto je važno očuvati nemački jezik? Pre svega, zato što je nemački jezik jedan od evropskih kulturnih jezika i zbog toga ne bi trebalo dozvoliti da se on bez oklevanja zapusti. Bilo bi šteta kada bi dolazeće generacije još možda samo otprilike mogle razumeti nemački jezik autora kao što su Goethe, Heine ili Nietzsche, a verovatno bi jedva prepoznale čega je još dobrog i bilo u njihovim delima. Zagovornici koji apeluju na čistiju jezičku politiku, ne zato što je nemački jezik bolji od drugih, već zato što u sebi nosi tako puno blaga ljudske civilizacije, apeluju i na očuvanje jezičke raznolikosti i integriteta nemačkog jezika. Međutim, anglicizmi mogu biti korisni i mogu reflektovati globalizaciju i interkulturalnu komunikaciju. Kroz upotrebu anglicizama, nemačka štampa se može povezati sa internacionalnom publikom, posebno kada se radi o temama iz sveta biznisa, tehnologije ili popularne kulture. Smatra se da je Schütte (1996: 38) dao najverniju sliku anglicizama: “Anglicizam je jezički znak, koji je u potpunosti ili delimično nastao iz engleske morfeme, nezavisno od toga da li je povezan sa nekim uobičajenim značenjem u govornoj upotrebi engleskog ili ne.”

Upotreba anglicizama varira zavisno od jezika i kulture. Neki anglicizmi mogu biti učestaliji u jednom jeziku, dok se u drugom koriste manje ili se ne koriste uopšte

FENOMEN PREUZIMANJA ELEMENATA IZ ENGLESKOG JEZIKA

Nemački jezik je veoma bogat jezik. Pa zašto onda upotrebljavamo engleske izraze pored nemačkih? Na ovu temu su objavljeni mnogi radovi, koji navode najrazličitije razloge za preuzimanje engleskih reči. Neki autori navode potrebu kao najvažniji faktor preuzimanja anglicizama, dok mnogi drugi posmatraju ovaj razvoj sa velikom brigom, jer je po njima nemački jezik u opasnosti. Jednim od glavnih uzroka za rastuće globalno širenje engleskog jezika smatra se kompjuter. Danas jedva da postoji radno mesto bez kompjutera, a privatna upotreba kompjutera je u poslednjih nekoliko godina takođe naglo porasla, tako da je platforma za sve veće širenje interneta raspoređena na ceo svet. Softver Microsoft-a je najpre bio dostupan samo u engleskoj verziji.

Stedje (1999: 170-212) navodi da su mnoge „luksuzne pozajmljenice“ nastale od samo jednog sloga, na primer: Drink, Hit, Mitting, Job, a napominje i da su engleske reči kraće od svojih nemačkih ekvivalenata. Kao još jedan razlog zašto engleski jezik sve više nalazi svoj put u nemačkom jeziku Gärtner (1997: 138) navodi „neiscrpan rezervoar engleskih izraza“.

U svom delu Sprechen Sie Deutsch, Lubeley (1993: 40) ističe da su uticaji engleskog na nemački jezik, za razliku od francuskog i italijanskog, istorijski mladi. Tek pre oko sto godina zabeležen je trajni porast, međutim nemački jezik je od kraja drugog svetskog rata verovatno otkrio veće i jasnije promene izazvane engleskim jezikom, nego svim italijanskim, francuskim ili ostalim delovanjima u poslednjih 500 godina.

Naročito u reklamama možemo naći sve više engleskih pojmova, npr. kod Vodafone-a: „Wir sind im Mitting“; kod Sparkasse: „Teamwork für ihren Erfolg“ itd. Sa druge strane, možemo naći reklamne tekstove koji su u potpunosti formulisani na engleskom jeziku, npr. kod Douglas-a: „Come and find out“ ili kod Nikon-a: „Share your passion“. Reklama je u poslednjih nekoliko godina razvila jedinstvene prioritete. Ona u svakoj raspoloživoj prilici koristi reči i fraze iz engleskog jezika. Svaka prodavnica postaje Shop, sve što je lako postalo je light, pa je čak i doček Božića postao Christmas Countdown. U ovoj trajnoj promeni nemačkog jezika kroz nekoliko hiljada engleskih izraza, mnogi uočavaju pretnju ovom nezavisnom kulturnom jeziku. Sličan stav zastupa i Pogarelli (2001: 8) kada kaže: “Kakav je to jezik, u kojem se ne pojavljuju vlastite reči za ljubav, prodavnicu, život ili Božić, blagostanje i svet? Zašto svuda čitamo Love, Shop, Life, Christmas, Wellness i World?”

Reči kao što su Job, Online, Jeans, Cool, Okay itd., danas više nisu isključive. Jezik živi i menja se tokom vremena, a anglicizmi su samo jedan od aspekata tog razvoja

KAKO SE PIŠU ANGLICIZMI?

Kada se govori o fenomenu pisanja anglicizama Carstensen i Galinsky (1963: 15) navode da reč koja je preuzeta iz engleskog jezika uglavnom zadržava svoj izvorni oblik. Imenice se pišu velikim početnim slovom, nakon što se učvrste u nemačkom jeziku. Masařík i Kratochvílová (1998: 95) dalje kažu:

Veliko početno slovo signalizira, međutim, da nemački jezik vokabulara. Ovaj fenomen može veoma dobro demonstrirati povećanu prihvatljivost savremenog nemačkog jezika u pravcu uticaja engleskog jezika uopšte.

Carstensen i Galinsky (1963: 15) sledećim primerima pokazuju kako se anglicizmi pišu.

Englesko *c* se u nemačkom piše kao *k*, na primer: *Kamp, Klipp, Kockpit, Musikal, Kamera.*

Grupa *sh* je često zamenjena sa *sch*, na primer: *Schocken, Schocker, schrinken.*

Englesko *-p* i *-t* u nemačkom se pišu kao *-pp* i *-tt*, na primer: *Tripp, Slipp, Klipp.*

ANGLICIZMI U JEZIKU ŠTAMPE

Jezik štampe može se primeniti kao predstavnik savremenog jezika (iako stvarna upotreba takvog jezika nije uvek prepoznatljiva). Carstensen (1965: 20) ističe da je značaj koji tekstovi štampe mogu imati ogroman, jer „novine i časopisi obrađuju sve oblasti svakodnevnog života i siguran su pokazatelj za jezičke promene“. Upravo zbog toga bi trebalo koristiti samo takve strane pojmove koji su poznati čitaocu, čak i onda kada nije vičan nekom stranom jeziku. Prema Carstensen-u (1965: 20) štampa vrši jak uticaj na čitaoca, formira u velikoj meri njegov jezik i stoga je jedna od najjačih sila u razvoju današnjeg nemačkog jezika. Jezik štampe smatra se pojednostavljenjem na nivou teksta i rečenica. Polenz (1999: 505) o ovom problemu govori podrobnije, te navodi da se u nemačkom jeziku, između ostalog, često koristi poimeničavanje i rečenično valentne infinitivske grupe, koje zamenjuju hipotaksu,

odnosno zavisne rečenice. Jezik koji se koristi u štampi posebno se nudi kao predmet istraživanja, jer se novine i časopisi bave svim oblastima svakodnevnog života, kao što su politika, naučna i tehnička dostignuća, kultura, zabava, itd. Pošto je on uvek aktuelan i orijentisan je na jezičku stvarnost svojih potrošača, siguran je pokazatelj lingvističkih promena. Skraćenice, uprošćavanje rečenica i upotreba imeničkog stila su već poznate osobine jezika štampe. Karakteristično za jezik štampe je međutim i utiskivanje novih reči ili upotreba stranih reči, koja varira u zavisnosti od publikacije i ciljne grupe kojoj se obraća.

Neosporna je činjenica da danas mediji imaju jako veliki uticaj, posebno na omladinu. Ipak, efekat štampane reči je stabilniji nego efekat izgovorene reči, te je stoga bolje prilagođen za jezičko istraživanje. Veliki broj anglicizama pojavljuje se najpre u štampi, a onda se prenose u žargonski jezik. Ovo se može objasniti činjenicom da je jezik štampe uvek pod pritiskom da bude konstantno inovativan i moderan, a koliko su anglicizmi u njemu zastupljeni, može se videti na primerima iz tri različita magazina: *Der Spiegel*, *Focus* i *Die Bravo*.

Posmatrajući samo naslove pojedinih članaka, čitaoci mogu primetiti različite anglicizme. Tako u samim rubrikama časopisa *Der Spiegel* nailazimo na naslove poput „Statt Millionen neuer *Jobs* schafft das Hartz-Projekt nur neue Milliarden-Risiken“ (2005, I:21, S:24) ili „Die schier aussichtslose Mission einer Berliner *Fallmanagerin*“ (2005, I:21, S:32). Pod rubrikom *Ausland* nalazi se sledeći izveštaj: „Ein junger *Internet-Unternehmer* provoziert das *Establishment*“ (2005, I:21, S:125), a u rubrici *Wirtschaft* otkrivamo „Wie man *Nordic Walking* zum Volkssport getrimmt wird“ (2005: I:21, S:94). Takođe, novinari ne propuštaju priliku da za pojedine rubrike koriste anglicizme poput *Trends* (2005, A:21, S:81, 97), *Glamour* (2005, I:21, S:104), *Bestseller* (2005, A:21, S:157) i *Pop* (2005, I:21, S:160).

Primeru radi, u izveštaju o određenoj radikalnoj sceni u Nemačkoj „Rechtsradikalismus: Nationale Gesinnung wird zum Jugendkult“ (2005: I:21, S:44) mogu se naći brojni anglicizmi. U tom izveštaju govori se o *Skinheads*, čiji stav postaje sve više *Mainstream*, koji objavljuju „ihre *Songs* im *Web*“ i tako su „voll im *Trend*“.

Sledeći primer je iz rubrike *Buchmarkt*: „Ein neuer Ratgeber soll *Teenager* zum Lesen animieren“. (2005, I:21, S:155)

Primećuje se da su anglicizmi iz časopisa *Der Spiegel* upotrebljeni kao imenice, međutim kao pridevi i glagoli upotrebljeni su u manjoj meri. To se može objasniti na taj način da većina pozajmljenih pojmova označava inovacije, za koje u nemačkom jeziku nemamo adekvatan prevod, kao na primer: *Internet*, *Fax*, *Provider*, *Stars*, *Trends* i tako dalje. Sa druge strane imamo anglicizme koji su tako etablirani u nemačkom jeziku, da se jedva i primećuju, kao na primer: *Jobs* ili *Manager*. Nailazimo na problem kod preuzetih prideva ili glagola, koji bi trebalo najpre prilagoditi nemačkoj sintaksi, što često dovodi do toga da određene forme zvuče smešno, a koji nisu priznati od strane nemačkih govornika (barem od starijih), kao npr: „der *stressige* Alltag“. Upadljivo je, međutim, da su skoro svi anglicizmi na neki način prilagođeni nemačkom jeziku, npr. primenjene imenice pišu se velikim početnim slovom, prema ortografiji nemačkog jezika. U suprotnosti tome, svi oblici množine, koji se nađu u tekstu, grade se kao na engleskom jeziku i dobijaju nastavak -s, kao npr: *Skinheads* ili *Songs*.

U magazinu Focus nailazimo takođe na veliki broj anglicizama, kao na primer: *easy*, *clever* ili *tasks*.

„...die Fähigkeit einer *Computer-Prozessors*, verschiedene *tasks* nebeneinander abzuarbeiten.“ (2008, I:15, S:112)

U ovom magazinu preovladava pisanje sa crticom između dve reči, kao i spajanje dve reči u jednu, na primer: *Mountainbiketour*, *Multitasking*, *Taskswitching*, *Computer-User*, *DVD-Player*, *Computer-Display*, *Film-Fan*, kao i *US-Independent-label*. (2009, I:12, S: 66)

Posebno su česti pridevi koji ostaju nepromenjeni. Preuzeti glagoli uzimaju ili infinitivski nastavak *-en* ili odgovarajući nastavak finitnog oblika: *Computerprogramm pushen*, die *Zeit managen*, ich *checke* itd. Gester (2007: 68) navodi sledeći primer: iz engleskog *to cancel* dobija se forma nemačkog glagola *canceln*, od *to chat - chatten*, od *to stop - stoppen* (ich stoppe, du stoppst, er stoppt...).

Ich *checke* die Nachrichten oft über *Internet*, ... (2009, I:11, S:141)

Aber *promotet* ein Film wie „*Wanted*“ nicht gewissermaßen *Waffen* und *Gewalt*? (2008, I:1, S:48)

U oblasti tehnologije se najčešće koriste anglicizmi.

Langszeit-Multiplayer-Spiele, *Hotels mit Luxus-Spa-Angeboten*, *Original-Soundtrack-CD*... (2008, I:10, S:153)

Anglicizmi u nemačkom jeziku zadržali su uglavnom englesku pluralsku formu (mada ima izuzetaka), dakle na imenicu u jednini se samo dodaje nastavak *-s*.

...heute gefallen mir die *Clubs* in Mitte besser. (2009, I:11, S:147)

...wurde auf *Drinks* eingeladen. (2009, I:11, S:147)

Jak uticaj engleskog jezika na govor mladih se može prepoznati i u najpoznatijem tinejdžerskom magazinu *Die Bravo* i to upravo u nazivima pojedinih rubrika. Ovako je magazin podeljen u rubrike *Life*, *Bravo News*, *Fun*, *Stars*, *Titelstory*, *Love*, *Movie* i najzad *TV*, ne postoji zapravo nijedna rubrika koja nosi nemački naziv. Pojedini članci su pod kategorijama *Bodycheck*, *ChartNews*, *Star Fun*, *Movie News*, *Style* itd. I ovde se, dakle, radi o anglicizmima kod skoro svih pojmova.

Dok su se kod časopisa *Der Spiegel* anglicizmi mogli naći samo u ponekim naslovima, u magazinu *Die Bravo* skoro svaki naslov sadrži u sebi bar po jedan anglicizam, kao npr:

-Amerikas *In-Kids*: Was musst Du tun, um so *sexy* zu sein? (2005, I:35, S:80)

-Tokio Hotel: In Wahrheit nur eine *Casting-Band*? (2005, I:35, S:35)

-So kopierst Du ihren *coolen Look*! (2005, I:35, S:35)

Jedna polovina imenica sastoji se iz kompozicije koja se gradi od dva ili tri rečenična elementa. Npr:

-Als Emma sich nach der *After-Show-Party* erschöpft ins Auto fallen ließ, ... (2008, I:13, S:5)

-Das ist zum Beispiel *Gute-Laune-Boy* Benjamin, der neben Talent vor allem durch sein großes Mundwerk weiterkam. (2008, I:12, S:68)

Najinteresantnije su kompozicije koje se sastoje iz jedne nemačke i jedne engleske reči, kao na primer:

-Leider zu wenig *Gänsehaut-Feeling* in der Stimme. (2008, I:14, S:34)

-Auch im *Reiter-Outfit* macht sie eine gute Figur. (2008, I:13, S:11)

-Das wäre ja mal ein echtes *Power-Paar*... (2008, I:12, S:67)

U ostatku magazina mogu se naći brojni engleski izrazi, posebno u oblastima o muzici i prominentima. Posebno kod popularne muzike, koja je uvek bila važan sastavni deo kulture i govora mladih, se ne može prevideti veliki uticaj engleskog jezika. Muzika na nemačkom jeziku i nije tako popularna, pa nemački pevači radije pevaju pesme na engleskom. Najčešći anglicizmi iz ove oblasti su: *Hip-Hop, Rapper, Highlight, Tour, Tattoo, Fans, Show, Game*, kao i *After-Show-Party*.

Naročito je važno napomenuti da se anglicizmi često koriste i u marketingu. Retko koja reklama ima slogan na nemačkom jeziku, već se preferiraju engleski pojmovi. Oglas firme *Vodafone* u kojem su predstavljeni najnoviji mobilni telefoni, glasi:

“Die perfekten Partner für ihr *Business*. Mit *Push E-Mail* automatisch *E-Mails* aufs Handy.“ (2008, I:12, S:22)

Da se anglicizmi najčešće javljaju u časopisima namenjenim mlađoj populaciji, u ovom slučaju *Die Bravo*, pokazuje i tabela u kojoj je prikazan broj anglicizama iz naslova časopisa koji su poslužili kao korpus ovog istraživanja, a za čije potrebe je uzeto po jedno izdanje iz 2005. godine.

Tabela 1. Prikaz anglicizama u naslovima tri različita časopisa

Naziv časopisa	Broj naslova	Broj naslova sa anglicizmima	Ukupno anglicizama u naslovima
Der Spiegel	56	13	19
Focus	63	21	26
Die Bravo	33	29	50

Koristeći ove tri različite kategorije magazina, *Der Spiegel*, *Focus* i *Die Bravo*, mogu se izvući sledeći zaključci:

1. U magazinu *Der Spiegel* dominiraju anglicizmi upotrebljeni kao imenice, a znatno manje kao pridevi i glagoli. Izrazi koji se najčešće javljaju jesu *Trends, Stars, Fax, Provider i Internet*. Pridevi i glagoli su prilagođeni sintaksi (*der stressige Alltag*), a prema ortografiji, imenice se pišu velikim početnim slovom (*Der Manager*). Svi oblici množine grade se kao u engleskom jeziku, dodavanjem nastavka *-s* (*Die Songs*).
2. *Focus* je takođe bogat anglicizmima u vidu imenica i prideva. Ovde prevladava pisanje sa crticom između reči (*Computer-User*), kao i kompozicije koje se sastoje iz više reči (*Mountainbiketour*). Česti su pridevi koji ostaju nepromenjeni, a glagoli uzimaju ili infinitivski nastavak *-en* ili odgovarajući nastavak finitnog oblika (*to chat – chatten*). Zadržana je engleska pluralna forma (*Die Clubs*).

3. Najveći broj anglicizama može se naći u časopisu *Die Bravo*, gde skoro svaki naslov u sebi sadrži bar po jedan anglicizam, što se na osnovu priložene tabele može i videti. U ovom časopisu dominiraju kompozicije koje se sastoje iz jedne nemačke i jedne engleske reči (*Gänsehaut-Feeling*).

ZAKLJUČAK

Kako u slobodnom govoru tako i u štampi anglicizmi su zauzeli fiksno mesto u nemačkom jeziku. Daje nam se na uvid jedna različita podela sveukupnog broja pozajmljenica na određene oblasti, kao što su mediji, zabava, muzika, kompjuteri, društvo, politika, ekonomija i sport. Kada se radi o štampanim medijima, anglicizmi se često koriste u naslovima članaka, podnaslovima i u samom tekstu. Razlogom može biti želja da se privuče čitalačka pažnja, da se pruži moderan ili internacionalni dojam ili jednostavno zbog nedostatka adekvatnih nemačkih izraza.

Razlozi za upotrebu engleskih pozajmljenica, ukoliko one nisu tu samo da bi upotpunile praznine u jeziku, su brojni. Zahvaljujući ekonomskoj, političkoj i kulturnoj dominaciji SAD-a nije začuđujuće da je nemački jezik preuzeo reči iz tamošnjeg vokabulara. Engleski jezik se smatra ekskluzivnijim, te su, prema brojnim anketama, ispitanici dali prednost engleskom jeziku u reklamama, upravo zbog zvučnosti, koja kod konzumenata stvara sliku internacionalnosti, originalnosti i dominacije. Upotreba anglicizama u nemačkoj štampi je, dakle, prilično raširena, a tome su doprineli faktori poput globalizacije, tehnološkog napretka, mode i zabave, ekonomije i marketinga. Ovaj fenomen je, zapravo, refleksija promena u jezičkoj i kulturnoj sferi i odražava uticaj globalizacije na jezičke trendove.

Treba napomenuti da se jezički puristi bore svim raspoloživim sredstvima protiv širenja anglicizama, smatrajući da bi nemački jezik trebao zadržati svoju autentičnost i bogatstvo izraza. Međutim, anglicizmi ne predstavljaju opasnost, naprotiv, jezik je dobio mnogo inovativnih izraza, koji svojom aktuelnošću drže pažnju čitaoca, a, kao takvi, prilagođeni su pravilima izgovora i pravopisa. Neophodno je uspostaviti balans između potrebe za komunikacijom na globalnom nivou i očuvanja jezičke i kulturne autentičnosti.

LITERATURA

1. Bär, Jochen A. (2000) *Deutsch im Jahr 2000*. Zürich
2. Bechet-Tsarnos, Valerie (2005) *Wirtschaftsanglizismen: Eine kontrastive Analyse des Französischen, Deutschen und Neugriechischen*. Tübingen
3. Carstensen, B. (1965) *Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag
4. Carstensen, B. i Galinsky H. (1963) *Amerikanismen der deutschen Gegenwartssprache*. Heidelberg
5. Gärtner, G. H. (1997) *No future für Deutsch? Amerikanismen in unserer Standardsprache*. Wiesbaden: Brockhaus Enzyklopädie
6. Harbach, A. i Rieseberg, E. (2002) *Anglizismen in der deutschen Sprache*. Heidelberg: Eine Seminararbeit am St. Raphael.Gymnasium

7. Hoberg, R. (2000) Sprechen wir bald alle Denglisch oder Germeng. Wiesbaden: Die deutsche Sprache zur Jahrtausendwende. Sprachkultur oder Sprachverfall?
8. Junker, G. H. (2001) Der Zeitgeist spricht Englisch. In: ZABEL
9. Lubeley, R. (1993) Sprechen Sie Engleutsch? Eine scharfe Lanze fuer die deutsche Sprache. Gartenstadt: Isernhagen
10. Masařík, Z. i Kratochvílová, I. (1998) Die Entwicklungstendenzen in der deutschen Sprache des XX Jahrhunderts. Opava
11. Plümer, N. (2000) Anglizismus – Purismus – Sprachliche Identität. Frankfurt am Main: Lang Verlag
12. Pogarell, R. i Schröder, M. (2001) Wörterbuch überflüssiger Anglizismen, 4. völlig neu überarbeitete und erweiterte Auflage. Paderborn
13. Polenz, P. Von (1999) Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band 3. Berlin
14. Schmitz, H. G. (2001) Amerikanismen und Amerikanismus der deutschen Sprache. In: Zabel, Hermann (Hrsg.): Denglisch, nein danke! Zur inflationären Verwendung von Anglizismen und Amerikanismen in der deutschen Gegenwartssprache. Paderborn: IFB Verlag
15. Schütte, D. (1996) Das schöne Fremde, Anglo-amerikanische Einflüsse auf die Sprache der deutschen Zeitschriftenwerbung. Studien zur Kommunikationswissenschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag
16. Stedje, A. (1999) Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde. 5. unveränderte Auflage. München: Fink
17. Wolf, N. R. (2004) Anglizismen im Sprachgebrauch, Helsinki
18. Yang, W. (1990) Anglizismen im Deutschen: am Beispiel des Nachrichtenmagazins Der Spiegel. Tübingen Niemeyer Verlag

RESUME

Anglicisms have gained a very high status in slang and the language of the press. In some cases, these English loanwords are used excessively, just to appear younger and more modern. Thinking about which anglicisms are really necessary in the German language, one must also decide on those that are superfluous and with which German terms should not be exchanged. It is very important to nurture one's language in order to preserve cultural heritage and identity, but one should not close one's eyes to the growing globalization and the increasing influence of the English language. The influence of English in German can be observed in various domains, including technology, business, entertainment, and popular culture. English terms and expressions are often integrated into German sentences, resulting in a mixture of the two languages, commonly referred to as Denglisch. This phenomenon is particularly evident among younger generations and in urban areas. In the German press, especially in magazines, advertisements, and certain segments of online media, anglicisms have been frequently used to convey a sense of modernity, trendiness, or internationality. This usage is sometimes criticized for diluting the German language and its cultural identity. However, it is important to note that language is a living entity that involves and incorporates influences from other language over time.

It is worth mentioning that German language purists and language institutions, such as the Council for German orthography, make efforts to preserve the purity and integrity of the German language. They provide guidelines and recommendations for translators, writers, and journalists to maintain a balance between the use of anglicisms and the preservation of the German language.

Univerzitetska misao - časopis za nauku, kulturu i umjetnost [ISSN: 1451-3870]

Vol. 22, str. 147-160, 2023.god., web lokacija gde se nalazi rad: <http://um.uninp.edu.rs>

Tematska oblast u koju se svrstava rad: Društvene i humanističke nauke / podoblast: Filologija

Datum prijema rada: 11.07.2023.

Datum prihvatanja rada: 02.09.2023.

UDK: 821.111(73).09-1 Xapuo II.

doi: 10.5937/univmis2322147K

Pregledni naučni rad

POSILIJE POSTKOLONIJALIZMA I FEMINIZMA – TRANSINDIGENI PROJEKAT U POEZIJI DŽOJ HARDŽO

Ana Knežević

Filološki fakultet u Nikšiću

Univerzitet Crne Gore

ana.g.knezevic@gmail.com

Apstrakt

Džoj Hardžo (Joy Harjo, 1951) je američka spisateljica Krik porijekla, te američki laureat (2019 – 2021) čija poezija se gradi kao elaborirana iscjeliteljska ceremonija upućena starosjedilačkom i subjektu koji to nije. U Hardžinom radu uočava se najprije snažan pan-plemenski senzibilitet, ali i interesovanje za druge marginalizavane zajednice koje zagovaraju samoopredjeljenje, samoreprezentaciju, istorijski kontinuitet, te očuvanje i promovisanje specifičnih kultura. Govoreći da su starosjedoci uvijek cijenili multikulturalnost, Hardžo podsjeća da su narodi prije kolonizacije saradivali i razmjenjivali iskustva i razumije da globalizacija ne može izgraditi jedinstvo na račun ubijanja različitih kulturnih glasova u interesu kulturnog totalitarizma. Jedinstvo čovječanstva moraće da pronađe put među kulturnom raznolikošću. Dok globalizacija zahtijeva univerzalne vrijednosti i globalne resurse, stvara nove institucionalne veze poput međunarodnih organizacija, integrisanih tržišta, transnacionalnih društvenih mreža, različitost ne nameće obrazac, već zahtijeva poštovanje i priznavanje autohtonih kultura, zbog čega se ona osjeća globalnim građaninom. Za Hardžo, voljeti zemlju znači dekolonizovati je tako da zemlja nije samo mjesto opresije već i opozicije, pa ona razmatra mogućnosti povezivanja pjesnika Trećeg svijeta, jer ukoliko jedan oblik ugnjetavanja vodi drugom, utoliko se i jedna borba povezuje s drugom, uprkos različitim istorijama, lokacijama i problemima, pa pjesnici mogu stvarati antihegemonijske veze kao opozicione snage unutar jedinstvenog transindigenog projekta.

Ključne reči: holistička kosmogonija, postkolonijalizam, feminizam, eko-feminizam, transindigenost.

AFTER POSTCOLONIALISM AND FEMINISM – TRANSINDIGENOUS PROJECT IN THE POETRY OF JOY HARJO

Abstract

Joy Harjo (1951) is an American writer of Creek origin, and an American Laureate (2019-2021), whose poetry is constructed as an elaborate healing ceremony addressed to the indigenous and non-native subjects. In Hardža's work, a strong pan-tribal sensibility can be observed, but also an interest in other marginalized communities that advocate self-determination, self-representation, historical continuity, and the preservation and promotion of specific cultures. Saying that the natives have always valued multiculturalism, Hardžo reminds that before colonization peoples cooperated and exchanged experiences and

understands that globalization cannot build unity at the expense of killing different cultural voices in the interest of cultural totalitarianism. The unity of humanity will have to find a way among cultural diversity. While globalization requires universal values and global resources, creates new institutional links such as international organizations, integrated markets, transnational social networks, diversity does not impose a pattern, but requires respect and recognition of indigenous cultures, which makes it feel like a global citizen. For Hardžo, loving the country means decolonizing it so that the country is not only a place of oppression but also of opposition, so she considers the possibilities of connecting Third World poets, because if one form of oppression leads to another, to that extent one struggle is connected to another, despite different histories, locations and problems, so poets can create anti-hegemonic connections as oppositional forces within a unique transindigenous project.

Key words: holistic cosmogony, postcolonialism, feminism, eco-feminism, transindigenism.

UVOD

Starosjedilačko porijeklo Džoj Hardžo odredilo je njen pogled na svijet, kao i njenu cjeloživotnu aktivističku misiju, pa njena poetika počiva na očuvanju ovog vjekovno poništavanog naslijeđa, na ideji da čuvanjem ovog znanja poezija potvrđuje postojanje autohtonog iskustva u svijetu koji ga ne prepoznaje, ali i na oživljavanju i preciznom predstavljanju prošlosti koja mora biti sadržana u aktivnom razumijevanju sadašnjosti. Govoreći o antologiji *Ponovno otkrivanje jezika neprijatelja* (Reinventing the Enemy's Language: Contemporary Native Women's Writings of North America, 1998) u kojoj je Hardžo zajedno sa pjesnikinjom i aktivistkinjom Gloriam Berd uredila zbirku savremene starosjedilačke ženske književnosti, a koja je postala referentna u ovom polju istraživanja, jer okuplja osamdeset i sedam spisateljica iz pedeset starosjedilačkih zajednica, Metot kaže:

Tražeci pravo sopstvenog glasa i kolektivnog iskustva, ličnog i političkog, autorke se koriste pravednim bijesom da opomenu i pouče, dokumentuju i ponovno odrede, da napuste očaj i prihvate transformaciju. [...] Transformacija je središnja za ideju jezika i pripovijedanja za indigene narode: svjetovi se transformišu kada se priče prenesu iz područja sjećanja i sna u svakodnevni svijet. Riječ ima moć. Ove žene zaista „pišu Sjevernu Ameriku“. One pričaju istorije koje je prećutala kolonijalna misija, a govore za savremenike koji se još uvijek nijesu čuli. (Methot 1997: 69)

Godine 2021, u predgovoru za antologiju *Narodi koji žive, riječi koje žive* (Living Nations, Living Words: An Anthology of First Peoples Poetry), Hardžo definiše ličnu poetiku koju stapa sa kolektivnim „mi“:

Mi razumijemo da je poezija živi jezik – bilo da je izražena na jezicima naših plemena, na engleskom ili nekom drugom jeziku. [...] Intimno smo uključeni u naše zajednice, koje mogu biti u našim rezervatima ili u gradovima, a često na oba mjesta. Mi smo kao i ostali ljudi. Neki od nas ostaju ukorijenjeni. Drugi putuju, čak žive u inostranstvu. Isto važi kad su u pitanju naši individualni pristupi pjesničkoj umjetnosti. (Harjo 2021)

Svjedočeci kako sve brži procesi asimilacije urušavaju autentičnost „malih“ kultura, Hardžo svojoj poeziji daje cilj da jezički sačuva starosjedilačko znanje i tako ga učini efektivnim među starosjediocima, u američkom društvu i svijetu uopšte. Međutim, njena poezija ne ostaje u nekoj dalekoj, izmišljenoj prošlosti romantizovanih i opredmećenih „plemenitih divljaka“, već se ostvaruje poput kaleidoskopa utisaka, skica, slika, scena i događaja iz savremenog svijeta, konzumerizma, užurbanih američkih avenija, pretrpanih šoping molova, aerodroma, umjetničkih ostvarenja, no koji su neophodno prožeti traumama prošlosti, bolom zbog otete domovine, internatskim zabranama i kaznama, zamkama urbanih prostora, siromaštvom, beznađem, zavisnošću od opijata. Starosjedilačka kosmogonija vidna je i u estetskim izborima Džoj Hardžo kojima se u savremeni poetski prostor prizivaju tradicionalni i strogo formalizovani plemenski rituali iscjeljenja, slavlja, učenja i pripovijedanja, a kao sadržatelji konstruktivnih i kosmičkih okvira za razumijevanje pozicije i odgovornosti ljudskog bića u svijetu. Drugim riječima, Hardžo podržava praksu mnogih starosjedilačkih stvaralaca koji koristeći se usvojenim (engleskim) jezikom i konvencionalnim formama zapravo rekreiraju plemenski izraz i iznose istinu starosjedilačkog iskustva koje bi drugačije ostalo neprepoznato.

Uporedivši ideološka načela pjesnikinje sa savremenim tendencijama angažovane književnosti, na prvom mjestu postkolonijalnim, feminističkim i ekofeminističkim, u ovom radu ustanovićemo elemente koji poeziju Džoj Hardžo razlikuju od ovih susjednih žanrova, te ih nadilaze transnacionalnim, odnosno transindigenim inicijativama povezivanja svih ugroženih naroda, a posebno starosjedilačkih, u zajednički projekat emancipacije od liberalne ekonomije u pravcu buđenja kulturnog sjećanja i ekološke odgovornosti na prvom mjestu.

ANTIKOLONIJALNE TENDENCIJE U POEZIJI DŽOJ HARDŽO

Starosjedilačko pismo često se čita kroz alatke postkolonijalne kritike. I sama je Hardžo u ranim danima svog stvaranja svoju borbu opisivala sličnim terminima, pa u pjesmi „Postkolonijalna priča“ (“A Postcolonial Tale”), čiji bismo naslov zbog neodređenog člana mogli prevesti kao „Jedna od mnogih postkolonijalnih priča“, pripovijeda da su narodi postali kolonizovani kada su svoj svijet snova predali televiziji, „kutiji koja razdvaja snivača od snova“ (Harjo 2002: 1359). Tada su odavali utisak ukradenih naroda, kao da ih je bijeli čovjek stavio u istu vreću sa otetim dobrima. „Borili smo se dok nijesmo načinili rupu u vreći“, kaže Hardžo (2002: 1359). No, kada su iz te vreće isпали, nijesu bili svjesni da su upali u rutinu: „Vozili smo se do posla, ili do mola. Djeca su u školi učila oduzimanje pod oružjem, iako je izgledalo da su na časovima“ (Harjo 2002: 1359). Plemena su svjedočila nestajanju kultura, a onda kao da je varalica otvorio torbu sa trikovima, odjednom „sve je bilo kako smo zamislili. Zemlja i zvijezde, svako biće i list zamišljen sa nama“ (Harjo 2002: 1370). Zamišljanju je potrebno da ga pohvalimo i podržimo, baš kao što je potrebno svakoj drugoj stvari, a plemenske priče i pjesme svjedok su te podrške. Elaborirajući kako mašta čovjeka uvijek iznova nas stvara, u pjesmi se potvrđuje nada: „Naša djeca spustila su svoje oružje da bi zamišljala sa nama./ Zamislili smo blistavu vezu između

srca i sunca./ Zamislili smo stolove pune hrane za svakoga./ Zamislili smo pjesme“ (Harjo 2002: 1370).

O velikoj moći zamišljanja u eseju „Čovjek sačinjen od riječi“, Momadej kaže: „Mi smo ono što zamislimo. Naša egzistencija sadržana je u načinu na koji sebe zamišljamo. Naša sudbina zavisi od naše mogućnosti da zamislimo ko smo, šta smo i, makar, da smo. Najveća nesreća koja može da nas zadesi jeste da sebe ne zamišljamo“ (Momaday 1997: 164). Zamišljanje Momadej vidi kao oruđe u borbi protiv stereotipnih romantičarskih konstrukcija koji su proizvodi kolonizacije i redukuju plemensko biće. Takvi su likovi plemenitog divljaka, tragičnog poglavice (Chief doom) ili iščezlog domoroca (Vanishing American). Ove konstrukcije Viznor naziva „manirima manifesta“ i definiše kao „simulacije indijanaca“, u kom cilju izmišljenu narodnost upisuje malim slovom označavajući je kao proizvod nastao od misnomera, te kao „simulaciju stvarnog odsustva“, koja se odnosi na odsustvo pravih starosjedilaca koji su pričaoci (storiers) aktivnog osjećaja prisustva (Vizenor 1994: vii). Dakle, autori čija su pera iznijela književnu renesansu američkih starosjedilaca imaju zadatak da aktiviraju ovo stvarno prisustvo za razliku od nametnutog stereotipnog lika koji je i proizvod i predmet studiranja „bijeje Amerike“. Zamišljanje, kaže Rodriges i Gibson, funkcioniše kao etos istine (Gibson 2003/2004: 23).

Starosjedilačka misao o nametnutom identitetu slična je konceptu orijentalizma Edvarda Saída, koji objašnjava da je Orijent kao takav, počeo da postoji kada su ga kolonizatori sa evrocentričnog temelja počeli posmatrati kao metu eksploatacije. Orijentalizam je, prema tome, pronalazak zapadne misli, „način diskursa s pratećim institucijama, rječnikom, učenošću, slikama, doktrinama, čak i kolonijalnim birokratijama i kolonijalnim stilovima“ (Saíd 1977: 2), „stil mišljenja koji se temelji na ontološkoj i epistemološkoj razlici između 'Orijenta' i 'Okcidenta“ (Saíd: 1977: 4), regulisani okvir kroz koji zapadna civilizacija, njeni političari, administratori, pisci interpretiraju istočna društva. Orijentalizam je projekcija Zapada u liku Istoka, predstavljenog kao drugačijeg, egzotičnog, no opasnog, emotivno neprofinjenog, nemoralnog, osvetoljubivog, sklonog korupciji, kulturno i politički nedoraslog da sobom upravlja, iracionalnog, neobjektivnog, te inferiornog, kojem Zapad mora pomoći da se uzdigne do evropskih vrijednosti, a kojem poslu su se zdušno okrenula rastuća antropološka, istorijska i filološka društva evropskih sila. Ova ideja ranog imperijalizma, uz koncept superiornosti, prava prvenstva i paternalističke obaveze prema društvima u „mraku“ još uvijek upravlja geopolitičkim prostorima „istoka“ i „zapada“, redukujući društvenu i kulturnu kompleksnost ovih naroda čime ih dehumanizuju i ostavljaju u davnoj prošlosti starih civilizacija (Saíd 1977: 5). Prema tome, „Orijent je integralni dio evropske materijalne civilizacije i kulture“ (Saíd 1977: 2) a ne istočnih društava. Gajatri Čakravorti Spivak doprinosi argumentu analizirajući „narativne sankcije određene kolonijalnom subjektu“ (Spivak 1988), tj. postavlja pitanje prirode i mogućnosti autohtonog izraza kolonizovanih naroda ukoliko imamo u vidu da su njihovi jezici i kulturne prakse marginalizovane ili poništene. U eseju „Da li podčinjeni može da govori?“ (1988), ona predlaže da su margine obilježene epistemološkim nasiljem imperijalističkog prava i obrazovanja nespemne da se izraze. Harvardski profesor indijskog porijekla, Homi Baba razvija koncepte hibridnosti, mimikrije, razlike i ambivalentnosti. Kolonijalna mimikrija za cilj ima da Drugog učini reformisanim i prepoznatljivim, kao nekog ko je sličan

„prvom“ ali nije sasvim isti, tj. mimikrija se pojavljuje kao reprezentacija razlike koja je po sebi proces odricanja Drugog koji se prisvaja dok mu se oduzima identitet i koji se, prema tome, opterećuje „normalizovanim“ znanjima, odnosno otuđuje od svoje kulture i slobode autohtonog izraza (Bhabha 1994: 85).

Iako su slične tendencije vidne u starosjedilačkoj književnosti, pojam i značenje postkolonijalizma nijesu primjenljivi na ovu književnost. Naime, Tomas King postkolonijalizam vidi kao oksimoron koji može opstati jedino u akademskoj zajednici. On nema stvarnu osnovu u savremenom društvu budući da svi živimo u sistemima neokolonijalizma. Pretpostavka postkolonijalizma da je kolonijalizam prekretnica na kojoj se temelji starosjedilačka književnost je zabluda, jer sam pojam pretpostavlja da ova književnost nije postajala prije dolaska Evropljana ili da je ovaj termin „katalizator savremene starosjedilačke književnosti,“ koji joj pruža metod i temu smatrajući se proizvodom ugnjetavanja (King 2004: 185). Međutim, istovremeno savremenu književnost odsjeca od plemenskih tradicija koje su „postojale prije nego je kolonijalizam postao pitanje i došle do nas kroz naše kulture uprkos kolonizaciji“ (King 2004: 185). Slično Viver tvrdi da su evrocentrične kategorije koje su korištene za opisivanje „Dvije Trećine Svijeta“ (Weaver 2001: 292) još uvijek u funkciji u Sjevernoj Americi, u kojoj ostaje starosjedilačko stanovništvo interno kolonizovano generacijama koje „više nemaju metropolu kojoj bi se vratile“ (Weaver 2001: 293). King se slaže da nacionalnu književnost ne treba definisati u odnosu na političko središte. Ako treba da bude usvojen koncept „postkolonijalizam“, starosjedilačka književnost bi trebalo da dobije i svoju kolonijalnu i predkolonijalnu fazu, pri čemu je posljednja neodrživa jer nije povezana s kolonijalizmom. Ako prihvatimo da je starosjedilačka književnost nikla iz potrebe za borbom protiv ugnjetaća, tada njen vremenski okvir treba da uključi i trenutak prvog kontakta sa doseljenikom, 1492. godinu, i situaciju poslije kontakta koja se politički nikada nije dogodila. Najgora posljedica takvog razmišljanja bila bi amputacija plemenskih tradicija koje su postojale prije kolonijalizma. Za Kinga, postkolonijalizam je imperijalistički koncept koji tjera ljude da zamisle da su ono što nikada ne bi odabrali da budu (King 2004: 189). Prema tome, u svojim naporima dekolonizacije, savremena starosjedilačka književnost odbija ulogu žrtve u dominantnoj istoriji i njenon prividnom narativu pomirenja, te insistira, kaže Lien Hau, da indigeni narodi čine Ameriku, predstavljaju njeno iskustvo, istoriju i književnost (Howe 2013: 654). Borba za dekolonizaciju, obrazlaže Majkl-Rolf Trujo, mora početi od „kontakta“, jer mit o otkriću je ustanovio istoričnost osvojenih naroda (Trouillot 2015: 16). Insistirati na indigenom pravu na samodeterminaciju neophodno je da bi se „iskoračilo iz istorije“ i tražila „kontrola nad sredstvima istorijske produkcije“ (Trouillot 2015: 140). To znači da bi prava postkolonijalna država bila postistorijska, u kojoj je autohtona misao emancipovana od službene istorije. U tu svrhu potrebno je dekonstruirati službene prikaze razvoja kontinenta koji apstrahuju patnju autohtonih naroda, ostavljaju ih u prošlost i čine nevažnim u sadašnjosti.

Hardžina pjesma „Prava revolucija je ljubav“ (“Real Revolution Is Love”) opisuje jedno veće tokom koje mladi aktivisti, koji su se sakupili iz različitih autohtonih naroda – imenovani kao Roberto, Pedro, Alonzo, Dien, Dženifer, te lirska persona – za stolom u nečijoj kući razgovaraju o mogućnostima revolucije. Alonzo

govori o „teretu življenja kao Amerikanac u zemlji/ kojoj više ne pripada“ (Harjo 1992: 49). Ovo je grupa aktivista koja je sedamdesetih godina 20. vijeka utemeljila osnove revolucionarnog diskursa, počevši od narativa otkrića koji je autohtone narode učinio drugim, smjenljivim, apstrahovanim. Zbog toga se u pjesmi potencira slika Kolumba koji brodom prilazi obalama „nove“ zemlje koja će biti otuđena od ljudi koji žive na njoj, zbog „ideoloških/ razlika, političke moći“.

Kolumbo ne napušta
pramac klizavog broda, a Alen stoji na obodu
Momotomba, zagledan u plavu, tužnu kišu
u očima dječaka. Sjutra će oni ponovo doći.
Ovo je zemlja revolucije. Možeš da uradiš šta god
poželiš, Roberto pokušava da me ubijedi. (Harjo 1992: 49)

Imajući u vidu stih kojim pjesma počinje, a koji se ponavlja u njenom drugom dijelu, „Raspravljam se s Robertom“ (Harjo 1992: 49-52), zaključujemo da se u ovoj pjesmi ustanovljava važnost argumenta koji se odvija između pripadnika različitih naroda, govornika različitih jezika, koji se prepoznaju, prihvataju kao drugačiji, te se u tom smislu odgovorno ophode jedni prema drugima, odnosno slušaju jedni druge i odgovaraju drugom. Jedino se u ovakvom poštovanju prema sagovorniku ostvaruju temelji samoprepoznavanja i samoostvarenja. Prepoznavanje drugog kao važnog pokazuje se u stihovima koji dočaravaju Dien kako vjeruje samo „jeziku vlažne zemlje/ pod drvetom banane u podne“ i nestaje „u šumi poinsetije“ (Harjo 1992: 52), božićne zvijezde, autohtone u Meksiku. Pedro je „još uvijek na putu iz Puerto Rika“ (Harjo 1992: 52), dok Alen stoji na rubu Momotomba. Lirska persona raspravlja se sa Robertom jer: „Mi smo Anišnabe i Krik. Mi imamo ratove/ koji su samo naši. Znajući to smijemo se, smijemo“ (Harjo 1992: 52). Kada se društvo razide i lirska persona ode u postelju, noseći sa sobom svoju revoluciju, tj. odlazeći ispunjena idejama koje su za začete sa prijateljima, ona se, zapravo, budi u staroj priči predaka. Pjesma se završava stihovima:

I budim se u priči koju su ispričali moji preci
kada su izgovorili svoju verziju o samom početku,
kako smo se nekada davno uspjeli kičmom ovih
vijugavih Amerika. Slušam zapljuskivanje Atlantika
i Pacifika i vidim kako se Kolumbo još jednom iskrcava,
iznova i iznova.
Ovo nije strana zemlja, već zemlja snova.
Slušam pucnjavu koju ne možemo čuti, i počinjem
ovo putovanje pod svjetlom spoznaje
korijena moje lične razjarene ljubavi. (Harjo 1992: 52)

Navarro tumači da glas otpora ove pjesme jasno povezuje privatno iskustvo sa javnim, ispisujući Hardžino saučesništvo u boli koju su pretrpjeli drugi, njeni preci na prvom mjestu, ali i ostali indigeni, eksploatisani i marginalizovani natodi. Istovremeno se pjesmom izražava uvjerenje da se suočavanjem s prošlošću i preuzimanjem odgovornosti za patnju bližnjih može u potpunosti ostvariti lična i umjetnička sloboda (Navarro 2019: 61). Ovim uvjerenjem poezija Džoj Hardžo odvaja se od postkolonijalizma i postaje prevashodno antikolonijalna.

FEMINISTIČKE TEME U POEZIJI DŽOJ HARDŽO

Holističko razumijevanje života kakvo nalazimo u starosjedilačkoj kosmogoniji onemogućava rodnu podređenost (Hollrah 2004: 11). Patris E. M. Holrah obrazlaže da u starosjedilačkim društvima postoje rodne podjele, ali one se realizuju kroz „komplementarnost ili balansirani reciprocitet“ (Hollrah 2004: 11), koji razumije da su polovi skloni različitim ulogama i poslovima u društvu, ali isključuje hijerarhije ili borbu za moć (cf. Gunn Allen 1992). Zbog ovoga, starosjedilačko žensko pismo ne može se jednostavno razumjeti kao feminističko. Štaviše, Holrah tvrdi, „bijeli feminizam“ se često doživljava kao vrsta kolonijalizma, destruktivna po domaće tradicije (Hollrah 2004: 12). Obrazlažući da je modernistički senzibilitet naglašeno kolonijalan, Amanda J. Zink analizira djela ranih aktivistkinja, Vile Kater, Edne Ferber, Elinor K. Stoun i Ivlin Hant Rejmond, koje su, međutim, istovremeno insistirale da se u porodičnom životu nalazi esencija i sama definicija američke žene (Zink 2013: 2). Ova rodno usaglašena „očitovana porodičnost“ („Manifest Domesticity”), vjerovala su, može biti realizovana jedino kroz rasnu emancipaciju koja će plemenske žene pretvoriti u dobre pomoćnice u viktorijskim kućama (Zink 2013: 7-10). Ovakav poduhvat značio je internalizaciju patrijarhata u starosjedilačkim društvima (Sneider 2010: 14). U cilju subverzije ovog projekta, starosjedilačke žene su prihvatale zvanično obrazovanje da bi ga adaptirale tradicionalnim protokolima zajednice i iskoristile u borbi za samoostvarenje, a protiv „dehumanizovanja i marginalizovanja onoga što smo“, kaže aktivistkinja Vinona Ladjuk (LaDuke 2015: xvii). Pored toga što su većinom matrijarhalna, u starosjedilačkim društvima žene se vide kao učiteljice plemenskog znanja, te im pripada najvažnije mjesto u borbi protiv patrijarhata. Uslijed toga, plemenska žena ne vidi prostor doma kao zatvor ili prostor disolucije ženskog identiteta, već kao sveti prostor i sferu ženskog uticaja. Dakle, starosjedilački feminizam je kritički angažovan u održavanju zajednica i kolektivnih naracija (Gibson 2003/2004: 42), a protiv internalizacije patrijarhata.

Međutim, sistemi asimilacije doveli su do promjena u plemenskim zajednicama. Najprije su pod nametnutim konceptom Trojstva, ženska božanstva utišana u plemenskim pričama, a majke izgubile mjesto uz očeve i postale tretirane kao posjed. Uloge u društvu koje su ispunjavale žene, kao što su učiteljice ili socijalne radnice, postale su najmanje vrednovane. Hardžo gaji duboku empatiju sa starosjedilačkim ženama čiju sudbinu dijeli. U pjesmi „Razgovori između ovdje i doma“ („Conversations between Here and Home,”) prikazuje se Ema Li koju je muž pretukao kada se napio od novca koji je pozajmio jer mu je vlada oduzela ček. Ana je morala da propusti cijelu nedjelju na poslu jer joj se razboljelo najmlađe dijete. Kao samohrana majka, Ana vjeruje: „Ponekad je teško/ ali lakše je nego sa muškarcem“ (Harjo 2002: 388). Onda čujemo glas treće žene: „Nijesam vidjela Džima dvije nedjelje/ već', govori mi njegova žena preko telefona“, dok ga je sagovornica „vidjela u subotu sa nekom ženom iz/ Anadarka“ (Harjo 2002: 388). Pjesma se završava slikom napuštenih i izmučenih žena koje nastavljaju da održavaju porodice, ali i porukom o neophodnosti njihovog ujedinjenja u odbrani svojih prava: „Ljute žene

grade/ kuće od kamena./ Melju malter/ između zubaca tankih kao slama/ i razorenih porodica“ (Harjo 2002: 388).

Ladjuk kulturno osvajanje naziva „procesom dekonstruisanja naroda i starosjedilačkih žena s ciljem da im se umanjí ugled i vrijednost“ (LaDuke 2015: xvi). Ona kaže, „kao starosjedilačka žena, uvijek znate da će vas gledati kao obojenu ženu, prema tome vaše politike moraju biti zasnovane na rasi, vaše analize marginalizovane, te vaša iskustva viđena kao ograničena“ (LaDuke 2015: xvi). Starosjedilačka žena živi u strahu od nasilja, jer nasilna smrt je u njihovoj populaciji deset puta češća nego u drugim populacijama, a „Nacionalna garda neće trošiti sate ljudstva tražeći vaše nestalo tijelo“ (LaDuke 2015: xvi). Ukratko, starosjedilačke žene neprestano pate od „etno-stresa“ (LaDuke 2015: xvi). „Probudićete se ujutro,“ kaže Ladjuk,

a neko će pokušati da ukrade vašu zemlju, zakonska prava, vaša sestra će biti u zatvoru, škola u kojoj dominiraju Anglosaksonci obavijestit će o sukobima vaše djece s učiteljima ili nedovoljnom prisustvu na nastavi, a fondacija će umanjiti finansiranje vaše neprofitne organizacije jer *više nijeste prioritet*. (LaDuke 2015: xvii)

Etno-stres direktno je povezan sa seksualnim nasiljem. Andrea Smit obrazlaže da starosjedilačke žene žive na „opasnom presjeku roda i rase“ (Smith 2015: 1). Smit objašnjava kako se „obojenim“ ženama koje prežive seksualno ili porodično zlostavljanje često govori da se moraju suočiti sa svojim zajednicama, koje su takođe stereotipno prikazane kao nasilne, kako bi započele proces ozdravljenja. Za to vrijeme, „obojene“ zajednice smatraju da žene treba da čute o zlostavljanju kako bi podržale jedinstveni front protiv rasizma. Smit tvrdi da su kolonijalni odnosi rodni i seksualizovani, da seksualno nasilje nije koncentrisano na individualne slučajeve već obuhvata široki raspon strategija, uključujući ekološki rasizam (Smith 2015: 1-3). Zemlja na kojoj žive starosjediloci disproporcionalno je kontaminirana, jer najveći broj energetskih izvora nalazi se na njoj, dok efekti ekološke kontaminacije često ozbiljno utiču na reproduktivni sistem žene. Jedna od rasističkih reproduktivnih politika jeste sterilizacija starosjedilačkih žena, projekti medicinskog eksperimentisanja, učestalost promocije kontraceptivnih sredstava sa dugoročnim hormonalnim posljedicama i neadekvatnost novih politika „slobodnog izbora“ kada se radi o „crvenocnim“, siromašnim i ženama sa invaliditetom. Uzurpacija i stereotipizacija autohtone duhovnosti takođe je vid seksualne zloupotrebe (Smith 2015: 5). Na evokativan način u pjesmi „Rješenje sukoba za sveta bića“ (“Conflict Resolution for Holy Beings”), Hardžo upoređuje kolonizovanu zemlju sa ženom koja je u situaciji prostitucije, a kolonizatora sa makroom, te poziva: „Pokušajte da nosite kolonizaciju kao teški zlatni lanac oko vrata makroa“ (Harjo 2015: 81).

Međutim, Hardžin feminizam se komplikuje insistiranjem na holističkim odnosima i brisanjem granica između ljudskog bića i prirodnog okruženja čime se približava ekofeminizmu koji ukazuje na sličnost u patrijarhalnom tretiranju prirode i žene i dominaciju nad njima. U pjesmi „Vatra“ (“Fire”) kaže se da žena ne može da preživi ukoliko ne poznaje glasove planina, vječnost neba, noćne vjetrove i ne sjedini se sa svojim okruženjem. Ovim se ne sugerše negacija već afirmacija žene, a ova afirmacija dešava se istovremeno sa afirmacijom prirode.

žena ne može živjeti

od sopstvenog daha
sama
ona mora da zna
glas planina
ona mora da prepozna
vječnost plavog neba
ona mora da teče
sa neuhvatljivim
tijelima
noćnih
vjetрова koji će je dovesti
unutar nje same
pogledajte mene
ja nijesam odvojena žena
ja sam nastavak plavog neba
ja sam grlo
planina
noćni vjetar
koji sagorijeva
sa svakim dahom
njenim. (Harjo 2002: 519-524)

ZAKLJUČAK

Azfar Husain opisuje Hardžin glas kao kontrahegemonijski, „anti-imperijalan, antikapitalistički, antirasistički, antipatrijarhalan“ (Hussain 2000: 30). Hardžo je usmjerena ka mijenjanju samog svijeta i ovu želju ističe tako što u prvi plan postavlja vlastitu poetiku kao javni čin. U pjesmi „Prelazeći preko vode“ (“Crossing Water”) iz zbirke *Iz lude ljubavi i rata* (In Mad Love and War, 1992.) ona izjavljuje da piše poeziju da bi promijenila svijet u kojem živi i s kojim se susrijeće, dok u pjesmi „Moramo da sazovemo sastanak“ (“We Must Call a Meeting”), iz iste zbirke, svjesno koristi pjesmu kao alatku da oživi jezike koje je kolonijalizam proglasio mrtvim. Kod Hardžo se ne radi o prosto diskurzivnosti, jer njene riječi, tumači Husain, otjelovljuju prostore ideološke kontrahegemonijske bitke unutar istorijskih parametara relevantnih za starosjedioce i „Treći svijet“ koji pati od opresije, zemljišno-eksploatatorske i otuđujuće logike političke ekonomije kolonijalizma i opoziciono se organizuje unutar lokalno-globalnog kapitalizma, rasizma i seksizma (Hussain 2000: 35). Međutim, urbanizovani prostori kod Hardžo nijesu samo zauvijek oteti prostori, slike poraza i dominacije, već i svjedoci da ni jedna hegemonija nije sasvim interno koherentna već posjeduje pukotine kroz koje progovaraju glasovi koji se ne mogu utišati, kao što vidimo na primjeru pjesme „Ja sam opasna žena“ (“I am a Dangerous Woman”), iz zbirke *Posljednja pjesma* (The Last Song, 1975), u kojoj lirskoj personi na carini pretražuju kofer, a ona zamišlja da posjeduje mentalni pištolj koji kolonizatorski carinici ne mogu da čuju, a koji se može lako aktivirati. Husain ovu

reakciju definiše kao Hardžinu revolucionarnu ljubav (Hussain 2000: 43), koja nije povezana s plačljivim zapadnim humanizmom začetim u utrobi evropske renesanse i potpomognutim projektom evropskog prosvjetiteljstva, te podstiče potlačene da vole čak i svoje neprijatelje u ime sveobuhvatne ljubavi. Njena ljubav prema revoluciji uči je da voljeti zemlju znači dekolonizovati je tako da zemlja nije samo mjesto opresije već i opozicije. Na ovom mjestu Husain vidi mogućnost povezivanja pjesnika Trećeg svijeta, jer ukoliko jedan oblik ugnjetavanja vodi drugom, utoliko se i jedna borba povezuje s drugom, uprkos različitim istorijama, lokacijama i problemima, pa pjesnici mogu stvarati antihegemonijske veze kao opozicione snage u borbi protiv „teritorijalnog kolonijalizma-kapitalizma-patrijarhata-rasizma“ (Hussain 2000: 55), čime Hardžini karakteristični činovi istorizovanja, pripovijedanja i oživljavanja mita postaju politički značajni na globalnom planu. U ovom kontekstu se organizovane političke i kulturne borbe mogu sresti, razgovarati i pomagati u cilju društvenih promjena.

U skladu s ključnom ulogom književnosti u evoluciji međuljudskih odnosa s manje društvenih napetosti i sukoba, njegovanjem dijalektike duhovnosti koju artikuliše Hardžo, ljudska bića mogu dijeliti život u skladu i pravednosti u isto vrijeme dok održavaju ravnotežu saživota s drugim elementima i bićima sa kojima dijele Majku Zemlju. Otuda je ekološki feminizam neodvojiv od starosjedilačkog aktivizma. Ovu temu Džejs Viver proširuje tvrdnjom da iako plemenska hermeneutika izgleda da se odnosi samo na specifične kulture, ona je inkluzivna i ne završava se sa indigenim zajednicama, „niti se završava sa cijelom ljudskom zajednicom; ona, štaviše, nastoji da obrli cijeli stvoreni poredak, uključujući biljke, životinje i samu Majku Zemlju“ (Weaver 2001: 303). Ova ideja povezuje autohtone narode širom planete u svojevrstan globalni indigeni projekat. Dajući primjer povezivanja između starosjedilačkih i Čikano pjesnikinja, Rodrigez i Gibson zapaža kako, opterećeni tjeskobama stvaranja i zamišljanja zajednica, starosjedilački narodi razumiju potrebu istraživanja alternativnih načina uključivanja u istorijske gubitke kroz stvaranje ili obnavljanje struktura koje bi stajale kao alternativna istorijska prisutnost i to kroz povezivanje zajednica unutar opozicionog konteksta borbe (Gibson 2004: 4). Maori naučnica Makere Sjuart-Haravira insistira na zajedničkom radu na razvijanju „okvira za novi eko-humanizam koji otjelovljava indigeni pogled na svijet“ (Stewart-Harawira 2004: xiii), tj. „duhovnu realnost postojanja“ i „jedinstvo bića“ (Stewart-Harawira 2004: 250). Da bi tradicionalne epistemologije bile efikasne potrebno je „ponovno ugrađivanje tradicionalnog duhovnog [...] u središte autohtonih društveno-političko-ekonomskih i obrazovnih nastojanja“ (Stewart-Harawira 2004: 250). Ovaj zadatak zahtijeva višeslojnu konfrontaciju s liberalnom ekonomijom i njenom komodifikacijom života. Stjuart-Haravira predstavlja ideju da indigeni narodi treba zajedno da rade ka „razumnijem, istinski održivom, inkluzivnom, društveno pravednom i duhovnošću informisanom okviru kolektivne globalne egzistencije“ (Stewart-Harawira 2004: 6). Linda Tahivai Smit dodaje da je uvođenje koncepta „Indigeni narodi“, u kojem se autohtoni narodi upisuju velikim početnim slovom, omogućio da kolektivni glasovi kolonizovanih naroda budu izraženi strategijski u međunarodnoj areni. „On je kišobran koji omogu-ćava zajednicama da se udruže“ i organizovano bore za samoopredjeljenje (Tuhiwai Smith 2012: 7). Godine 2017, Alan

Čavkin ove globalne borbe naziva transindigenim (Lyons 2017: 239), koji termin ulazi u široku upotrebu.

Kreg Vamak tvrdi da upravo Krik nacionalizam u Hardžinom radu omogućava snažan panplemnski senzibilitet i dijeli interesovanje sa drugim marginalizovanim zajednicama koje zagovaraju samoopredjeljenje, samoreprezentaciju, istorijski kontinuitet, te očuvanje i promovisanje specifičnih kultura (Womack 2009: 40). Govoreći da su starosjedioci uvijek cijenili multikulturalnost (Bird, Harjo 1997: 63), Hardžo podsjeća da su narodi prije kolonizacije saradivali i razmjenjivali iskustva i razumije da globalizacija ne može izgraditi jedinstvo na račun ubijanja različitih kulturnih glasova u interesu kulturnog totalitarizma. Jedinstvo čovječanstva moraće da pronađe put među kulturnom raznolikošću. Dok globalizacija zahtijeva univerzalne vrijednosti i globalne resurse, stvara nove institucionalne veze poput međunarodnih organizacija, integrisanih tržišta, transnacionalnih društvenih mreža, različitost ne nameće obrazac, već zahtijeva poštovanje i priznavanje autohtonih kultura, zbog čega se ona osjeća „globalnim građaninom“ (Bird, Harjo 1997: 31).

LITERATURA

1. Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. London – New York: Routledge.
2. Bird, G., J. Harjo. Ed. (1997). *Reinventing the Enemy's Language: Contemporary Native Women's Writing of North America*. New York: W.W. Norton.
3. Gibson, E. R. y. (2003/2004). *Imagining a Poetics of Loss: Notes Toward a Comparative Methodology*. *Studies in American Indian Literatures*. Series 2, Vol. 15, No. 3/4: 23-50.
4. Gunn Allen, P. (1992) *The Sacred Hoop: Recovering the Feminine in American Indian Traditions*. Boston: Beacon.
5. Harjo, J. (2015). *Conflict Resolution for Holy Beings*. New York: Norton.
6. Harjo, J. (1992). In *Mad Love and War*. Middletown, Conn: Wesleyan University Press.
7. Harjo, J. (2021) *Living Nations, Living Words*. Library of Congress: Poetry and Literature. <https://www.loc.gov/programs/poetry-and-literature/poet-laureate/poet-laureate-projects/living-nations-living-words/>.
8. Harjo, J. (2002). *How We Became Human: New and Selected Poems: 1975-2001*. New York: Norton.
9. Hollrah, P. E. M. (2004). "The Old Lady Trill, the Victory Yell": The Power of Women in Native American Literature. New York and London: Routledge.
10. Howe, L. (2013). *Choctalking and Other Realities*. San Francisco: Aunt Lute.
11. Hussain, A. (2000). Joy Harjo and Her Poetics as Praxis: A "Postcolonial" Political Economy of the Body, Land, Labor, and Language. *Wicazo Sa Review*, Vol. 15, No. 2, *Native American Literature on the Edge of a New Century*: 27-61.
12. King, T. (2004). *Godzilla vs. Postcolonial*. *Unhomely States: Theorizing English-Canadian Postcolonialism*, edited by Cynthia Sugars. Toronto: Broadview: 183-190.
13. LaDuke, W. (2015). Foreword. *Andrea Smith, Conquest: Sexual Violence and American Indian Genocide*. Durham, NC: Duke University Press.

14. Lyons, S. R. (2017) *The world, the text, and the Indian: Global dimensions of Native American literature*. Albany: Sunny.
 15. Methot, S. (1997). Joy Harjo, and Gloria Bird. *Reinventing the Enemy's Language: Contemporary Native Women's Writings of North America*. Quill & Quire 63, no. 9: 69.
 16. Momaday, N. S. (1997). *The Man Made of Words*. New York: St. Martin's.
 17. Navarro, C. G. (2019). Joy Harjo's Poetics of Memory and Resilience. *ATLANTIS Journal of the Spanish Association of Anglo-American Studies*, 41.1: 51-68. DOI: <http://doi.org/10.28914/Atlantis-2019-41.1.03>.
 18. Said, E. (1977). *Orientalism*. London: Penguin.
 19. Smith, A. (2015) *Conquest: Sexual Violence and American Indian Genocide*. Durham, NC: Duke University Press.
 20. Sneider, L. M. (2010). *Decolonizing Gender: Indigenous Feminism and Native American Literature*. Ph.D. Albuquerque: University of New Mexico.
 21. Spivak, G. C. (1988). *Can the Subaltern Speak?*
<https://jan.ucc.nau.edu/~sj6/Spivak%20CanTheSubalternSpeak.pdf>.
 22. Stewart-Harawira, M. (2004). *The New Imperial Order: Indigenous Responses to Globalization*. London-New York: Zed.
 23. Trouillot, M. R. (2015). *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston, Massachusetts: Beacon.
 24. Tuhiwai Smith, L. (2012). *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. London-New York: Zed, University of Otago Press.
 25. Vizenor, G. (1994). *Manifest Manners: Narratives on Postindian Survivance*. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
 26. Weaver, J. (2001) *Other Words: American Indian Literature, Law, and Culture*. Norman: University of Oklahoma Press.
 27. Womack, C. (2009). *Art as Performance, Story as Criticism: Reflections on Native Literary Aesthetics*. Norman: University of Oklahoma Press.
 28. Zink, A. J. (2013). *Fictions of American Domesticity: Indigenous Women, White Women, and the Nation, 1850-1950*. Ph.D. Urbana, Illinois: University of Illinois at Urbana-Champaign
- Blanuša, A., Vasilkov, Z., Petrović, S. (2020) *Pravno-politički aspekti upravljanja državom u 21. veku*. *Politička revija*, br. 1, str. 263–283.

RESUME

Drawing from the renowned researchers in Native American culture, literature, and critical theory, we assumed that contemporary Native American literature achieves its uniqueness within the broad field of literature written in English by nurturing indigenous cosmogony. We tested our judgment on the corpus of nine poetry collections by Joy Harjo and confirmed that this poetess's native origin determined her worldview. Hence, the main themes of her poetry are human responsibility within established cosmic frameworks, the struggle against destructive forms of industrial civilisation and liberal economy, and the revival of indigenous ritual and narrative practices. We have concluded that Joy Harjo's poetry is committed to preserving the ancient knowledge as an arbiter of contemporary Native American attitudes toward cultural identity and American reality.

Inductively considering the observed facts, by the use of the exploratory method and semiotic analysis, we ascertained that the essential elements reflective of the holistic indigenous cosmogony in Harjo's poetry are the concepts of environmental responsibility, ubiquity of the creation, the circularity of time, the sanctity of space, the importance of

interactive protocols that preserve tribal knowledge, and the exploitation of folklore figures. We compared the ideological principles of the poetess with the contemporary tendencies of committed literature, primarily the neighboring genres of postcolonial and feminist writing. We established that Native American literature, including Harjo's poetry, shares numerous qualities with postcolonial literature but cannot be addressed as such because Native Americans have not achieved postcolonial status. Thus, we defined Harjo's poetry as anticolonial. Furthermore, when looking upon the parallels between Harjo's poetry and contemporary feminist literary strivings, we noticed that, apart from reflecting that Native woman is twice marginalized, Harjo's poetry, while relying on traditional Native worldview, places woman in the center of the culture, as the one who cherishes and teaches the traditional knowledge exactly from home (which is understood as a notoriously limited sphere in Western thought and art). We assumed that Harjo's poetry is closest to ecofeminist thinking, again sharing the ingrained cultural beliefs of human belonging and responsibility to the land.

Finally, we concur that Harjo's poetry surpasses the said genres through transnational, i.e., transindigenous initiatives of connecting all vulnerable peoples, especially indigenous peoples, in a joint project of emancipation from liberal economy in the direction of awakening cultural memory and ecological responsibility in the first place. Paying attention to the thematic relationship of Harjo's works, we concluded that her poetry appears as a specific healing ceremony addressed to both native and non-native readers.

**SPISAK RECENZENATA ČASOPISA *UNIVERZITETSKA
MISAO***

**LIST OF RECONCILIENTS OF THE JOURNAL *UNIVERSITY
THOUGHT***

1. Amela Lukač-Zoranić, Univerzitet u Novom Pazaru
2. Azra Čatović, Univerzitet u Novom Pazaru
3. Bećir Kalač, Univerzitet u Novom Pazaru
4. Aleksandar B. Ivanović, Univerzitet u Novom Pazaru
5. Daniel Tomić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
6. Darko Lacmanović, Univerzitet Mediteran
7. Ergin Hakić, Univerzitet u Novom Pazaru
8. Enis Ujkanović, Univerzitet u Novom Pazaru
9. Gordana Paović-Jeknić, Univerzitet Crne Gore
10. Mehmed Meta, Univerzitet u Novom Pazaru
11. Petar Bojović, Univerzitet Metropolitan
12. Radmilo Todosijević, Univerzitet u Novom Sadu
13. Senad Bušatlić, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
14. Suad Bećirović, Univerzitet u Novom Pazaru
15. Brikend Aziri, Univerzitet u Tetovu
16. Naser Raimi, Univerzitet u Tetovu
17. Ibrahim Obhodaš, Sveučilište/Univerzitet "Vitez" u Vitezu
18. Irma Mašović, Univerzitet u Novom Pazaru
19. Edib Smolo, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
20. Muzafer Saračević, Univerzitet u Novom Pazaru
21. Marinko Savić, Univerzitet u Novom Pazaru
22. Almedina Numanović, Univerzitet u Novom Pazaru
23. Amela Muratović, Univerzitet u Novom Pazaru
24. Semrija Smailović, Univerzitet u Novom Pazaru
25. Kimeta Hamidović, Univerzitet u Novom Pazaru
26. Marija Krivokapić, Univerzitet Crne Gore
27. Jelena Lekić, Univerzitet u Novom Pazaru
28. Jasmina Ahmetagić, Institut za srpsku kulturu Priština-Leposavić
29. Jasmin Hodžić, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
30. Alen Kalajdzija, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
31. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu
32. Ahmed Bihorac, Univerzitet u Novom Pazaru
33. Kemal Džemić, Univerzitet u Novom Pazaru
34. Branislava Vasić Rakočević, Univerzitet u Novom Pazaru
35. Emilija Mančić, Univerzitet u Novom Pazaru
36. Rejhan Kurtović, Univerzitet u Novom Pazaru
37. Maida Bećirović Alić, Univerzitet u Novom Pazaru
38. Ljiljana Dapčević Marković, Univerzitet u Novom Pazaru
39. Armela Panajati, Univerzitet u Valoni "Ismail Ćemali",
40. Bledar Toska, Univerzitet u Valoni "Ismail Ćemali",

41. Ivica Tokić, Univerzitet u Tuzli,
42. Emina Kopas Vukašinović, Fakultet pedagoških nauka u Jagodini
43. Enver H. Međedović, Univerzitet u Novom Pazaru
44. Dženis Bajramović, Univerzitet u Novom Pazaru
45. Fehim Husković, Univerzitet u Novom Pazaru
46. Samra Dečković, Univerzitet u Novom Pazaru

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad /Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 riječi.

Cljučne riječi: **[Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]**

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jediničnog poreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na srpskom/bosanskom ili engleskom jeziku. Radovi treba da budu obima do 5,500 reči (maksimum 15 strana). U određivanju dužine teksta grafički prilozi (tabele, grafikoni, i sl.) broje se kao 250 reči (pola strane) ili 500 reči (cela strana). Slike i grafikoni moraju biti u crno belo (gray) varijanti (štampanje u boji nije moguće). Rezolucija slika i tabela ne sme biti manja od 300dpi (pixela).

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

Radove pisati na papiru formata B5 i koristiti margine: 2 cm gornja, 2 cm donja, leva i desna. Imena i prezimena autora i nazive njihovih institucija (ako postoje) pisati fontom Times New Roman 10 pt. Način pisanja je pokazan na početku ovog uputstva. Na sredini prve stranice rada napisati naslov rada na srpskom/bosanskom jeziku. Ispod njega sledi naziv rada na engleskom jeziku. Koristiti font Times New Roman Bold 12 pt.

Posle imena autora i naslova rada sledi apstrakt na srpskom/bosanskom jeziku pisan italic. Iza toga sledi apstrakt na engleskom jeziku takođe pisan italic. Podnaslove u rukopisu pisati bold velikim slovima veličine kao u tekstu.

Rad kucati poredom 1.0 i poredom između pasusa od 6pt pre i posle sa fontom Times New Roman 11 pt, kojim je kucano i ovo uputstvo. Početak pasusa kucati od početka reda. Sve delove teksta koji se žele istaknuti treba pisati *italic* (ne **bold** ili podvučeno). Strana imena pisati u originalu ili transkribovati na srpski/bosanski jezik, a pri prvom navođenju u zagradi staviti ime u originalu. Strane ne treba numerisati.

ZAKLJUČAK

Ispod teksta u fusnote upisivati samo propratne komentare.²

Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu izdanja i broj strane.

- Primer za citiranje bibliografske jedinice jednog autora: (Giddens, 1986: 68).
- Primer za citiranje bibliografske jedinice dva autora (Horkheimer i Adorno, 1947: 77).
- Primer za citiranje više bibliografskih jedinica: (Fauconnet, 1928: 36; Barthes, 1971: 183).
- Primer citiranja bibliografske jedinice bez autora: (*Deklaracija*, 1948: 2).

Primer citiranja bibliografske jedinice jednog autora u slučaju da postoje druge bibliografske jedinice istog autora izdate iste godine: (Durkheim, 1915c: 45).

LITERATURA

Citiranje bibliografskih izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni velikim zagradama na primjer: [1, str. 125].

1. Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora. Numerisana lista izvora i literature treba biti data na kraju rada na način kao u sledećem primjeru: Porter, M.E. (1998) *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
2. Larrain, F., Tavares, J. (2003) Regional currencies versus dollarization: options for Asia and the Americas, *Journal of Policy Reform*, 6 (1), str. 35-49
3. Shachmurove, Y. (2001) Optimal portfolio analysis for the Czech Republic, Hungary and Poland during 1994-1995 period, *CARESS Working Paper No. 00-12*
4. Gwin, C.R. (2001) *A Guide for Industry Study and the Analysis of Firms and Competitive Strategy*. Preuzeto sa sajta: <http://faculty.babson.edu/gwin/indstudy/index.htm>.
5. IMF (2010) Global Financial Stability Report, *IMF World Economic and Financial Surveys*

Lista treba biti pisana fontom Times New Roman, veličine 10-point, normal, justified, upper and lower case.

Fontom Times New Roman 10pt, abecednim redom navesti sve citirane bibliografske jedinice. Knjiga se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u knjizi se navodi sledećim redom: prezime (autora), ime (autora), godina izdanja, naslov članka, u:, prezime (urednika), ime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u časopisu se navodi sledećim

² Propratni komentar pisati fontom Time New Roman 8 pt.

redom: prezime, ime, godina izdanja, naslov članka, *naslov časopisa kurzivom*, godište, broj i broj prve i posljednje strane na kojima je članak objavljen.

SLIKE i TABELE

Slike, tabele i grafici trebaju biti poravnati po sredini, oznčeni odgovarajućim brojem i naslovom kao u sljedećim primjerima:

Slika 1. BET index

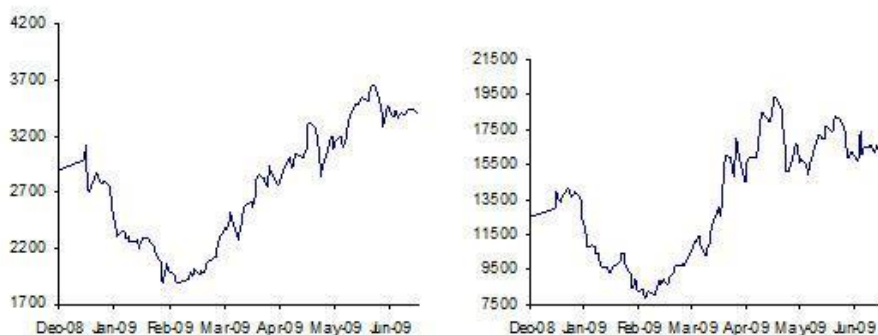

Tabela 1. Deskriptivna statistika prihoda na hartije od vrijednosti

	Austrija	Francuska	Njemačka	Mađarska	Poljska
Srednja vrijednost	-0.002%	-0.006%	-0.009%	0.008%	0.012%
Medijan	0.011%	0.013%	0.039%	0.025%	0.010%
Maksimum	12.759%	13.149%	11.125%	17.410%	10.870%
Minimum	-11.164%	-11.301%	-8.666%	-19.110%	-11.850%

BROJEVI STRANICA i ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime članka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

UNIVERZITETSKA MISAO : časopis za nauku,
kulturu i umjetnost / glavni i odgovorni urednik
Samir Ljajić. - 2002, br. 1- . - Novi Pazar:
Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, 2002-
(Kraljevo : GrafiColor). - 25 cm

Drugo izdanje na drugom medijumu: Univerzitetska
misao (Novi Pazar. Online) = ISSN 2560-4821
ISSN 1451-3870 = Univerzitetska misao (Novi Pazar)
COBISS.SR-ID 121150220